

emlékpont

EMLÉKPONT
FÉL ÉVSZÁZAD VÁSÁRHELYEN

2018
1-2

Emlékeztető
2018. 1-2. szám

emlékzetető

2018. 1-2. szám

Emlékeztető

Főszerkesztő

Dr. Miklós Péter

Szerkesztőbizottság

Dr. Bank Barbara

Prof. Dr. Gulyás László

Dr. Kiss Gábor Ferenc

Prof. Dr. Szakály Sándor

Prof. Dr. Szávai Ferenc

Vincze Gábor

Dr. Vizi László Tamás

ISSN 2063-6245 (online)
ISSN 2498-6577 (nyomtatott)

www.emlekpont.hu

Megjelenik

évente négy számmal, két kötetben

a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont

(6800 Hódmezővásárhely, Andrássy út 34.)

kiadványaként.

Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter intézményvezető

Nyomás és kötés: s-Paw Nyomda

6794 Üllés, Bem József u. 7.

Tartalom

ELŐSZÓ.....	7
-------------	---

TANULMÁNYOK

Sallai János Út a vasfüggöny felszedéséhez	8
--	---

Csiszár Katalin Az 1944-es délvidéki megtorlás áldozatai a Tisza–Maros-szögben	13
--	----

Miklós Péter Katolikus közösségépítés a szovjetizálás éveiben Hódmezővásárhelyen	30
--	----

Marosvári Attila Ifjúsági szerveződés Makón az 1956-os forradalom idején: a FISZ	36
--	----

MŰHELY

Hencz Péter Klebelsberg Kuno kultúr- és tudománypolitikájának egészségügyi vonatkozásai és hatása a Horthy-korszak népegészségügyének fejlődésére	48
---	----

Deák Judit Volksbund vagy Hűségmozgalom?	58
--	----

Kornéli Beáta Versenyfutás az atomért A nukleáris katonai kapcsolatok alakulása az Egyesült Államok és Nagy Britannia között	63
--	----

Vanderstein Noémi Viktória Chaim Potok élete és írói munkássága	71
---	----

A. Gergely András
Sodrások, világképek, túlélések 77

SZEMLE

Történelem és vidéke (Kovács Imre Attila) 90
Csak álltak és sírtak (Miklós Péter) 95

LAPSZÁMUNK SZERZŐI 96

emlékeztető | σ

A hódmezővásárhelyi Emlékpont tudományos folyóiratának nyomtatott verziója – amely párhuzamosan elektronikus módon is megjelenik, s intézményünk honlapjáról letölthető – immár harmadik évfolyamába lépett. Az eddig elkészült öt számban olvasható tanulmányokat, közleményeket és recenziókat átlapozva nemcsak az

Előszó

Emlékpont munkatársainak kutatásairól kaphat képet az olvasó, de tájékozódhat az intézményhez kötődő tágabb történelmi és társadalomkutató közösség munkásságáról is.

Az elmúlt években ugyanis számos kitűnő szakember fordult meg az Emlékpont rendezvényein

– előadóként, beszélgetőpartnerként, tárlatmegnyitóként –, akiknek szakmai tevékenysége érték, s nagy öröm és megtiszteltetés számunkra, hogy munkásságuk egy-egy szeletét lapunk hasábjain tesszük közzé.

Ebben a folyóiratszámban is törekedtünk arra, hogy az itt olvasható, a huszadik századi magyar történelem alapvető kérdéseit tárgyaló esszék és szaktanulmányok mind a korszak kutatásának sokszínűségét, mind a jelenkortörténeti kutatók eltérő módszertanát és szemléletmódját is reprezentálják. Mindezek mellett ügyeltünk arra, hogy tekintélyes tudósok és pályakezdők egyaránt felülethez jussanak ezeken az oldalakon. Így lapszámunk szerzői között – a korábbi évfolyamokhoz hasonlóan – az egyetemi hallgató éppúgy jelen van, mint a professor.

Dr. Miklós Péter
főszerkesztő

Ezévben, 2017-ben harminc éve annak, hogy a belügyminiszter jelentést kért Székely Jánostól, a Határőrség országos parancsnokától a „vasfüggöny”, pontosabban az Elektromos Jelző Rendszer (EJR) állapotáról, jövőjéről. A 0022/43-as számon futott az a szigorúan titkos jelentés, meghatározó dokumentum az EJR történetében, ezért

Sallai János

Út a vasfüggöny felszedéséhez

az alábbiakban részletesen bemutatom. Jelentőségét mutatja az a tény is, hogy Németországban Marburgban, a Herder Intézetben tananyagként szerepel a német nyelvű változata.

„JELENTÉS
a nyugati határszakaszon kiépített
elektromos jelzőrendszer
műszaki-technikai állapotáról,
alkalmazásának tapasztalatairól.

A határőrség nyugati viszonylatú határőrizeti rendszere az SZ-100 típusú elektromos jelzőrendszer (továbbiakban EJR) felépítéséig alapvetően védelmi jellegű volt. Ez magába foglalta a határ vonal közelébe telepített műszakizár-rendszert; a külső, belső drótkerítést, az összefüggő aknamezőt, a nyomsávot és egyéb akadály jellegű és mozgást gátló akadályokat. [...]

Az 1960-as évek közepére a nemzetközi helyzetben bekövetkezett enyhülés, belpolitikai helyzetünk szilárdsága lehetővé tette a műszaki zár és a határövezeti rendszer felülvizsgálatát, egy új, korszerű technikai berendezés alkalmazásával a határőrizet eredményességének fokozását.

A Politikai Bizottság 1965. május 11-i határozata alapján 1965 augusztusától megkezdődött az aknamező felszedése és az elektromos jelzőrendszer megépítése, ami 1971-ben befejeződött. (Kiemelés: SJ)

Felszedtük a 318 km hosszú aknamezőt és 246 km hosszú EJR épült, kilométerenként 600 ezer Ft/költséggel. Az építést az M[agyar] N[éphadsereg] kijelölt műszaki alakulata végezte.

A jelzőrendszer nyomvonalának létrehozása nagy mezőgazdasági földterületek kisajátításával járt, amiért azóta is a B[elügy] M[inisztérium] 15-18 millió, a határőrség külön 5-7 millió Ft kártérítést fizet évente.

A határ vonal és az elektromos jelzőrendszer közötti határsávba 33 lakott település került.

Az elektromos jelzőrendszer megépítése után, a kezdeti időszakban, jelentős eredményeket hozott, a határőrizet eredményessége több mint 96%-os volt, mert:

– az EJR nagy pontossággal jelezte a határsértők áthaladását, ez módot adott a gyors és megfelelő csapatintézkedésekre.

– a határsértők az EJR jelzés nélküli leküzdésének módszereit nem ismerték; és féltek a kerítéstől, mivel úgy vélték, hogy abban nagyfeszültségű elektromos áram van. [...]

Az 1970-es évek közepétől a határőrizet ellátó állomány létszáma jelentősen csökkent a F[orgalmi] E[llenőrzési] P[onto]k létszámának nagymérvű növelése, a műszaki-építőzászlóalj hadrendbe állítása, valamint a szakalegységek kis számú növelése miatt. Egyidejűleg 7 nyugati viszonylatú őrs megszűnt. [...]

A megnövekedett idegenforgalom zavartalan, gyors, kulturált és biztonságos ellenőrzése érdekében az aktív időszakban jelentős erőket kell átcsoportosítanunk a határátkelőhelyekre, nagyrészt az őrsök terhére. Előfordul, hogy egyes őrsök 60% körüli feltöltéssel oldják meg feladataikat, ugyanakkor az őrsökön is a nyári időszak a legaktívabb, ekkor lenne a legnagyobb szükség a rendszeresített állományra.

Az eredeti EJR-en különböző változtatásokat hajtottunk végre annak érdekében, hogy alkalmazását eredményesebbé tegyük: így «bolgár léce»

szereltünk fel a kisvadak ellen; aláásás elleni akadályt építettünk; mindkét oldalon összefüggővé tettük a vadterelő kerítést; tetőfa biztosító hurkokat szereltünk fel stb. Erőfeszítéseink ellenére az EJR jelzéseinek döntő többsége nem határsértőtől ered (vadmozgás, időjárás viszonyok, technikai hiba stb.). A gyakori jelzés, a többször megszakított pihenő negatívan hat az állományra, növeli fizikai, pszichikai megterhelését, áttételesen károsítja egészségi állapotát. [...]

Ahol a határsáv keskeny, vagy az őrsről időben nem érhető el, járőrházakat építettünk, mert csak az éjszaka oda vezényelt állománnyal biztosítható, hogy jelzés esetén időben végrehajtsuk a határzárást. Egyes helyeken egy-egy határőr 10 napból 5-7 napot a járőrházakban tölt, méltatlan, mostoha körülmények között. [...]

A gazdasági kapuk és megszakítások őrizetére naponta átlagban 260, kétfős járőrt vezénylünk. A karbantartást és nyomsávellenzést általában naponta 95, kétfős járőr hajtja végre. A műszaki századok egy-egy szakaszát egész évben a manőverutak javítása, a drótcsera, a gyomtalanítás, nyomsámvédelem, az időjárás által okozott károk helyreállítása, az átereszek felújítása, javítása köti le.

Jelentős személyi, anyagi, technikai és pénzügyi kereteket köt le az üzemképesség folyamatos biztosítása. Az elektromos jelzőrendszer fenntartására jelenleg évi 22-25 millió forintot költünk.

A drótcseréhez szükséges rozsdamentes drótanyagot nyugati importból, valutáért szerezzük be. [...]

Az elektromos jelzőrendszer hatásosan segíti az államhatár őrzését, de a megépítése óta tartó, megszakítás nélküli üzemelés felszínre hozta technikai fogyatékoságait is.

Ezek:

- az állandó jellegű felépítmények a terepen messziről felismerhetővé teszik,
- a 20 éves folyamatos működés következtében erkölcsileg elavult,
- működési elve kiismerhetővé vált, a határsértők gyakrabban küzdik le jelzés nélkül,
- a jelzések döntő többsége nem határsértőtől ered,

- üzemben tartása, folyamatos működőképességének biztosítása egyre költségesebb,
- az alkatrész-utánpótlás jelentős devizát köt le,
- az időjárás változásaira mindinkább érzékeny,
- ahol a határsáv keskeny, ott rendkívül gyenge a hatékonysága.

Az EJR miatt körülményesebbé vált a határsávban való tartózkodás és munkavégzés, nőtt az engedélyek kiadása miatti adminisztráció. A települések párt- és állami szervei különböző fórumokon mind gyakrabban vetik fel, hogy Nyugat-Dunántúl idegenforgalmi fejlesztésének legnagyobb akadálya a határórség: ezen az elektromos jelzőrendszer alkalmazását értik. Az idegenforgalmi szervezetek, a Hazafias Népfront, a környezetvédelmi szervek több alkalommal jelentettek meg a sajtóban, vagy hangoztattak más fórumokon kifogásokat az elektromos jelzőrendszer és a határsáv megléte miatt. [...]

1985. május 30-tól egyszerűsítettük az utasok beléptetését a határátkelőhelyekre vezető utak és az EJR találkozásánál. Biztosítjuk csoportok számára a nemesmedvesi felszabadulási emlékmű határsávedvény nélküli látogatását. 1987-ben egyszerűsítettük a beléptetést a Fertő-tóra. [...]

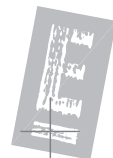
A határőrizeti operatív helyzet az utóbbi időben jelentősen változott. A határsértési kísérletek száma nőtt (1987-ben 71%-kal), a növekedés a külföldieknek mutatkozik meg, az összmozgás 81%-a.

Ezért:

a) jelenlegi létszámviszonyaink mellett az EJR-t mint egyetlen összefüggő technikai eszközt az 1990-es évek elejéig a határőrizet biztonsága érdekében szükségesnek tartjuk fenntartani. Ennek feltétele évi 25-30 millió forint fenntartási költség biztosítása, és vállalnunk kell az állami és társadalmi szervezetek, a lakosságnak az EJR-rel szembeni kifogásait, felvetéseit.

b) a változások megfelelő előkészítése, a megfelelő anyagi fedezet biztosítása miatt meg kell vizsgálni az EJR 1990 utáni alkalmazásának kérdését. Két választási lehetőség adódik:

1. elavultsága, amortizációja miatt új, teljesen átépített rendszerrel váltjuk ki, amit a Szovjetunió és az NDK már folyamatosan végrehajtott. Ennek pontos költségkihatásai a jelenlegi gazdasági

helyzet bonyolultsága és a kiváltáshoz szükséges technikai eszközök konkrét beszerzési lehetőségeinek ismerete nélkül nehezen állapíthatók meg. Az NDK-ban kiépített rendszer importanyagok nélkül kilométerenként 190–210 ezer márkába került (ez nálunk becslés szerint 1,3–1,5 millió forint /km).

A felújítás, újraépítés esetén számolnunk kell:

- a magas személyi és anyagi ráfordítással (mai áron kb. 1 milliárd forint);
- a társadalmi, politikai vélemények negatív jelentkezésével;
- Nyugat-Dunántúl idegenforgalmának további akadályoztatásával;
- a lakosság mozgásának változatlan korlátozásával, az ezzel járó adminisztrációs terhek növekedésével.

2. megszüntetjük az EJR-t, figyelembe véve a végbemenő társadalmi változásokat, a nemzetközi helyzet alakulását. Ez esetben új határőrizeti rendszert kell kialakítanunk, amely szintén pénzügyi, anyagi, technikai kihatásokkal jár, és megköveteli az állomány magas szintű felkészítését. Az a tény, hogy az új technikai eszköz és ennek ára ma még nem ismert, ezért ennek költségkihatását nem tudjuk megmondani. Várhatóan növekedni fog nyugati viszonylatban a tiltott határátlépések száma. Szükségessé válik a határsáv rendjének újbóli szabályozása.

A BM Határőrség vezetése a társadalmi, politikai helyzet elemzése és a sokoldalú szakmai mérlegelés alapján az EJR megszüntetésében, viszont az MNK államhatárának biztonságos őrzete érdekében a feltételek szükséges biztosításával új, a járőrök szolgálatát segítő technikai eszközök rendszerbe állításában, manőverezési lehetőségeink javításában látja a megoldást.¹

✱

A történelmi emlékké vált szigorúan titkos parancsban végig lehet kísérni az EJR történetét, amely a Bruno Kreisky Kádár János találkozót követően egy Politikai Bizottsági döntés eredményeként felváltotta az aknazárat. Ez a mozzanat felszedésekor

1 HŐR Központi Irattár, 0022/43/1987. Az anyag azóta nemzeti Levéltár, határőrségi anyagai között található.

is előkerül, mert 1989-ben az akkori miniszterelnök, Németh Miklós kérte a Pol. Bizottságot, hogy mivel az EJR lerakása is a testület döntése volt, ezért a felszedéséhez is szükséges a Pol. Biz határozata.

A jelentés bemutatja az EJR-el kapcsolatos tényeket: akkor 33 települést zárt be, amelyből később Brennbergbánya, Szentpéterfa kikerült. Az évtizedek során nagyon sok pénzt felemészített a rendszer karbantartása, és nagyon kemény igénybevétele jelentett a határország személy állományának. Külön gondként jelentkezett a kisajátított területek miatt kifizetett költségek. A '80-as évek második felében a nemzetközi helyzet enyhülése a határsáv szigorításából is engedett, be lehetett menni a Fertő tóra, Nemesmedvesre az emlékműhöz stb. Ugyanebben az időben készítették elő a világtűlével bevezetését, amellyel megkönnyítették a magyar állampolgárok külföldre való utazását.

A fentiek alapján a jelentés végén három megoldást látott az országos vezetés, az EJR jövőjével kapcsolatosan.

- EJR fenntartása, de ez sok-sok pénzbe kerülhet az amortizáció végett szükséges felújítások következtében.
- Az elavultsága miatt új megoldással váltják ki, ami szintén nagy összegeket emésztene fel.
- Az EJR teljes megszüntetése, új határőrizet kialakításával az ország határainak biztonságának garantálásával.

A végső konklúzió az utolsó változatot támogatja, azaz, ahogy a jelentésben is olvashatjuk: „**A BM Határőrség vezetése** a társadalmi, politikai helyzet elemzése és a sokoldalú szakmai mérlegelés alapján **az EJR megszüntetésében**, viszont az MNK államhatárának biztonságos őrzete érdekében a feltételek szükséges biztosításával új, a járőrök szolgálatát segítő technikai eszközök rendszerbe állításában, manőverezési lehetőségeink javításában **látja a megoldást.**”² Ezt követően – véleményem

2 HŐR Központi Irattár, 0022/43/1987. Az anyag azóta

szerint nagyon bátran – Székely János tábornok a belügyminiszternek elküldte a jelentést, és várta, hogy mi történik. Ekkor már más idők jártak a keleti táborban is, amit szemléltetnek Földesi Jenő belügyminiszter gondolatai: „Most összességében megmondhatjuk elvtársak, északról, kelet egy részéről és délről nyugodt fuvallatok vannak. Nincs olyan széljárás, ami a Határőrség tevékenységét más irányba terelné, jelentősen befolyásolná vagy befolyásolhatná. Ami befolyásolja, elvtársak, az az előző időszakban kialakult folyamat, tendencia, a határforgalom növekedése.”³ Ugyanebben az időszakban az osztrák-magyar határkapcsolatok további javulását jelezte, hogy 1987. október 23-án új témákban, a rönöki Szent Imre templom⁴ helyzetéről, valamint a Fertő tó körbejárhatóságáról indultak tárgyalások az osztrákokkal.

A fenti eseményeket követte 1988. január elsejével a világútlevél⁵ bevezetése, amely katalizátorként jelentkezett az EJR felszámolási folyamatában. A világútlevéllel a kezükben az emberek szabadon utazhattak (főleg Ausztriába videóért, Gorenjéért stb.), és közben megkérdezték, hogy miért nem mehetnek be a határsávba, az EJR által lezárt területre. 1988 nyarán a Határőrség számára a legnagyobb kihívást a nyugati határszakaszon a kiemelt határforgalom okozta. Még mindig téma volt a „vasfüggöny” is, ám a hozzáállás fokozatosan változott. Az 1988. június 4-i vezetői értekezlet még abban a szellemben folyt le, hogy az EJR működési feltételeit minden területen biztosítani kell. De az ezt követő június 29-i Határőr Bizottsági

ülésen már az EJR megszüntetése és kiváltása volt a fő napirendi pont. Konkrétan az EJR állapotáról, alkalmazási tapasztalatairól, a felújítás, megszüntetés, kiváltás lehetőségeiről tanácskoztak a legfőbb határőrségi vezetők.⁶ A határ menti lakosság számára ekkor már egyértelművé vált, hogy az EJR felszámolásra kerül, és a határsáv megszűnik.

Ebbe a folyamatba illeszkedően 1988 őszén fontos események történtek, és fontos döntések születtek. A Határőrség Pénzügyi Anyagi Főnöke (PAF) 1988 nyarán megírt jelentésében világosan fogalmazott az EJR sorsa felől: „EJR létjogosultsága azonban ma (1988) már nem kérdéses. A jelzőrendszer és a határsáv, valamint a határvizeken meglévő korlátozások további fenntartását sem a nemzetközi helyzet, sem a belpolitikai helyzet nem indokolja. [...] Az elektromos jelzőrendszert fenntartását határőrizeti szempontok sem indokolják. [...] Az elektromos jelzőrendszer üzemeltetése nem gazdaságos, másfél év múlva teljes felújításra szorul.”⁷ Ezt a levelet követte Székely János Kisalföld⁸ újságban tett nyilatkozata, majd Pozsgay Imre Győr-Hegyeshalomban tett útja és kijelentései, mely szerint „Nyilvánvaló, hogy ez a műszaki berendezés (EJR) technikailag, erkölcsileg, politikailag túlhaladott, s lebontása, amennyiben erről megfelelő szintű döntés születik, javítja a magyar állampolgárok közérzetét, és más országokkal kiteljesülő kapcsolatainkat is.”⁹

A kormány élén lévő Németh Miklós 1988 őszén, konzultálva a belügyminiszterével már úgy készült, hogy az ez időben zajló következő évi (1989-es) költségvetés készítése során az EJR felújítására

a Magyar Nemzeti Levéltárban, a határőrségi anyagai között található.

3 Sallai János: Egy letűnt korszak lenyomata. Budapest, 2012. 40.

4 Az 1902-ben épült rönöki Szent Imre templom a trianoni határkitűzéssel került közvetlenül az ország szélére úgy, hogy hívei Ausztriában maradtak. A kishatárforgalom idején még szabadon átjárhattak istentiszteletre, de a vasfüggöny leereszkedésétől elzárták a hívektől a templomot. Az '50-es évektől pusztulásra volt ítélve, már majdnem lebontották volna, de nem vállalta senki a bontást, miközben csak romlott az állaga.

5 A dolog érdekessége, hogy az ekkor még KB titkár Németh Miklós is támogatta a világútlevél bevezetését, azzal a feltétellel, hogy „De úgy kell megoldani, hogy az ország adóssága ne növekedjen”. Ezt a „házi feladatot” a később miniszterelnökké megválasztott Németh Miklósnak kellett abszolválnia. Forrás: Interjú Németh Miklóssal 2012. Budapest

6 Sallai János: Egy letűnt korszak lenyomata. 46.

7 MNL MOL határőrségi iratok 1988 XIX-B-10. 22. doboz

8 A Pozsgay látogatást megelőzte egy korábbi, 1988. szeptember 26-án délelőtt az Országgyűlés Honvédelmi Bizottságának tagjainak Sopronba, a Határőrkerület Parancsnokságára tett látogatás, de az nem kapott országos visszhangot, csak a Kisalföld 1988. szeptember 27-i (keddi) száma írt róla: „Az országos parancsnok közölte a Honvédelmi Bizottsággal, hogy a határszakaszon működő elektromos jelzőrendszer politikailag, erkölcsileg, de technikailag is elavult, ezért a BM Határőrség javaslatot tesz a Minisztertanácsnak annak teljes megszüntetésére.” Az idézett mondat pedig rászolgált volna arra, hogy mindenki a Határőrség akkori parancsnokától, Székely tábornoktól értesülhetett volna a vasfüggöny felszámolásának hamarosan való bekövetkeztéről.

9 Határőr. XLIII. évfolyam 45. sz. 1988. november 4. 5

szolgált költségeket nem tervezte be a kiadások között, ám tudta, hogy ezt még a Politikai Bizottságnak meg kell tárgyalnia, és a szovjetekkel is közölnie kell valahogy. Ezt követően már mindenki a Pol. Biz. határozatot, a döntést várta, amelyre Horváth István belügyminiszter készítette az előterjesztendő anyagot.¹⁰ Az előterjesztést megtárgyalta az 1989. február 28-i ülésén Politikai Bizottság, és a fenti érveket tudomásul vette. Az ülésen készült jegyzőkönyv szerint a Pol. Biz. „egyetért azzal, hogy a Határőrség a nyugati és a déli viszonylatban is az állampolgárokra vonatkozó korlátozó intézkedések megszüntetésével valósítja meg az államhatár eredményes őrizetét. Szükségesnek tartja a határsáv, a határvizekkel kapcsolatos korlátozások felszámolását, az elektromos jelzőrendszer megszüntetését és 1991. január 1-ig történő lebontását, nem tarja indokoltnak a nyomsáv fenntartását sem nyugati, sem déli viszonylatban.”¹¹

A fenti döntéssel párhuzamosan Németh Miklós Moszkvába készült Gorbacsovhoz, a Határőrség pedig szóban megkapta a feladatokat az EJR bontásra. Németh Miklós moszkvai útjára 1989. március 3-án került sor, ahol Németh Miklós csak tájékoztatta Gorbacsovot a „vasfüggöny” bontásának tényéről, engedélyt nem kért tőle. Gorbacsov a bejelentést röviden nyugtázta: „Őszintén szólva, semmi problémát nem látok ebben”¹². Ezzel szabaddá vált teljesen az út az EJR felszedéshez, amelynek bejelentésére 1989. május 2-án Hegyeshalomban került sor. A sajtótájékoztatón Nováky Balázs ezredes, a Határőrség törzsfőnöke jelentette be az EJR felszedését, amelyről az ott jelenlevő Joachim Jauer ZDF tudósítója a következőket mondta: „Ma itt, ezen a ponton ért véget a 40 éves

Európa kelet-nyugati megosztottsága. Beláthatatlan következményekkel járhat Európa, az NSZK, de különösen az NDK számára.”¹³ Ezzel az eseménnyel kezdetét vette a nyugati határszakaszon az NDK-s invázió, és felerősítette a román-magyar határszakaszon a Romániából hazánkba, és hazánkban keresztül nyugatra távozni kívánók migrációs tevékenységét. Ennek a folyamatnak a végét jelentette, hogy a magyar kormány döntése alapján a hazánkban tartózkodó NDK-s állampolgárok tízezreit 1989. szeptember 10-én éjjeltől kiengedték Ausztriába.

Úgy gondolom, a vasfüggöny felszedését követően lassan három évtizedes időszak alatt utólag sokan hangoztatják saját tevékenységüket, miközben a folyamatot elindító szakmai tényekről egyre kevesebbet lehet hallani. Én ezek közé sorolom Székely János Határőrség országos Parancsnokának 1987 őszi, az EJR felszámolására tett javaslatát, amelyet úgy vélem, nemcsak a levéltáraknak kell őrizni, hanem az emlékezetünknek is.

FORRÁSOK, FELHASZNÁLT IRODALOM

A magyar határőrség a rendszerváltás folyamatában. Budapest, BM Kiadó, 1993.

A vasfüggöny léte és vége (20 éves a határnyitás). Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2009.

Határőr. BM Határőrség folyóirata, XLIII-XLIV. évfolyamok. 1988–99.

MNL MOL, Belügyminisztérium, Határőrség iratok 1987–90.

Oplatka András: Egy döntés története. Budapest, Helikon, 2008.

Sallai János: Egy letűnt korszak lenyomata. Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2012.

¹⁰ ELŐTERJESZTÉS az MSZMP Politikai Bizottságához a határőrizet hosszú távú feladataira.

¹¹ MNL MOL 288.f 5/1054.öe. 5-7

¹² Sallai János: Egy letűnt korszak lenyomata. 49–50.

¹³ Uo. 54.

Az 1944 őszen és telén a bácskai, bánáti és baranyai magyarság által átélt eseményeket követően az ártatlan áldozatok becsületének és emlékének helyreállítása, valamint a történetekkel való szembesülés régóta remélt folyamata elindult. A vajdasági eseményeket – és ezek történelmi, politikai hátterét – átfogó tanulmányok taglalják Matuska

részletekkel tárták fel az akkori eseményeket. Fény derült a politikai bizonytalanság és megfélemlítés légkörére is, ami az időszakot, valamint az azt követő évtizedeket jellemezte, lehetővé téve a bűntettek és gyilkosságok eltusolását és a bizonyítékok eltüntetését – félelem ez, ami az emlékezők tudatában a mai napig elevenen él.

Csiszár Katalin

Az 1944-es délvidéki megtorlás áldozatai a Tisza–Maros-szögben

Ez a megemlékezés a Szőregen és Deszken meggyilkolt tizenkét és megkínzott huszonnégy ismert és ismeretlen áldozatnak szól, akiknek emléke a politikai eltorzítások és hallgatás hét évtizede után, amint a szemtanúk egymás után eltávoznak az élők sorából, örökre kitörlődik a kollektív tudatból.

Elismerés illeti az eseményeket átélt szemtanúkat és kortársakat akik emlékeiket és személyes élményeiket megosztották. Külön hálával említem közöttük

Márton, Cseres Tibor, Mészáros Sándor, Aleksandar Kasas, Teleki Júlia, valamint A. Sajti Enikő és mások jelentős munkái nyomán. A megtorlások és vérengzések történelmi feltárása és dokumentálása azonban csak érintőlegesen tér ki a Magyarországon történt eseményekre, mindössze néhány esetben történik említés arról, hogy a szerb partizánok a határon Jugoszláviába hurcoltak egy-egy ide menekült délvidéki magyart. Az atrocitások valóban mérsékeltebbek voltak a magyar területeken, áldozatok azonban itt is voltak, akikről még említés sem történt az elmúlt évtizedek alatt.

Csiszár Jánosné Szalma Ilona, Lázár Ferencné Gregus Julianna, Móra Lajosné Varga Viktória, Hegyközi Ferencné Lázár Gizella, Hegyközi Ferenc, Lázár Ferenc, Csiszár Jánosné Móra Ilona, Pintér Ferencné Móra Julianna, Bódi Jánosné Kószó Erzsébet, Szeles Sándor és Csehó Ferencné Piri Ilona néhai és jelenlegi szőregi lakosok nevét.

Hetven év múltával az emlékek elhalványultak, a szemtanúk és kortársak legtöbbje régen halott, az iratok egy része nagy gonddal és rendszerességgel megsemmisítve, mások évtizedekig zárolva, vagy töredékes állapotban. Egy-egy esetről több, másokról igen kevés részlet maradt fenn, a megtorlások egyes áldozatai úgy haltak meg, hogy még a nevük sem maradt fenn. Az 1944 őszi eseményeket követően Deszken 1946-ban, Szőregen 1955-ben nyomozást és exhumálást folytattak. E nyomozás nemrégiben felszínre került anyaga számos korabeli tanúvallomás, valamint a családtagok és szemtanúk elmúlt évtizedek alatt összegyűjtött visszaemlékezései, megrázóan eleven

Hálás köszönetemet fejezem ki Péter Lászlónak, aki rendkívül értékes támogatást és iránymutatást nyújtott az anyaggyűjtés éve során, valamint A. Sajti Enikőnek aki jelentős szakmai segítséggel járult hozzá e kézirat végleges formájához.

OROSZOK ÉS SZERBEK:

A TISZA–MAROS–HÁROMSZÖG 1944 ŐSZÉN

A Vörös Hadsereg, amint szeptember 6-án átlépte Kladvónál a jugoszláv határt, Bánát területét a szerb partizánokkal együtt hamarosan elfoglalta. Bánát és Bácska birtoklása kiemelt katonai jelentőségűvé vált a Belgrád felszabadítására irányuló hadműveletek során. A jugoszláv katonai és politikai vezetés a vajdasági kommunistákkal egyetértésben gyengének ítélte a soknemzetiségű terület helyi szerveit. Így október 17-én Tito katonai

közigazgatási rendeletet írt alá azzal a céllal, hogy „minél gyorsabban és teljesebben háírtsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet a megszállók és idetelepített idegen elemek okoztak népünknek”. A katonai közigazgatás parancsnokaként szolgáló Ivan Rukovina vezérőrnagy nyilvánvalóvá tette a kizárólag szláv tagokkal rendelkező nacionalista rendszer büntető funkcióját és a területek délszláv jellegének megőrzését célzó szerepét. Tito és a vezetése alatt álló hadsereg képviselte új rendszer politikai céllal alkalmazta a megfélemlítés, megtorlás, tömeges kivégzés, vagyonelkobzás és a kitelepítés kíméletlen eszközeit. Amint ismeretes, a partizánok 1944 őszi délvidéki bevonulásával megkezdődtek a tömeges kínzások és kivégzések, amelyek 1944 november végéig tartottak. Az emlékezetes dátumok között szerepel 1944. október 27. és 29.: Temerin, november 2.: Bajmok, november 9.: Zenta.

Csanád, azaz Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyesített vármegyék határát 1944. szeptember 23-án lépték át a szovjet csapatok. Makó, a megye székhelye, szeptember 26-án éjjel elesett, sorsát az október 6-i első nagy szovjet offenzíva véglegesen eldöntötte. Október elején Szőregen a Makó felé eső út mellett beásott, akkorra már mindössze pár katonából álló német csoport a szélső házból elvitt kocsival és lovakkal sebtében elmenekült. Október 9-én reggel megjelentek a faluban az első orosz katonák.

A szovjet csapatok a helyi szerb lakosságot szövetségesüknek tekintették. Deszken, Szőregen és Újszentivánon a helyi szerb anyanyelvűek, bár partizánként nem harcoltak, az oroszok támogatását élvezve, jugoszláv mintára partizán csoportokat alakítottak. Mindezt állandó összeköttetésben a bánáti, főként nagykikindai és törökkanizsai szerb csoportokkal, ahonnan embereket küldtek át az itteniek megszervezésére, felfegyverzésére és fenntartására. Partizánoknak, Deszken nemzetőrségnek, Újszentivánon polgárőrségnek is nevezték magukat. A helyben állomásozó orosz katonasággal együttműködve, ezek a csoportok az átmenetileg hozzájuk csatlakozott, Bánátból átjött kalandorokkal együtt átvették a helyi hatalmat és azzal izgatták a népet, hogy a vármegye Marostól délre fekvő része Szerbiához lesz csatolva.

Páll Endre csanádi alispán a Közigazgatási Bizottságnak tett, az 1944 szeptember óta folyó történetekről és a vármegye állapotáról szóló beszámolójában a községekben járvá az ott tapasztalt legnagyobb pusztítás és rombolás siralmas állapotát írta le, beleértve többek között Apátfalvát, Magyarcsanádöt, Csanádpalotát, Kövegyet, Pitvarost és Kiszombort, ahol éppen akkor a Rónay-kastély teljes kirablása folyt. Innen azonban már nem jutottak tovább. A Nagyszentmiklós–Szeged közötti országút az orosz hadsereg fő felvonulási útja volt. A csapatok kettős, hármás sorokban vonultak hadfelszerelési járművekkel úgy, hogy ott polgári egyén nem közlekedhetett.

Az alispán megemlített egy másik, figyelemre méltó okot is: „Úgy Deszken mint Szőregen mivel a szerb anyanyelvűek partizán csoportjai átvették a közigazgatást, teljesen kilátástalan és reménytelen lett volna ha ezeket a községeket is felkeressük.”

SZERBEK ÉS MAGYAROK SZŐREGEN ÉS DESZKEN

A szőregi szerb lakosság hosszú történelmi múltat tekint vissza. A török pusztítást követően Szőreg területe kétszáz évig pusztaság maradt és így került a Temesi Bánsághoz. Később a pozsonyi kamara bérbe adta szegedi szerb határőr tiszteknek marhatartás céljára. A legelőket lassan művelésbe fogta az odateleplő földművelő lakosság, akiknek betelepítési ügyeit 1735-től a csanádi tiszttartóság intézte Szőreg székhellyel. 1746-ban a szerbek és magyarok lakta települést községnek ismerték el. A katolikus magyar hívek a szegedi ferencesekhez, míg a görögkeleti szerb lakosság a temesvári püspökség alá tartozott. A szőregi uradalmat Szentiván, Gyála és Újszeged falvakkal, valamint Rábé és Térvár pusztákkal együtt 1781-ben Szeged városa vette bérbe a kincstártól. Ekkor Szőregnek 1 416 lakosa volt, ez a szám 1837-re 2 430-ra nőtt, közöttük 1 380 volt szerb, 1 030 magyar és 20 zsidó. Ez az arány 1869-ben változott meg, amikor először túlta felül a magyarok száma (1 525) a szerb lakosokét (1 112). Az első világháborút követően a Maros vonaláig nyomuló szerb katonaság 1918. november 19-én megszállta a falut. A megszállás

három év múlva, 1921. augusztus 21-én ért véget amikor a kivonuló csapatokkal együtt 150 szerb család is elhagyta a falut. 1930-ban a 4 468 lakosból már csak 237 volt szerb.

Hasonlóan alakult Deszk története is. A török háborúban elnéptelenedett és pusztává vált település 1719-től a Temesi Bánság csanádi kerületébe tartozott. Újjáéledése az 1740-es években gyorsult fel a felosztatott tiszaí és marosi határország leteleptetésével és a törökök által elterjesztett és meghonosított dohányterméssel. Deszkre 1746 március 29-én a temesvári igazgatóság szerb határőr katonákat telepített be. 1779-től a csaknem ezer lakosú község Torontál vármegye törökkanizsai járásába tartozott és 1801-ig volt közvetlenül kamarai, kincstári kezelésben. 1804-ben királyi adománnyal hatalmas birtokot kapott és vásárolt itt báró Gerliczy Ferenc (1748–1833). A több mint 7 111 holdas uradalom Szőregtől a Deszkekkel szomszédos Klárafalvára és a majdani Ferencszállásra is kiterjedt. A szerbek mellé lassan a nagybirtokon dolgozó magyarság is betelepült. Az 1849. augusztus 5-én, a szőregi csata napján, leégett községben 1859-re épült föl a mai görögkeleti szerb templom, majd 1904-re a katolikus templom. A lakosság száma 1828-ban 1 551, 1857-ben 2 240 volt. 1910-ben a 2 944 lakosból 1 526 volt szerb, 1 361 magyar. A déli Tisza-vidéken és a Maroson, egészen az 1940-es évekig a deszki szerbek voltak a búzáshajók, homokos dereglyék lovas vontatói.

Az együttélés évszázadai többnyire békésen, nemzetiségi ellentétek nélkül zajlottak egészen az első világháborút követő időkig amikor a megszállással és az ide-oda toló országghatárral az érdekelletétek újra és újra kiéleződtek. Az optálás mind a Szerbiába költöző szerb, mind az onnan Magyarországra költöző magyar családok számára súlyos anyagi veszteségeket, megoldatlan jogi ügyeket és számtalan orvosolatlan sérelmet hozott. Ezzel a történelmi háttérrel, valamint a szovjet megszállás első időszakában nyitott szerbiai határral, a terület ismételt Jugoszláviához való csatolása az itt élő magyarok számára fenyegető valóságot jelentett, míg egyes szerbek részére az elégtétel lehetőségével kecsegtetett.

Ifj. Lázár Ferenc 1923–1944.

1944. OKTÓBER: AZ ELSŐ ÁLDOZATOK SZŐREGEN

Magyarország területén, a Tisza–Maros háromszögben 1944 októberében történt magyarok elleni atrocitások szinte a legkorábbi ilyen jellegű események közé tartoznak. Szőreg orosz megszállásának napján, október 9-én délután orosz katonák jöttek vissza a falu központjából, egyesenesen a Makai út Deszk felé eső első két házához, a Lázárékhöz és a Csiszárékhöz tartottak és a tulajdonosokat keresték. Az akkor huszonegy éves Lázár Ferencet – apja akkor már szovjet – ukrán – hadifogoly táborban volt és ott is halt meg – kiszóltították az udvarból. Feri rázárta a kaput, a kulcsot zsebre rakta, majd jóhiszeműen ment az orosz katonákkal, abban a hitben, hogy valamit meg kell mutatni. A szomszédban lakó negyvennyolc éves Csiszár Jánost hasonlóan hívták ki az udvarból. Aztán már hangosan kiabálva, puskával kísérték fel őket a Rohonyi-domb felé. Mire a dombra felértek, az oroszok már elvették a cipőjüket, meztláb mentek a hideg sárban, esőben. Csiszár a dombon megállt Hegyesi Lajosék házában, és vizet kért Marikától, majd kérte a Rohonyiék tanyás asszonyát, akkor már nagyon meg volt ijedve, hogy szóljanak a feleségének „mert ezek minket agyonlúni visznek”.

Csizsár János 1896-1944

Ahogy a domb alá kerültek az orosz katonák Lázár Ferit hátulról hátra és fejbe lőtték. Csizsár Jánost puskával fejbe verték, csurgott le a vér az arcán amikor az árokparton, a felvonuló orosz katonai járműveket kerülgetve, a felesége odaért. A szeme előtt, a Siposék kertje melletti közben lőtték a férjét halántékon. A domb oldalába dőlve félig ülve találtak rá Ferire, a feje hátra esve, nyitott kék szeme mellett a halántékán a csontban megakadt golyó, az új zöld düftin kiskabátja tele vérral ahogy az anyja megemelte.

Majd csak három nap múlva tudták őket onnan kihozni. Egy géppuskás orosz katona kíséretében Ökrös Illés jött kocsival, Hegyközi (Mestör) Pista ült mellette. A szomszédok mind ott voltak összehúzódva a Rohonyiék szérűskertjében épített bunkerben, de senki se mert a halottakhoz nyúlni. Végül Feri anyja meg a Mestör Pista fogta meg a Ferit úgy hozták ki az útra. Feltették a kocsira a két halottat, a saroglyán lelógott Feri véres, esőben összezsapzott haja. Illés kérdezte Feri anyját Hova vigyük őket Juliska néni? A temetőbe Illés, nincs ezeknek már semmi más hátra. Az otthonukat az orosz katonák addigra már szörnyen fel dúlták, oda nem lehetett a halottakat vinni. A Szív utcában a Szabó asztalos és koporsósnál felrakták a két utolsó koporsót a kocsira, majd a Magyar utcára fordulva kivittek őket a temetőbe. Mire odaért, már sötétedett. Csak annyit tudott Feri anyja,

húga, meg Csizsár felesége tenni, hogy berakták a holttesteket a koporsókba. Így hagyták ott őket. Eközben az őket kísérő orosz katona szakadatlanul ordította velük és „partisan, partisan” – kiabálta. Az öreg Csöre Péter sírásó temette el őket egymás mellé. Kereszt nem volt, így a sírokra faágot tett. Majd 1980-ban, amikor Juliska néni temetéséhez kihantolták Lázár Feri sírját és megtalálták a nadrágszíjat meg a kapukulcsot, akkor tudták csak biztosan, hogy ki, hova lett temetve.

Csizsár János és Lázár Ferenc halála a szóregi római katolikus plébánián a halottak anyakönyve IX. kötet, 1916. április 18-tól kezdve 1953. december 31-ig, könyvébe van bejegyezve 1944. október 9-i dátummal. A halál okaként „orosz golyó áldozata” van feltüntetve.

A két család sokáig találgatta, mi vihette az oroszokat arra, hogy épp ehhez a két házhoz jöjjenek vissza a faluból és a házak gazdáit kivégezzék. Nem csináltak azok az égvilágon semmit. Bár az orosz megszállás idején volt néhány vértlen áldozat a faluban, ily módon senkit sem végeztek ki. Ők ketten úgy haltak meg, hogy azt se tudták miért, nem volt se tolmács, se kihallgatás, se ítélet.

A kivégzés után hamarosan lovas kocsik jelentek meg orosz katonai ruhás egyénekekkel. A két háznál lévő, éppen betakarított és a színben meg a gangon zsákokban álló egész évi krumplitermést mind az utolsó szemig elvitték. A lovas kocsik azonban, az őket távolról félve, lopózva követő Lázár Juliska néni legnagyobb megrökönyödésére, nem az oroszok konyhájára vitték a sok krumplit, hanem az egyik szerb ház udvarára fordultak be. Juliska néni, megtorlástól félve, annak a szerb családnak nevét sosem mondta meg a gyerekeinek.

Azt, hogy helybeliek készülnek őket kirabolni, már tudta mindkét család. Még az oroszok bejövetele előtti este férfiak ugrottak be a kapun, elemlámpával világítva keresgéltek, hangosan hallóztak. Csizsárék és Lázárék is azon voltak, hogy az oroszok elől bemennek Alsóvárosra a rokonokhoz, össze is pakoltak a lovas kocsira. A nyilvánvalóan közelben lakó és a zűrzavart kihasználó fosztogatásra készülő, minderről tudtak, és üres házat reméltek. Aznap éjjel mivel a két család végül is,

életük munkáját, tízegynéhány holdas gazdaságait féltve, nem ment be Szegedre, hanem a zajra kimentek az udvarra, a rablás nem sikerült. Miután a férfiakat lelőtték, és a család női tagjai, Csiszár János felesége Szalma Ilona, Lázár Feri anyja Gregus Julianna meg várandós fiatal felesége a deszki Bonyák Pannika, az események után sokkos állapotban, a szemben lakó Csányiéknál kerestek menedéket, már nem volt semmi akadálya a gazdaságok kirablásának, ami aztán több éjszakán át folyt.

Az ezt követő két hónapban hasonló esetek, bizonyos egyének bevádolása az orosz katonák előtt, kiszemelt házaknál feltételezett németek kerestetése az oroszokkal, orosz és szerb katonai ruhába öltözött idegenek feltűnése, fosztogatás, egyesek minden ok nélküli elhurcolása, kínzása, megölése, majd házuk, gazdaságuk teljes kifosztása rendszeresen ismétlődtek a környéken.

SZERB PARTIZÁNOK NEMZETŐRSÉGE SZŐREGEN

Az oroszok megjelenése után Szőregen, a helyi szerbek részvételével, gyorsan megalakult a nemzetőrség helyi szervezete, magukat partizánoknak, esetenként policájnak nevezték. A szerb templom melletti szerb iskolában (akkor Petőfi, ma Szerb utca 52.) volt a parancsnokságuk. A határon túlról áthozott gépfegyverekkel, kézigránátokkal felszerelt szerbek, jórésztük orosz katonai ruhába öltözve, mások szerb katonai ruhában, egyesek civilben, szőregi társaik elmondása szerint nem voltak német csapatok ellen harcoló partizán alakulatok tagjai, az alkalommal élve jöttek át az akkor őrizetlen határon fosztogatni és bosszút állni. A tíz-tizenkét „jugó” partizán október végéig volt Szőregen.

A szájhagyomány szerint a partizánok között voltak a Horthy-korszakban áttelepült, optált szerbek és leszármazottaik. Ezek a szőregi ismerősök magyargyűlöletét szították és zsákmányoltak, amit csak lehetett. A csatlakozott szőregi szerbek fegyvert kaptak az odaátiaktól. Élükön Pálytityi (Pájityi) Pály, majd Despotov Jásó, aki magát Jásó kapitánynak nevezette, és a helyettese, Belancsity Radovan (Raduska) állt. Despotov és

Belancsity a Petőfi utcában, Szőreg főutcáján lakott. Policáj szolgálatot teljesített még a szőregi cigányok közül Dimovics Gábor gyepmester, Jankó Obrát és Bisári, ezek puskával hajtották a népet robotba, cékla, répa szedésre, az oroszok részére történő bútór és egyéb holmi szállítására, a Tiszára, ahol a fahíd építése éjjel-nappal folyt.

A vezetőkön kívül Szőregen partizán volt még, Belancsity Miklós 1955-ben tett tanúvallomása szerint (a jegyzőkönyv írásmódja szerint): Tátity Szávó (később Jugoszláviába szökött), Johanov (Jovanov) Lázár, Miletin Dafina, Petrov Andria, Petrov Dino, Peity Szvetezra (Szvetezar), Vatiszar Dusan, Vladiszajev Axentia, Vladiszajev Milán, Vladiszajev Szávó, Sztorkjov Radovan, Belancsity Miklós a tanúzó maga, az újszegedi Gyorgyelics Milos és Gyorgyelics Joco, valamint néhány név szerint nem említett egyén, akik addigra Jugoszláviába mentek.

A partizánok akcióiban nem vett részt, de 1944 őszétől egészen januárig a szőregi szerb iskolában hált egy Nikola nevű szerb fiatalember. Két szőregi magyar katonát keresett, bajonettel hadonászva mondta az ott takarító lányoknak, hogy ő ezeket széthasítja és kivágja a szívüket, mert ezek a határ vadászok 1941-ben, Pirtó környékén, Nikola anyját megalázták.

A partizánokkal napi kapcsolatban volt és gyűléseiken is részt vett a szerb pópa Nikolasev Zsiván, aki tudott a falu eseményeiről. Ismeretes volt a pópa számára egy helyi szerbek által összeállított lista (az iratot még 1944-ben megsemmisítették), amin az szerepelt, hogy kiket kell Szőregen „elintézni”. A pópa aláírását látta ezen a listán „elintézni”. A pópa aláírását látta ezen a listán Dani János, az őszentiváni rendőrparancsnok, amiről az 1955-os nyomozás során Dobos Ferenc megyei ügyészhelyettesnek jelentést tett.

A Petőfi utcában lakó lányokat kora reggel Jásó kapitány, nyakába akasztott géppuskával, szedte össze és kísérte munkára a szerb iskolába, az oroszok konyhájára, az oroszok által elfoglalt és a tisztok beszállásolására szolgáló házak takarítására. A Rádó kocsmá étkezdeként szolgált, a patika épületében laktanya volt, a Dér-házban és a Magossy-házban orosz katonai kórház, a község-házban kórház és műtő volt berendezve. A Dér-ház

A szőregi szerb templom és iskola.

Az iskola elhanyagolt udvara 2011-ben.

középső szobájában Dér Klári néni nagy asztala egy finoman hímzett, gyönyörű papi paláستtal volt letakarva, arra rakták a sérült orosz katonákat. A robot karácsonyig tartott. Karácsony után az oroszok kiürítették a falut. A sebesült katonákat vonattal vitték Kecskemétre. Az orosz konyha vezetője, egy negyven-ötven éves fekete robusztus nő, akit Barisnyának szólítottak, 1945-ben valahogyan visszakerült Szőregre, ő mondta el, hogy útközben német szőnyegbombázás érte a szerelvényt és a sebesültek mind meghaltak.

A faluban szabad kezet kaptak a partizánok. Elrendelték, hogy mindenkinek be kell szolgáltatni a biciklijét és a rádióját. A munkára vitt lányok sok helyen megfordultak, és látták, hogy bizonyos szerb házak udvarán volt fölhalmozva a sok bicikli, meg más összerabolt holmi. A bicikliket lovaskocsin, magasra rakva mint a szalmát, vitték a partizánok át Szerbiába. A rádiókat halálos fenyegetés terhe alatt kellett bevinni a szerb iskolába. A szegedi hidak lebombázása miatt a szőregi vasútállomáson rekedt vagonokat, amelyek a német katonáknak szánt csomagokkal voltak tele, a partizánok lefoglalták és kirakatták. Az állomáson rekedt vagonokból részben már széthordott cukrot a szerb iskolába kellett beszolgáltatni, ahol az egyik tanterem sarkában az olajos padlóra öntve gyűjtötték össze. A vagonok tartalmát, a rádiókat, a cukrot mind átvitték a nyitott határon. Több szemtanú

elmondása szerint a partizánok házkutatásokat tartottak, amik során sok értékes tárgyat szedtek össze, ezeket az iskolába hordták és azokon ott osztzkodtak. Mindenki tudott az újszegedi jó módú iparosok házainak kirablásáról is mivel Szőregen át vitték kocsiszámra a holmit át Szerbiába.

A MEGTORLÁS ÁLDOZATAI

Az 1955-ben lefolytatott nyomozás valamint a tanúvallomásokon alapuló ügyészi jegyzet szerint a helyi partizánok faluban több nőt megerősztoltak, a szerb iskola pedig kegyetlen kínzások és gyilkosságok színtere volt. Dobos Ferenc megyei ügyészhelyettes nyomozati jelentésében megjegyzi „nem voltam képes felsorolni azokat a kínzási módokat amelyeket a terheltek a védtelen személyekkel szemben eszközöltek”. „Olyan sok személy jelentkezett tanúként, hogy eddig még egytized részét sem bírtuk kihallgatni.” Valamint: „A nyomozás során arról is említést tettek, hogy Deszk községben is hasonló bűncselekményeket követtek el.” Az ügyben kihallgatott gyanúsítottak vallomásaikban szovjet katonákat, esetenként meg nem nevezett „Jugoszláviából jött idegen személyeket” hibáztattak e bűncselekményekért, a tények azonban szinte minden esetben helyi elkövetőkre vallottak.

Kardos László szakaszvezetőt október 19-én behívták a szerb iskolába, már útközben ütötték, verték. Az őrsön Belancsity Radovan, a fia Miklós, és egy Ferkó nevezetű cigány puskatussal kínozták tovább. A Czékus-ház pincéjébe vitték (Petőfi u. 31 sz.), ott Jásó tovább verte és a véres padlóra mutatva azt mondta: ez a Móra és a Bartos vére, a tiéd is így fog elszáradni. Este tízkor visszavitték az iskolába, ott meztelenre vetkőztették, Belancsity Kardos fejét a lába közé fogta, majd kötéllal, gumbottal, puskatussal, bikacsökkel ütlegelték, a kínzáshoz egy Szavó nevű egyén és Miletin Dafina is csatlakozott. Német Pétert hasonlóan behívták, hosszasan kínozták, a szerb templom mellett akarták agyonlőni, nyomtalanul eltűnt.

A pincében tartottak egy tizenhat éves gyereket, a fiú Kis Menyhértéknél volt béres, őt rendszeresen kínozták. Kasza Ferenc (Rózsa u. 3) kísérte be az őrsre. Kasza elmondása szerint, amint a fiú belépett, Belancsity úgy meglökte puskatussal, hogy orra bukott, aztán agyba-főbe verte. Egyik éjjel Dafina, egy partizán, Belancsity Radovan és Belancsity Miklós a fiút kivitték Kardos Lászlóval együtt a szerb templom oldalához, puskával fenyegették, „cirkuszoltak velük”, megkúszatták, majd kivégzéshez letérdeltették őket. Egy szovjet tiszt vetett véget a kivégzésnek, azzal, hogy az ügyet katonai bíróságnak kell eldöntenie. A gyerek nyomtalanul eltűnt.

A jugoszláviai Szenttamás községből származó Deményi Gizellát, amikor a határon átjött Belancsity Miklós és Vladiszlav Dusán elfogták a falu végén és az őrsre vitték. Ott Gizellát Pájityi Pálya és Aczkov Emil nagyon megverte. A hideg Czékus-pincében tartották. Belancsity Miklós szalmakalapot tett rá valamint „hosszú fekete figurás ruhába öltöztette, és így kísérgette az őrsre”. „Belancsity Miklós és Aczkov Emil úgy megverte a lányt, hogy a verés után menni nem bír, csak támolygott”. Majd Belancsity Miklós puskatussal az összes lábujját szétverte. Deményi Gizella nyomtalanul eltűnt.

A nyomtalanul eltűnt egyénékről később sem került felszínre semmi. A faluban kerengő hírek szerint a szerb temetőben ástak el több meggyilkoltat, meg kriptákba rejtették őket, arról is beszélték még, hogy a szerb iskola kútjában emberi

maradványok voltak, valamint, hogy Bálint Gézát dróttal akasztottak fel a vasúti átjárón túl a Kiszszőlő dűlőben.

Pópity Mihályt a szerb iskolában az oroszlámosi Aczkov Emil, Belancsity Radovan és Miklós jelenlétében puskatussal fejbe vágta, oldalbordáit össze törték. Pópity eszméletét veszítette, úgy lökték be a Czékus-pincébe. Pópity elmondása szerint akkor már a pincében vértócsák álltak, ott előzőleg másokat is összeverték. Pópityot elvitték Kanizsára, ahonnan később visszajött. Október 31-én Deszpotov Jásó és Vladiszlav Akentia két emberrel együtt akiket Pópityék Oroszlámosból ismertek, Pópity Mihályné Dobroka Erzsébetet otthonában addig verték puskatussal míg elvesztette az eszméletét. Belancsity Miklós másnap kézigránatokkal felszerelve jött érte, hogy erőszakkal elvigye. Az ott beszállásolt orosz katonák látva Pópityné súlyos sérüléseit, és hogy se felállni, se menni nem tudott, ezt megakadályozták. Pópityék Oroszlámosból költöztek át Szőregre. Pópityné unokaöccse, akit már évek óta nem láttak, a német hadseregben szolgált, azt keresték náluk.

Pigniczki darálóst, Szabó Pált, és Nedelkov Mártont hasonlóan az iskolában tartották és kínozták. Lakatos Józsefet Kübekházaról Szőregre fuvarozás közben Belancsity Raduska, megállította avégett, hogy a lovait „elzabrálja”. Az istrángokat is eloldotta, de mivel Lakatos a lovakat nem engedte, Raduska felugrott Lakatos kocsjára, Lakatost a puska csövével fejbe vágta, ráfogta a puskát és rá is lőtt, de a lövés, talán Raduska ittas volta miatt, nem talált. A Belancsitytal lévő orosz tiszt lerántotta Belancsityot a kocsiról, elvette a puskát és kivette a zárdugattyút meg a töltényeket. Ezt követően Belancsity és Sztojko Radovan orosz katonákkal együtt házkutatást tartottak Lakatosnál, állítólag németek által ott hagyott tárgyakat, meg valami ponyvát követeltek. Mivel semmit sem találtak, Lakatos Józsefet a pincébe vitték, a fiára pisztolyt fogtak és le akarták lőni. Lakatos az első világháború idején orosz fogságban volt, így tudott némileg oroszul és az orosz katonák végül nem bántottak őket.

Az akkor tizenöt éves Csikós Ferenc november 25-én az apja munkabére fejében kapott sántalpfákat vitte haza, mellette megállt egy kocsi, rajta

ittasan éneklő emberek, köztük Belancsity, aki Csikós válaszára, hogy ő nem lopta a fát, puska-tussal meg akarta ütni. Csikós kitért az ütés elől, erre Belancsity megdühödve leszállt a kocsi-ról és puskával agyba-főbe verte. Csikós eszméletét veszítette, talicskával vitte haza az apja, ahol csak négy nap múlva tért magához. Ezt követően, mivel Raduska kikapásai és kegyetlenkedései ellen beszéltek maguk közt a gyerekek és ez kitudódott, hét napig tartották fogva a szerb iskolában Csikóst a vele egyidős barátival Pálfi Jánossal, Puskás Józseffel, Dobó Lászlóval, Ábrahám Lajossal együtt. A gyerekeket ágyra fektetve léccel ütötték, tizenkét liter vizet itattak meg velük és kényszerítették őket, hogy részeget játsszanak. A partizánok más egyéneket is megvertek, közöttük egy fegyőr testvérét, akit szintén agyon akartak lőni, de ezekről az esetekről csak hiányos adatok vannak.

AZ ÚJSZENTIVÁNI ESEMÉNYEK

Bubori István, a Szőreg Rónai u. 135 sz. alatti italmérés tulajdonosának tanúvallomása szerint, Ferenczi József újszentiváni lakost összeverték, házából több tárgyat elvittek. 1945. január 5-én Bódi Antal újszentiváni lakos házat Jásó, Pályó és Dusán nevű egyének valamint négy ismeretlen, felforgatták azzal, hogy német katonákat keresnek. Feleségével együtt a falhoz állították őket, puskát szegeztek rájuk, majd Bódit összeverték. A házból elvittek értékes tárgyakat, ékszereket és egy motorkerékpárt. Bódi, felháborodva, az esetről feljelentést tett a kiszombori szovjet parancsnokságon. Jásót letartóztatták. Ezt követően Bódit a szőregi rendőrsre behívták, ahol többek között egy Szeles nevű rendőr arra utasította, hogy Jásó szabadon engedéséről intézkedjen az oroszoknál, különben Bódit családjával együtt ki fogják irtani. A feljelentést visszavonandó Zomborra, az orosz katonai parancsnokságra menet, Bódit a deszki rendőrsre behívták, ott egy Szávó nevezetű egyén pisztollyal fenyegette, majd pisztollyal fejbe verte, össze-vissza rugdosta Jásót a feljelentéséért, majd figyelmeztette, hogy ha bármit szólni mer, őt és családját is ki fogják nyírni. Jásót másnap

kiengedték. Dani János, az ószentiváni rendőrparrancsnok figyelmeztette Bódit, hogy azonnal tűnjön el hazulról, mert ki akarják végezni. Bódi egy hónapig rejtőzködött, míg ez idő alatt több ízben keresték a partizánok.

NEMZETISÉGI ELLENÉT, VAGY EGYÉNI BOSSZÚ ÉS HASZONSZERZÉS

A legtöbb helyi szerb nem vett részt az atrocitásokban, amit megerősítettek szemtanúk és Dobos Ferenc megyei ügyészhelyettes 1955. november 3-án kelt jelentése, amihez a következő megjegyzést fűzi: „Úgy Szőregen mint Deszken a délszláv lakosság között a hangulat nyomott és vannak olyan személyek akik az ügyet nemzetiségi kérdésnek tekintik. A délszláv lakosok között vannak olyan személyek is, akik azt állítják, hogy a nyomozás lefolytatása szükséges azért, hogy az ügy végre teljesen tisztázást nyerjen; mert így meg lesz állapítva, hogy ki az az egynéhány személy, aki az ügyben szerepel. Ez a véleménye a szőregi görögkeleti plébánosnak is.”

1944 őszén a pápa, Nikolasev Zsivan, egy idő után megsokallta a partizánok akcióit. Amikor Oroszlámosról egy újabb csoport jött felfegyverkezve, bosszúállás szándékával, kiállt a falu szélére, és nem engedte be őket „Ti elmentek, de mi itt maradunk. Mi élünk a magyarokkal, itt nem lesz mélysárlás” – idézte a pópát egy még elő szemtanú. A partizánok több embert is el akartak intézni a faluban, akik életét a pápa mentette meg, 1955-ben tett vallomásában ezek között említette Muszták Árpádot, Pigniczki asztalost, Szabó Pál temetkezési vállalkozót, Nedelkov Mártont, és Szóráth Ferencet.

Csehó Ferencné Piri Ilonát és családját a kivégzéstől mentette meg egyik szerb szomszédjuk, Gyorgyevics Jocó. Ilonka Kódegyházán született, a család 1930 márciusában jött át Oroszlámoson keresztül Szőregre. Földjük, mindenük ott maradt, csak a házat tudták eladni. Szőregen a Gyár utcában, az optált Beleszlin szerb család házába költöztek. Egyéb munkák között Gyorgyevicsékhoz jártak dolgozni napszámra. Az oroszok bejövetele után

Ilonka a katonáktól félve a padláson bújt el és csak éjjelente jött le. November vége felé egyik éjjel beugrott két orosz katona az udvarukba, ezek már a második orosz hullámból valók voltak, fegyelmetlenek, gátlástalanok. A szülőket puskával a falhoz állították. Az akkor huszonnégy éves Ilonkát, aki éjszakára lement a házba, elkapták és egyikük hátra vonszolta a nyári konyhába, ott Ilonka orrát betörte és derékiig lehasította róla a ruhát. Ilonka minden erejével védekezett és sikerült lágyékon rúgnia a katonát, majd a keze ügyében lévő piszkavassal ütötte, ahogy bírta. A katona erre a kerten át elmenekült. A társa másnap reggel jelentette az orosz parancsnokságon, hogy a Piriék agyonütöttek egy katonát. Az egész családot bekísérték a szerb iskolába azzal az ultimátummal, hogy ha délig nem lesz meg a katona, őket mind kivégzik. Gyorgyevics Jócó ment oda hozzájuk és amint megtudta, mi történt, elkezdtek keresni a katonát. Végre tíz perccel tizenkét óra előtt jött Sánta Szvetozár, hogy megvan a katona, részegen alszik valami kazal tövében, és így Piriéket az oroszok elengedték.

A DESZKI VÉRENGZÉSEK

Amint az 1955-ös nyomozás szélesedett, újra felszínre került a Deszkkal való kapcsolat. Órendi Károly százados, megyei helyettes rendőrfőkapitány 1946. július 11-én már írt jelentést (Csanád vármegye közigazgatási bizottságának iratai, 60/1947) miszerint 1944-ben a deszki partizánok súlyos visszaéléseket, rablást és gyilkosságot követtek el. A bűnügyi esemény vizsgálata során megállapították, hogy a Sztarcsevics Szlávó nevezetű deszki lakos vezetése alatt álló, az 1944. évben felállított nemzetőrség tagjai meggyilkolták Varga József Istvánt és társait. Az ide vonatkozó 1946-os vizsgálat és nyomozás iratai (Államügyészségi szám 148b4/1946.au. és IV.7561/1946) azonban nem kerültek felszínre.

1955. október 29-én a szőregi nyomozás idején, Papp Gábor kapitány jelentésében összefoglalja az 1944 őszi Deszk községben történt gyilkosságokról és kínzásokról szóló tanúvallomásokat. Megjegyzésében hozzá teszi, Deszkkal kapcsolatban „nem győznénk a tanúkat kihallgatni”.

Dobó Ferenc megyei ügyészhelyettes 1955-ben kelt jegyzete alapján, Novkov Emil felsorolása szerint, aki maga is partizán volt, a deszki nemzetőrség tagjai (a jegyzőkönyv írásmódja szerint): Sztarevics Szava parancsnok, Brecsan Milutin, Ruz Arzen (battonyai), Belanjszki Krisztof, Gyukin Gyuko, Vukaszavlyev Ivan, Cserjegaljev Bozso, Fodorov Rado, Belanyszkij Szvetkov, Adamov Leco (makói), Radity Miso, Jancsik Bosko, Bruczan Lazo, Tuczakov Joco, Sztarevity Vladimir, Ruz Radojan (battonyai), Mrkovljev Ignác, Börcsök Illés, Pipicz György, Ruz Ljubomir, Gyorgyev Milivoj és Kószó Mihály.

A fenti két jelentés alapján az áldozatok között szerepelt egy ismeretlen nevű, frontról hazatérő csanádpalotai magyar katona, akit Brucsan Miletin, Jancsik Bosko és Gyorgyev Milivoj fogtak el. Krisztof Leczo és Vlasztimir hozták be. Jancsik és Milivoj már az udvaron megpofozták a katonát Novkov Szvetozar jelenlétében. A katonát Sztarevics Szávó és Gyorgyev Milivoj tarkón lőtte több szemtanú előtt a szerb templom oldalánál. Sztarcsevics Vlasztimir és Gyorgyev lehúzták a katona cipőjét, majd a szerb temető melletti gödörben elhantolták.

Egy másik deszki áldozat Varga József. Csavargor Bozsidar vallomása szerint Vargát Sztarcsevity Szavo és Jancsik Bosko verte a magyar iskola udvarában. Kezét, lábát eltörték. Novkov Szvetozar állítása szerint, aki jelen volt, Sztarevics Szávó végezte ki Vargát, aki állítólag nyilas volt. Csikós Pál vallomása szerint, aki részt vett Varga József elhantolásában, a halottat a pincéből az ugyancsak ott kínzott Csonka László és egy ismeretlen hozta fel. Az agyonvert Vargát cukros ládába tették. Október 25-én Ruz Lubomir és Novkov Szvetozar megállították Varga Istvánt, hogy menjen kocsival, hullát kell kivinni. Varga Józsefet a római katolikus temetőbe vitték, ahol közös sírba temették. A megkínzott halott temetéséhez a deszki Mezei Sándornét, Csikós Pált és Varga Istvánt kényszerítették, akik részes munkásként dolgoztak a fenti egyéneknek, azzal a gondolattal, hogy ezért megbízhatóak.

Csonka László Deszk tanyai lakost egy hétig tartották fogva a pincében. Novkov Szvetozar és Markoje Ignác őrizte. Boskó és Gyorgyev Milivoj

vitte fel Csonkát az irodába, ahol Sztarevics Szávó többedmagával volt. Csonka a pincében az ott ugyancsak fogva tartott Mezeinek elmondta, hogy kimentek érte a tanyára, nyakára kötelet kötöttek, a kezét összekötötték és a kocsis saroglya után kötve húzták. Az ugyancsak fogva tartott Mezei Sándor látta amint Csonkát legalább tízen verték, dobálták, a pincében egy kis lyukon át akarták kibúvatni „addig ütötték amíg agyon nem verték”. Csonka belehalt sérüléseibe. A vizsgálatot lefolytató ügyész szerint ez ügyben a tettesek: Adamov Leczo (kémkedésért három évre volt büntetve, 1955-ben battonyai lakos), Sztarevics Szávó partizán parancsnok, Breczan Milutin partizán parancsnok helyettes, Rusz Arzen, Novkov Szvetozar és Jancsik Milutin deszki lakos.

Mezei Sándort, aki a Délvidéken volt katona, 1944. október 27-én este vitték be. Csavargor Bozsidar tanúvallomása szerint Sztarevics Szávó az utcán megpofozta Mezeit, aki két nap és két éjjel volt a pincében. Jancsik Boskó, Gyogyev Milivoj, Sztarovics Szávó kínozták: puskával és söprűnyéllel ütötték, talpát szuronnal szurkálták. Hatan, heten is ütötték Mezeit egy-egy éjjel négy-öt alkalommal. Majd házához kísérték, ahol házkutatást tartottak. Mezei akkor már nagyon össze volt verve. Mivel nem tudott rendesen menni, ólmos végű korbáccsal verték, eltörték a bordáit, közben énekelgették vele a *Horthy Miklós katonája vagyok* című nótát. Mezeinek két nap után sikerült megszöknie az iskola ablakán keresztül, amit követően öt hónapig bújkált.

Mezeivel együtt szökött meg az ott fogva tartott Tóth Lajos, ifj. Noko András és ifj. Lele János, akiket ugyancsak nagyon összeverték.

Mezei Csonkával együtt volt fogva tartva és szemtanúja volt Csonka kínzásán túl apja, idős Mezei Sándor megverésének is, aki belehalt sérüléseibe. Bundabéléses nagykabátját elvették, az Boskóé lett. Mezei apját ugyanazok kínozták mint őt, valamint társak voltak még a kínzásokban Adamov Leczo, Sztarevics Vlasztimir, Beczan Miletin, Rusz Arzen és Rusz Ljubomir.

Ifj. Pipicz Györgyöt megverték. Sallai Ferencet és feleséget összekötötték, hozzájuk Varga Istvánt is oda kötötték. Jakabovics András és Laczi Antalt

is odakötötték. Bevitték őket. Breczan Milutinnal tolmácsolattak. Majd átvitték őket Törökkanizsára, Rusz Moncsilla és egy idegen volt a kísérőjük. Tizennégy nap után engedték el őket. Álmosdi József deszki lakost megkínozták, Káity András ugyancsak megkínozták, mivel Káity állítólag tudta melyik partizán lőtt agyon tíz német katonát a Maroson, valamint azt is, hogy egy csendőrt is agyonverték, akinek a holttestét állítólag a deszki posta udvarán lévő diófa alá ásták el.

MÓRA LAJOS ÉS BARTOS JAKAB TRAGIKUS HALÁLA

A legtöbb esetben az okokról és részletekről hiányos ismeretek maradtak fenn, azonban két köz-tiszteletben álló ártatlan ember Szőregen történt meggyilkolásáról kivételesen részletes és tanulságos dokumentáció áll rendelkezésre. Dobos Ferenc megyei ügyész helyettes által az ügyben 1955 őszén levezetett nyomozás során, közel száz tanú meghallgatása és a szerb iskola udvarán lévő meszesgödör kiásása után derült fény arra, hogy mi és miért történt ott 1944. október 19. és 21. között.

Amint a nyomozás el lett rendelve, a határőr őrsparancsnok jelentése szerint Szőreg községből tizennyolc vagy tizenkilenc személy átszökött Jugoszláviába.

Szőregen 1944. október 19-én szerda délután Móra Lajos rózsakertészt (sz. 1886, Szőreg, apja Móra István, anyja Masa Mária) behívták a szerb iskolába. Amikor munkaszolgálatról hazaért, felesége mondta neki, hogy valami sürgős munkára kell jelentkeznie. Úgy ment el, ahogy volt, papucsban, biciklivel. Akkor ment ki a kapun utoljára. A kübekházi származású sváb szíjgyártót, Bartos Jakabot (sz. 1897, apja Bartos József, anyja Fich Anna) ugyanazon a napon, dél körül vitték el. A segédje, Makra Jani épp elment haza ebédelni, és talán ezért, úgy vélte, megmenekült. Mire visszaért a műhelybe, Bartos Jakab már nem volt ott. Mindkettőért egy magát szerb partizánnak feltüntető Szávó nevű fiatalember ment el.

Az ez követő események a szemtanúk vallomása szerint a következők. Nikolasev Zsivan szerb plébános elmondása szerint október 19. estefelé átment az iskolába, ott találkozott a folyosón Móra bácsival, aki kérdésére nem tudta megmondani, miért hívták oda. A pópa rosszat sejtve szól Gyorgyevics Janovnak, nehogy valami butaság történjen azzal az emberrel. Másnap reggel, október 20-án Belancsity Radovan az iskolában azt mondta a pópának, „két vendégünk van”. A pópa: „Csak nem csináltak valami marhaságot?” Erre Raduska: „Nincs semmi baj, én elintéztém az egészet”.

Október 19-én Mórát és Bartost az iskolate-rembe behívták és ott verték. A teremből sivalkodást hallott Kardos László, akit előzőleg ugyanott kínoztak, majd levitték őket a pincébe és ott verték őket. A partizánok között volt egy Káity és egy Milan nevezetű, valamint Belancsity és Pálya is jelen volt az iskolában több társukkal együtt. A szolgálatot teljesítő policaj Jovanov Lázár megerősítette, hogy október 20-án Mórát és Bartost a pincében kínozták. Elmondása szerint az esti órákban két partizán lement a pincébe, ahol akkor már ott volt Tatity Szavo és Miletin Dafina. Jovanov Lázárt Raduska vállánál fogva kényszerítette le a pincébe, hogy tolmácsoljon. Raduska Jovanovnak azt mondta, „Gyere az anyádba az Istent, nézd, hogy verik a nyilasokat!”. Jovanov Móra kínzását látta, akit két partizán kötéllel ütött, amíg össze nem esett, akkor Jovanovval vizet hozattak egy lavórban. A pincében volt végig Raduska és Tatity Szavo, aki ugyancsak verte Mórát. A házvétel ügyét Raduska kérdezte Mórától szerbül, amit, bár tökéletesen beszélt magyarul, Tatityal és Jovanovval fordítottatott. Raduska szerint Móra állítólag nem fizette ki egészében a szerbektől vett házat.

Az indítékokról: Bartos fia a német hadseregben szolgált. Móra telkén a tejcsermök is szolgált, utcára nyíló épületben bérelt irodát a szőregi Nyilaskereszt Párt. Mindketten, mint sokan mások a faluban, tagjai voltak a nyilas pártnak, azonban vezető szerepet a pártban nem töltöttek be. Sőt, Móra fenntartással is élhetett, mert az iroda használatán kívül nem engedte, hogy az ott megforduló párttagok az udvarába bemenjenek. Deszpotov

Móra Lajos 1886-1944

Jakab vallomása szerint „Móra Lajos[t] és Bartos Jakabot én ugyancsak jó embernek ismertem, bár tudomásom volt arról, hogy a nevezett személyek nyilasok voltak, azonban ez engemet nem zsenérozott”. A megtorlások nem nyilasokra irányultak, hiszen a helyi nyilas párt vezető egyénei nem voltak az áldozatok között, továbbá az 1955-os nyomozás során megállapítást nyert, hogy a „terheltek az említett cselekményeket nemcsak nyilasokkal szemben követték el, hanem becsületes dolgozókkal szemben.”

Móra Lajosnak az 1930-ban, Markov Bogdántól történt ház vásárlására vonatkozó fennmaradt iratok tartalmazzák a ház adásvételi szerződését (kelt Szegeden, 1930. február 19-én) azzal az ügyvédi megjegyzéssel, hogy „az ingatlant jelenleg több teher nyomja, mint a megállapított vételár”, valamint, hogy „Az eladó ezennel feljogosítja a vevőt, hogy a vételár terhére fizessék ki az eladott ingatlant terhelő tartozásokat, s eladót a vételárnak csupán az a része illeti meg amely a terhek kifizetése és az ingatlan tehermentesítése után megmarad.”

Szeged szabad királyi város polgármestere megbízásából Jánossy fogalmazó írta (45.945/1933. sz.): „Markov Bogdán és társai szőregi lakosok ellen földhaszonbér hátralék miatt a tisztí ügyészség útján pert tettem folyamatba 1913 évben, melynek folyamán Markov a szőregi 574 telekjegyzőkönyvben

felvett ingatlanára C.15. sors. alatt ... költségtőkét és járulékát". Móra ezt a tartozást rendezte, így az ingatlant terhelő bejegyzést 1933-ban törölték.

Az ügyet Szabadkán képviselő Markov Mojoj (Subotica, Knez Milailova ul. 5.) 1930. október 20-i és 1931. április 10-i dátummal kelt leveleiben arra utasítja Mórát, hogy a ház fizetési részleteit és a kamatokat is neki, Markov Mojoznak kell fizetnie a Szerbiába optált tulajdonos, Markov Bogdán nála felhalmozott hatezer pengő adósságának törlesztésére. Valamint értesíti Mórát, hogy a Markov Bogdánnak korábban kifizetett bármi összeg Móra kárára történt.

Fennmaradtak még Móra Lajos nevére kiállított fizetési bizonylatok Schwarcz Jenő ügyvédtől (Szeged, Kelemen u. 2., valamint Mérey u. 7.), aki e részfizetésekből a Szeged városnak fennálló tartozásokat volt köteles kifizetni, valamint a ház teljes vételárának kifizetéséről szóló bizonylat, ami a közben elhunyt Markov Bogdán örököseinek került kifizetésre Móra Lajos által a Magyar Kereskedelmi Bank szegedi fiókjába befizetett összegből.

Az idős szerb házaspár, Markov Bogdán és felesége, az adásvétel lezajlása során még két évig a házban lakott, így minden valószínűség szerint a ház eladásának és vételének körülményei jól ismert tények voltak az utcában lakó magyarok és szerbek előtt. Tehát a ház árának ki nem fizetése nem volt valós ok Móra kínzására és meggyilkolására.

Amikor Belancsityék úgy két óra múlva kijöttek a pincéből azt mondták, akkor már magyarul, Lakatos Ferencnek, akit szolgálat végett hívtak be az iskolába, valamint az ott lévő Mendebaba Krisztofnak és Szavonak, hogy vigyázzanak Mórára és Bartosra, mert ha azok kiszöknek, előbb Lakatost, majd Krisztofort, majd Szavot lövik agyon. Ezek reggelig két óra váltással őrseget tartottak, amit átadtak Belancsity, Szeles Péter és Kovács József szőregi lakosoknak. Lakatos őrsege idején beszólt Mórának és Bartosnak, de azok nem válaszoltak, „még a szuszogásuk se hallatszott.”

Október 20-án Szóráth Gyula, akit vallomása szerint azért hívtak be a szerb iskolába, hogy vágjon le két disznót a partizánoknak (ezt később úgy módosította, hogy egy szovjet tisztnek) látta, hogy

egy idegen partizán le akart menni a pincébe, de gyorsan visszaugrott és szerbiul azt kiabálta „Jaj, istenem, itt mi történt”.

Furák Péter 1938 és 1948 között volt iskolaszolga a szerb iskolában, ott is lakott és hallotta, részben látta is a történeteket. Október 20-án csütörtökön Furák még látta Mórát és Bartost a pincében. Két szerbiai partizán (Kaity és Milan), valamint Belancsity és helybeli társai az épületben voltak, többnyire részeg állapotban. Október 20-án este hét-nyolc tájban Belancsity bement Furákék konyhájába elkérte a konyhaajtó kulcsát, az ajtót kívülről bezárta és azt mondta Furáknak, hogy ki ne jöjjön.

Amint Furák a szomszédságban másnap elmesélte, aznap éjjel borzalmas üvöltést hallottak a feleségével az iskola pincéjéből. Le nem lehetett írni az iszonyú ordítást, amit Móra és Bartos csinált. A feleségével el nem tudták képzelni, miféle szörnyűség folyt ott a pincében, miféle rettenetes dolgokat csináltak a szerbek velük. Úgy érezték, beleőrülnek mindezt hallgatni, míg azok csak ordítottak. Nagysokára aztán csönd lett. Furák kilesett és látta, hogy nagy volt a mozgás. Belancsity és a cigányok kihozták az udvarra a két agyonvert embert. Az iskola folyosójának végétől nem messzire meszes gödör volt. A holttesteket állva beleeresztették a mészbe. Kicsivel arrébb volt fölrakva az iskola tüzelője, azt mind ráhordták a meszes gödörre. Másnap reggel Furák a pinceajtót nyitva találta, vérnyomok voltak a lépcsőn, a nyomok a meszes gödörig vezettek. Az addig nyitott gödör be volt temetve és a kerítésnek támasztva ott volt hagyva egy ásó és lapát.

Dimovics Gábor sintér és Jankó Obrát vallomása szerint policáj szolgálatot teljesítettek és 20-án este bent voltak az iskolában. Ekkor Belancsity, az akkori szerb tanító, Miletin Dafina, Dimovics Gábort, Dimovics Ferencet és Obratot a falhoz állította, majd puskát fogtak rájuk, megfenyegették őket, elmondták nekik, hogy van itt két hallott azokat el kell temetni az iskola udvarán. Lekényszerítették őket a pincébe. Amikor a pinceajtóba értek, Dafina meggyújtotta a villanyt. A pinceajtóból Dimovicsék látták, hogy két halott rá volt ültetve egy-egy székre. A hullák nyaka

körül másfél méteres ujjnyi vastag spárgaféle volt. Nagyon megijedtek és felfelé hátráltak. Dafina puskával visszalökte a pincébe az egyik elszaladni készülő cigányt, és lelövésével fenyegette őket. Ott volt még Dimovics Ferenc, Gáborék unokatestvére, aki szintén segített. A két hullát egyenként Dimovics, Obrát és Belancsity hozta ki a pincéből. Belancsity, Miletin tanító, és Dafina végig jelen voltak és puskát szegeztek a cigányokra, amíg azok Mórát és Bartost berakták a meszes gödörbe. Ezután ezek hárman újra falhoz állították Dimovicsékat és géppisztollyal még egyszer megfenyegették őket, hogy erről ne merjenek beszélni, különben őket is agyonlövik. Másnap, 21-én reggel Dimovicsék elmondták Jovanovnak, hogy Raduska elmondása szerint Móra és Bartos magukat felakasztották, majd elmondták a meszes gödörbe temetést is.

Belancsity 1955-ben tett vallomása szerint Pajity Szavo, aki addigra már Jugoszláviába szökött, szólt a két embernek (Mórának és Bartosnak), hogy menjenek be a szerb iskolába. A folyosón látta is a két embert szerdán. Megkérdezett egy partizánt, hogy mit akar a két emberrel, de az azt mondta, mi közöd hozzá. Aztán (Belancsity) hazament. Nem tudja mi történt. Szerinte a jugó partizánok, úgy tíz-tizenketten voltak, azok hívták be őket Szavoval. „Azok nem is partizánok, hanem rablók voltak”, úgy egy hétig voltak Szóregen. Neki (Belancsitynak) Tatity Szavo mondta el, hogy a két személyt Dimovics temette el. Jasónak azt mondta Belancsity, hogy Móra és Bartos a szerb iskolában voltak, és saját magukat felakasztották. Ezt az állítását október 28. napján tett vallomásában tagadta, ezúttal azt állítva, hogy a két embert agyonverték a pincében. Vladislajev Dusan policajnak viszont kijelentette, hogy „Móra és Bartos jó helyen van, mert elintéztem őket”.

Popity Mihályné Dobroka Erzsébet vallomása szerint 1945 tavaszán a partizánok leváltották Jásót a parancsnokságról és nála házkutatást tartottak. Az ott dolgozó Bözsi néninek, aki oda mosni járt, Jásó azt mondta „nekem tiszta a kezem, de Raduska mindkét keze tiszta vér, mert mind a két embert, Mórát és Bartost, agyonütötte”.

Furák Péter 21-én elment a szerb paphoz és elmondta neki, hogy bizonyára elintézték Móra Lajost és Bartos Jakabot. A pápa nagyon meg volt illetődve. Majd átment az iskolába és összehívta a községi szerbek egy részét. A gyűlés tartalma nem ismeretes, de úgy távoztak, mintha minden rendben lett volna. Ezután ha Móra és Bartos felől érdeklődtek, azt mondták, hogy azokat Jugoszláviába hurcolták. Hasonlóképpen ezt állították a szerb iskolában kínzott, kivégzésre hurcolt, majd nyomtalanul eltűnt tizenhat éves fiúról, Német Péterről, valamint Demjén Gizelláról.

A szerb iskolába munkára bekísért Chibik Bözsi, Móra Lajos két lánya, Ica és Juci, valamint Kószó Bözsi október 25-én kora reggel a napi munkautasításra várt. Akkor már tudtak a gyilkosságról meg a meszes gödörről. A lányok kilestek a folyosóra, és mivel ott senkit se láttak, Kószó Bözsi és Móra Ica lement az udvarra. Minden úgy volt, ahogy Furák Péter bácsi elmondta: ott volt a meszes gödör és a farakás, ami korábban hátrább volt, most a meszes gödör tetejére volt ráhordva. Amint a partizánok meglátták, hogy ők ketten odamentek, durva kiabálással zavarták őket vissza a folyosóra, be a terembe.

Október 20-án, csütörtökön, Bartosné elment a szerb parókiára érdeklődni a férje után. A pápa felesége a szerb iskolába küldte. Az iskolában a szerb pap és Belancsity azt mondtak Bartosnének, hogy Bartost elhurcolták. Hogy Móra Lajos se jött haza, felesége, már szörnyű balsejtelemmel, keresésére indult. De senki semmiről se látszott tudni. Mivel a szerbek hívták be Mórát, felesége a pópát kérdezte felőle. Lovakat hajtottak át velük a határon, menjen utánuk, ott keresse őket – mondta a pápa. Móráné később Despotov Jásónál, akkor már rendőrpárancsnoknál, érdeklődött a férje után. Despotov azt válaszolta, nincs annak semmi hivatalos útja, hogy Móráné a férje hollétéről érdeklődjön.

Még aznap Belancsity megjelent több ismeretlen személlyel Bartoséknál házkutatást tartani. A szíjjártó Bartos házában több szerszám és anyag volt, ami mint kincstári tárgy maradt ott a magyar hadsereg után. Mindezeket, Bartos szerszámaival és szabógépeivel együtt, két kocsira felpakolták

és elvitték. Belancsity másnap, pénteken is megjelent Bartoséknál, jól tudva, hogy ott már semmi, de semmi nem maradt, cinikusan ostorszíjat kért Bartosnétól.

Hasonló módon jelent meg Belancsity Mórának házában nyolc-tíz felfegyverzett idegennel. Ezek magyarul kérdezték Móránét, hol van a férje. Erre ő választ nem tudott adni, erre Belancsity szerbül mondott nekik valamit. Majd mind bementek az udvarba, házba. Móra Lajosnét, valamint a tizenhét és tizenöt éves lányait kiállították a szomszédos Magossy-ház hátuljához. Géppuskákat állítottak föl három lábra és rájuk szögezték, órákig kellett ott állniuk, míg a partizánok földúlták és kirabolták a házat. A házkutatás során aranyat kerestek. Móra korábban nyolc évig volt Amerikában, így azt hitték, hogy sok értékes holmi lehet a háznál. Arany persze nem volt, de vitték a bicikliket, ruhaneműt, kirámoltak mindent, ami csak megtetszett nekik.

A NYOMOZÁS EREDMÉNYE

Az 1955. október 29-én Dobos Ferenc Megyei ügyészhelyettes az általa kiállított eseményjelentésben (Hiv.szám: 0019/1955. Legf.Ü. II. 3. old.) számos tanú, közöttük a szerb pap, vallomása alapján a nyomozás eredményét a következőkben foglalta össze: „Bartost és Mórát becsületes dolgozó embernek ismerték ... Belancsity és társai azért végeztek ki a két embert ... mert így akarták megakadályozni, hogy a két sértett a házkutatások során elvitt tárgyakat, majd későbbi időben sérelmezés útján visszakövetelje.” Az iratok még a következő utasításokat tartalmazzák:

1955. október 26. Dobos Ferenc megyei ügyészhelyettes: Határozat: „Megvizsgáltam Belancsity Radovan terhelt ellen indult bűnügyben keletkezett iratokat és megállapítottam, hogy Belancsity Radovan ellen gyilkosság büntette miatt nyomozást kell lefolytatni”.

1955. október 26. Őrizetbe vételi határozat Belancsity Radovan (aki született 1906 június 14-én Szőregen, apja Belancsik Miklós,

anyja Szekunik Nasztavai) büntetett előéletű, Szőreg, Petőfi u. 103. lakos ellen izgatás miatt. „Mivel a pótnyomozás [gyilkosság ügyében] lefolytatása szükségessé teszi a terhelt őrizetbe vételét.” /:Dobos Ferenc:/ megyei ügyészhelyettes

1955. október 27. Megyei Bírósági Börtönparancsnok Elvtársnak, Sürgős

„Izgatás büntette és más bűncselekmények miatt Belancsity Radovan ellen indított bűnügyben elrendelem, hogy a nyomozás érdekében Belancsity Radovan előzetes letartóztatásban lévő terheltet a szőregi tisztii őrsre haladéktalanul kísérik ki.

Szigorú őrizet. /:Gaál Ödön dr:/ csoportvezető ügyész”

1955 október 27. A szegedi országos és megyei börtön börtönparancsnokának jelentése a Megyei Ügyészségnek (törzslap 673-A-125). Izgatás büntette miatt Belancsity (Belancsik) Radovan (október 26-án), gyilkosság büntettének alapos gyanúja miatt Belancsity Miklós (október 27-én), Jancsikin Bosko (november 3-án), Adamov Alexandor (november 3-án), Deszpotoz Jakab (október 27-én) börtönbe fogadva.

A szegedi ügyészség által elrendelt vizsgálat során Furák Péter újra elmondott mindent, amit látott, hallott és megmutatta a gödör helyét. 1955. október 27-én Papp Gábor rendőr-őrparancsnok felügyeletével megtörtént az exhumálás.

Móra Lajos és Bartos Jakab méstől szétmarradványait némelyek szerint ülő, mások szerint álló helyzetben találták. Az emlékezők szerint a jelenlévők elborzadva suttozták, hogy az egyiknek a fejébe szögek voltak verve. Móra Lajos szemzőkése, a kacor bicska, ott volt megakadva a medencecsontjában. Bartos Jakab csontváza körül meg maga készítette vastag bőrszjij maradványa.

Móránét behívták a szerb iskolába, hogy azonosítsa férjének maradványait. Az udvaron akkor már ott volt Jásó meg Raduska megbilincselve. Móránéra jó keményen rádörrentek a nyomozók,

hogy itt ne hangoskodjon és ne sírjon. Szegény ezen a fenyegetésen igen megütközött, hiszen nem szólt egy szót se. Csak nem képzelték ezek, hogy én ott előttem sírni fogok – mesélte egy későbbi ritka alkalommal, mert amúgy erről sosem beszélt.

Jásó meg Belancsity nem sok idő múlva hazajött. Eppúgy, mint az 1948-as nyomozás után, semmi-féle eljárás nem indult ellenük. Mindketten hosszú ideig háborítatlanul éltek ott az utcában. Sírjukon a szerb temetőben ez áll: Jasa Deszpotov 1904–1990, Raduska Belancsity 1906–1971.

Az 1955-ös nyomozati anyag szerint Belancsity, feltehetően társai közül mások is, az ávó emberei lettek (Csongrád Megyei Ügyészség, Iratjegyzék 29–46, 1). A Csongrád Megyei Ügyészségtől a Legfőbb Ügyész Helyettesének szóló (1955, Bül. 83) novemberi jelentés 4. lapján található a következő:

„Belancsity Radovan ellen az államvédelmi hatóság tudomásom szerint 1948-ban nyomozást folytatott le. Móra Lajos, valamint Bartos Jakab ügyére vonatkozóan. Azonban Belancsity Radovant nem büntették meg, hanem az illető személyt az államvédelmi hatóság »fülesként« vette igénybe. Budapest, 1955. november 3. /:Dobos Ferenc:/ megyei ügyészhelyettes”

A Legfőbb Ügyészség Nyomozati Főosztályáról november 25-én érkezett sürgős telefonutasításra az iratokat a megyei ügyészhelyettes azonnal Budapestre küldte. November 24-én szabadlábra helyezték a szegedi börtönben előzetes letartóztatásban lévő Belancsity Miklóst, Belancsity Radovant, Deszpotov Jakabot és Jancsikin Boskot (Megyei Birósági Börtön Szeged 673-A-169, Hiv. Szám 1955 Bül.83 sz.).

A áldozatok megalázása nem ért véget. Móra Lajos és Bartos Jakab temetését nem lehetett megtartani: a csontok eltűntek. A rendőrségen azt mondták Móránénak, hogy bevitték őket Szegedre a patológiára. Ő bement az egyetem Patológiai Intézetébe, de ott állítólag semmit sem tudtak róluk. Vissza a rendőrségre: onnan megint elküldték azzal, hogy

férjének hamvai a községgházán vannak. Ott sem ment semmire. Majd jó idő múlva, november végén, valakik a kiskapun betettek egy faládát. Ebben voltak Móra Lajos maradványai. Akkor lehetett végre eltemetni. Semmiféle magyarázat nem volt. Senki sem mert a történetekről beszélni sem akkor, sem később.

Az 2012-ben napvilágra került nyomozati iratokból kiderül, hogy a csontok mégis a patológián voltak, és valóban kért az ügyész igazságügyi orvosi szakértői véleményt. A vizsgálatot Dr. Fazekas Gyula egyetemi tanár, igazságügyi orvosszakértő és Dr. Ács Sándor igazságügyi orvosszakértő folytatta le. Az igazságügyi orvostani napló azon lapjai melyek a Bartosra és Móra-ra vonatkozó adatokat tartalmazták, gondosan meg lettek semmisítve. Mégsem sikerült minden nyomot eltüntetni. Az igazságügyi orvostani intézet (Ad.I.O.I.675/1955 sz) Csongrád Megyei Ügyészségnek címzett, 1955 Bül. 83 sz. alatti, Belancsity Radovan és társai ellen indított bűnügyben a néhai Móra Lajos és Bartos Jakab volt szőregi lakosok csontvázának megvizsgálásáért egyenként 588 Ft szakértői díjat állapítottak meg. A vizsgálatot 1955. november 1. és 9. között folytatták le. Móra Lajosnak 79, Bartos Jakabnak 100 db csontját tisztították meg, a koponyacsontokon talált meszet kémia laboratóriumi vizsgálatra küldték, vizsgálati jegyzőkönyvet és véleményt készítettek. Holttestenként 800 Ft-ot, a negyven-negyven óra szakértői munka fejében húsz-húsz forintot utalt ki Dr. Fazekas és Dr. Ács részére Gaál Ödön csoportvezető ügyész, továbbá 1955. november 29-én engedélyezte a kiadatást és a temetést.

„Csongrád megyei ügyészség, Szeged
1955.Bül.83. szám

Engedélyezem, hogy az Igazságügyi Orvostani Intézet Móra Lajos és Bartos Jakab volt szőregi lakosok holttestének maradványait hozzátartozóik részére kiadja. Egyben a holttestek maradványainak eltemetését is engedélyezem.

Szeged, 1955. november hó 24. napján, Gaál Ödön szakágvezető ügyész”

21.	1944. okt. 25.	Móra Lajos női Szőreg Petőfi u. 63.	Szőreg 1886. 58 év	Varga Viktória ferje
22.	1944. okt. 25.	Bartos Jakab női Szőreg Petőfi u. 125.	Küben háza 1897 48 év	Keremán Magdolna ferje

Halotti anyakönyv, Móra Lajos és Bartos Jakab

1955. december 17-én Szőreg Községi Tanácsról, Besenyei Ferenc vb. titkár kérelmet intézett a Csongrád Megyei Ügyészség felé Bartos Jakab és Móra Lajos halála ügyében (Hiv szám: 1955 Bül. 83). Kérte a vizsgálati jegyzőkönyv kivonatát a halál időpontjával és nemével utólagos halotti anyakönyvezéshez. Válaszul 1955. december 27-én Dobos Ferenc megyei ügyészhelyettes válaszlevélben közli:

„Fenti tárgyra hivatkozva értesítem Címet, hogy Bartos Jakab és Móra Lajos ügyére vonatkozólag vizsgálati jegyzőkönyvi kivonatot nem áll módomban kiadni, mivel az ügyben a további nyomozás folyamatban van.

Egyben értesítem Címet, hogy Bartos és Móra 1944. év október 19. napján a volt görögkeleti szerb-iskola helyiségébe /:az akkori rendőrsre:/ be lettek idézve, ahonnet lakóhelyükre ezt követően már nem tértek vissza. A két nevezett személy halálának oka eddig még pontosan megállapítva nincs. A nevezett személyek 1944. október hó 21. napjára virradóra haltak meg.

A halotti anyakönyvi adatokban az elhalálozás okát Cím úgy tüntesse fel, mintha az elhalálozás oka ismeretlen körülmények között történt volna.

/:Dobos Ferenc:/
megyei ügyészhelyettes.”

Az 1956 január 21-én kelt Szeged járási anyakönyvi felügyelő Véghatározatában (9524-3/1956) Cseszko Matild anyakönyvi felügyelő utasította a szőregi anyakönyvezőt utólagos anyakönyvezésre „a Megyei ügyészség által kiállított 1955 Bül. 83 sz átírata alapján” a halál oka: ismeretlen megjegyzéssel.

A szőregi katolikus plébánián a Halottak anyakönyvében (X, 1951. január 1-től) a következő bejegyzés áll: Móra Lajos (Szőreg, Petőfi u. 63.) és Bartos Jakab (Szőreg, Petőfi u. 125.) elhalálkozásának ideje: 1944. október 25. A halál oka: erőszakos halál, a temetés helye Szőreg, dátuma 1955. november 29. A két egymás melletti sírba temetett áldozat temetési szertartását Bánhidi László segédlelkész végezte.

FORRÁSOK, FELHASZNÁLT IRODALOM

A. Sajti Enikő, Háború, kisebbségpolitika, megtorlás: A magyarok és szerbek, 1941–1945. Élet és Irodalom, 2011. szeptember 9.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár. Csanád vármegyei közigazgatási bizottságának iratai. 60/1947

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár. Csanád vármegyei közigazgatási bizottság általános iratai 28/1946. (13/1945). Páll Endre alispán 1945 április 9-i beszámolója a közigazgatási bizottságnak az 1944 szeptembere óta történekről és a vármegye állapotáról.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár. Csongrád Megyei Ügyészség, Szeged, 1955 Bül. 38. Szám. TF:21–31.

Matuska Márton: A megtorlás napjai. Újvidék, 1991.

Miklós Péter: A Csanád vármegyei németység ki-telepítéséről. Délvidéki Szemle, 2014. 2. sz. 86–95.

Miklós Péter: A szőregi templom kétszáz éve. Szeged, 2016.

Ruszoly József: Nemzeti bizottságok és önkormányzatok. Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék intézménytörténetéhez (1944. szeptember – 1945. május) Különlenyomat a tanulmányok Csongrád megye történetéből XXI. kötetéből. Szeged, 1994.

Paradox módon Magyarország szovjetizálása – vagyis a kommunista diktatúra hazai kiépítése – idején a katolicizmus nem marginalizálódott. Ennek egyik oka az volt, hogy a két világháború közötti „katolikus reneszánsz” 1945 után továbbra is éreztette hatását (a jogi korlátozások – például a katolikus vallási egyesületek főszoletatása – ellenére).

Miklós Péter

Katolikus közösségépítés a szovjetizálás éveiben Hódmezővásárhelyen

Másrészt a magyar katolikus egyház akkori vezetője, Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek határozottan kiállt a közéleti diskurzusban a kereszténység képviselője mellett, s ehhez a magatartásához határozott antikommunizmusa is hozzátartozott.

A katolikus társadalmi szervezetek működése és az aktív helyi hitélet természetesen Hódmezővásárhelyen is megfigyelhető volt 1944 és a 1950 között. Olyannyira, hogy még egy újabb templom építésének az ötlete – és lelkipásztori szükségessége is – fölmerült (alig egy évtizeddel a Szent István-templom és plébánia elkészülte, illetve megalapítása után).

Az alábbiakban ezeket a koalíciós évekbeli vásárhelyi vallástörténeti folyamatokat tekintem át – elsősorban a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban őrzött dokumentumok alapján.

Zsíros Ferenc jezsuita páter, a Szent István plébánia lelkésze 1946. március 8-án jelentésben számolt be a váci püspöki hivatalnak az 1945/46. téli lelkipásztori tevékenységéről. Nagy eredményként könyvelte el, hogy lelkipásztorlat- és elmélkedéssorozatuk keretében mintegy nyolcszáz vásárhelyi katolikus hívő ismerkedhetett meg az alapvető hittani igazságokkal és vehetett részt szentmisén.

„Az A[ctio].C[atolica].¹ is ajánlotta az adventi időre főképpen a férfiak lelki gondozását, azért mert mi is örömmel ragadtuk meg az alkalmat, hogy híveinket amennyire a nehéz körülmények engedik, hathatósabban buzdítsuk a vallásos elmélyedésre.

Szokásban voltak itt évenként nagyböjti időben a lelkipásztorlatos konferenciák férfiak és nők részére esténként 6 napon keresztül, de azt tapasztalták, hogy az eredmény gyöngye volt. Aránylag kevesen vettek részt a legerősebb propaganda ellenére is és 6 előadás 6 napon keresztül nem tudta pótolni azt a nagy tudáshiányt, ami az itteni hívek lelkében tátong.

Elhatároztuk tehát, hogy a tél folyamán, főképpen adventben, amikor a gazdaságokban a munka szünetel, 3 napos félíg zárt lelkipásztorlatot tartunk híveinknek 4 csoportban napi 4 előadással.

Megkezdjük a toborzást a Jézus Szíve Szövetség minden csoportjával a KALOT² segítségével.

1 Az Actio Catholica – a Magyar Katolikus Lexikon szócikke szerint – 1932 és 1946 között „országosan a püspöki kar közvetlen irányítása alatt álló, az apostolkodás egyes ágaiiban szakszerűen dolgozó, mozgató és számonkérő szerv, mely az egyházmegyéek határain túl eleven és átütő erővel rendelkező egységbe foglalja össze az ország katolikuságának törekvéseit és kívánságait”. Alapszervei az egyházközségek voltak, amelyeket az esperesi kerületi tanács fogott össze, amelyekből pedig az egyházmegyei szintű szervezetek álltak, s ezek összességéből tevődött össze az Actio Catholica. Minden szinten öt szakosztálya volt: 1. hitbuzgalmi és erkölcsvédelmi, 2. művelődési, 3. sajtó, 4. szociális és karitatív, 5. szervezési. Vö. Gianone András: Az Actio Catholica története Magyarországon. 1932–1948. Budapest, 2010.

2 A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete – 1935 és 1938 közötti nevén: Titkársága – (KALOT) 1938 októberé és 1946. július 4-i főszoletatása között „a földművesek és földmunkások legényegyleitei vagyoni helyzetére és vallásfelekezetre való tekintet nélkül összefogó országos szervezet volt. Célja a krisztusibb ember, a műveltebb falu, az életerős nép és önrzetes magyar érdekében az agrárifjúság szellemi, anyagi támogatása, összefogása és érdekvédelme. A KALOT a pápai szociális enciklikák szellemében, politikai pártoktól függetlenül fogta össze és egységesítette az agrárrembereket, a törpe- és kisbirtokosokat. Meghatározó szerepe volt nemcsak a falu népe lelki és kulturális életének fölemelésében, hanem a nincstelen parasztság embertelen szociális helyzetének megváltoztatásában is, elsősorban a földreform követelésével, ill. a parasztság ennek gyakorlati megvalósítására való felkészítésében is” – olvasható a Magyar Katolikus lexikonban. Vö. Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika. 1935–1946. Budapest, 1998.

Meghívok, hirdetések, személyes buzdítások, szentbeszédekben bővebb ismertetések terjesztették a gondolatot.

A férfi ifjúságnak dec[ember]. 8–9–10[-én] volt a lelkigyakorlata, kitartott 130–140 [fő].

Asszonyok 280–290[-en] vettek részt dec[ember]. 13–14–15-én. Férfiak dec[ember]. 20–21–22-én 90–100[-an] voltak. Leányok febr[uár]. 2–3–4[-én]. 120–130[-an].

Napirendjük: 8. ó[rakor]. sz[ent]. mise elmélkedés, 1 óra szünet: ima ének, elmélkedés d[él]. u[tán]. 2 ó[rakor] elmélkedés, szünet elmélkedés. Bevezető előadással és a közös áldozási elmélkedéssel 14 elmélkedést kaptak.

A férfiak lelkigyakorlatán kevésbé vehettek részt a tisztviselők és az iparosok.

Mikor láttuk, hogy a belterületen jótékony hatása van a lelkigyakorlatnak, megkíséreltük a tanyavilágban is, ahol remélhettük, hogy a hívek el tudnak jönni a lelkigyakorlatra. Mivel az iskolák szüneteltek négy tanyaközpontban találtunk alkalmas helyet az állami iskolákban.

Ezeket a helyeket tartottunk 3 napos félig zárt lelkigyakorlatot külön férfiak és nők részére, hogy többen jöhessenek.

Belsőszórháton 36 nő, 18 férfi. Külsőerzsébeten 17 nő, 7 férfi. Csomorkányban 13 nő, 10 férfi. Kenyereparton 20 nő és 26 férfi vett részt a lelkigyakorlaton. Összesen 147 [fő].

A tanyasi napirendje volt: 9 ó[rakor]. sz[ent]. mise, utána elmélkedés, szünet: ének, ima, elmélkedés, szünet: ima, ének, elmélkedés ájtatosság. Így tehát napi 3 elmélkedés kezdéssel és befejezéssel 11 elmélkedést kaptak.

Ha meggondoljuk, hogy ezek a jó hívek egész éven át kb. 12-szer részesülhetnek a szentmise kegyelmeiben és kapnak szentbeszédet, ha ugyan eljönnek, akkor elképzelhetjük, milyen hatással volt rájuk ez a szent beszéd-sorozat.

A lelkigyakorlatot magunk tartottuk, csak az férfifiúságnak és az egyik tanyaközpontnak hívtunk ki egy-egy jezsuita atyát Szegedről.

Ezzel a 8 csoportban tartott lelkigyakorlat-tal kb. 787 hívőnk ismerkedett meg oly alaposan az örökigazságokkal és általában hitünk legfőbb igazságaival, hogy remélhetőleg jó hatással lesz

környezetére és apostolkodik majd a jövő évben tartandó lelkigyakorlatokra.”³

A hódmezővásárhelyi Szent István-templom egyik sajátossága volt, hogy híveinek jelentős része a környékbeli tanyavilágban élt. A várostól és a plébániatemplomtól távol lakó katolikusok lelkipásztori ellátása egyrészt a mostoha közlekedési viszonyok, másrészt a mezőgazdasági munkálatok idényjellege és kiszámíthatatlansága miatt okozott nem kis kihívást a jezsuitáknak. Zsirus páter erről is írt a püspöknek.

„A tavaszi idő a mi plébániánkon a kerti és tanyai munkák miatt nem alkalmas tömegek összehozására. Még a vasárnapi szentmiséken is nagyon meglátszik, hogy sokan künn vannak már tanyai munkákban 10–15–20 km távol a várostól. Ezért antcipáltuk az A[ctio].C[atholica]. által ajánlott triduomot⁴ és nekünk a jövőben is alkalmasabbnak a téli idő főképpen az ádvent.

Nem engedjük el azonban a nagybőjti kegyelmi időt sem híveink felett, hanem buzdítjuk őket most is.

A szokásos nagybőjti szentbeszéd és keresztúti ájtatosság minden pénteken megvan.

A nagybőjt minden vasárnapján d[él].u[tán]. a „7 szentség liturgiája” címen kultúrelőadást tartunk, a szentségek mélyebb ismertetése céljából. A múlt évi előadásokat a szent mise liturgiájáról tartottuk, azóta az egyik szent mise vasárnap liturgikus mise.

Hogy a férfiakat még jobban bevonjuk a vallásos életbe, márc[ius]. 17-én sz[ent]. József ünnepevel kapcsolatban „Apák napját” tartunk nekik. Márc[ius]. 31-én pedig külön férfi nap lesz, a 10 órai szentmise és szentbeszéd külön nekik van fenntartva. d[él].u[tán]. 4 ó[rakor] a Férfiligával a többi férfiak is hivatalosak a kultúrházba ahol a 2. előadást kapják. Este pedig a KALOT rendez előadást, melyen a városi tisztii főorvos, volt egyházközségi világi elnök tart beszédet a férfiak gyakorlati vallásosságáról.

A tanyai hitoktatásban némi javulás állott be, a legtöbb helyen van kat[olikus]. tanító és amennyiben az időjárás engedi, az atyák kijárnak

3 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL) A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 1280/1946.

4 Háromnapos lelkigyakorlatot.

kerékpáron hitoktatásra. Sajnos, a sár oly óriási egyik-másik helyen, hogy nem közelíthető meg az iskola.”⁵

A jezsuita lelkész Pétery Józsefnek készített 1946. márciusi hitéleti összefoglalása végén a katolikus egyház akkori – a szentségekben való gyakori részesülés kegyelmét Szent X. Piusz pápa szellemiségében propagáló – törekvéseivel összhangban a szentáldozások számáról is beszámolt. „A gyakori szent áldozás csak a kezdet kezdetén van. A múltévben az áldozás sok száma ugyan 62.000 volt, de ez kevés hívőnek gyakoribb áldozása és nem a hívek nagy részének. Ezen a ponton nagyon sok munka vár reánk.”⁶

Zsíros páter és jezsuita társainak lelkipásztori tevékenysége nem maradt eredménytelen. Ezt igazolja egy 1947 őszéről ránk maradt levélváltás is. 1947 szeptemberében ugyanis – 1947. évi IX. számú körlevelében – Pétery püspök arról tájékoztatta egyházmegyéje papjait, hogy az Apostoli Szentszék megadta számára a fölhatalmazást, hogy engedélyezze számukra – szükség esetén – a napi három szentmise bemutatásának lehetőségét. Erre reagálva írta Zsíros Ferenc a következőket a főpásztornak 1947. szeptember 15-én.

„Nagy örömmel értesültünk arról a nagy kegyről, hogy ezentúl szükség esetén vásár- és ünnepnapokon, a hívek érdekében meg van engedve, hogy a lelkipásztorok 3 szentmisét is mondhassanak. Főképpen a tanyai lelkipásztorkodás területén van ennek nagy jelentősége, mert így egy vásárnap két esetleg 3 helyen is részesülhetnek a hívek a szentmise és szentáldozás kegyelmében.

Mivel hozzám 12 tanyacsoport tartozik és a belsőterületen is eléggé igénybe vagyunk véve, arra az esetre, ha betegség vagy más rendkívüli eset miatt nem bírnák a vállalt kötelességet teljesíteni, kegyeskedjék megengedni, hogy a Szent István plébánia papjai közül bármelyik a kellő feltételek mellett 3 szentmisét mondhasson.”⁷

5 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 1280/1946.

6 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 1280/1946.

7 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 6301/1947.

A főnti indokokat elfogadva Pétery József püspök 1947. szeptember 19-én kelt 6301/1947. számú levelében engedélyezte a hódmezővásárhelyi Szent István-plébánián szolgáló valamennyi lelkipásztornak – lelkipásztori megfontolásból – a vásár- és ünnepnap három szentmise mondását.⁸

Zsíros páter 1948. november 18-án arról tájékoztatta a váci püspököt, hogy a városi lakáshivatal az plébánia Vöröskereszt utcai kultúrházát – kihasználatlanságára hivatkozva – lefoglalta és azt a rendőrség számára utalta ki.

„Szomorú szívvel közlöm, hogy katolikus kultúrházunkat, mely egyesületi és hitbuzgalmi munkánknak igen nagy segítsége volt a mellékelt véghatározat szerint a lakáshivatal a rendőrség székházának lefoglalta. A felszerelést, színpad, asztalok, székek, billiárd- és pingpongasztalok leltárba kerültek és szintén lefoglalták.

A megokolásban az szerepel, hogy hasznosítatlanul, üresen állott az épület. Az igazság az, hogy túlzásfolt volt, alig volt hely az egyesület gyűléseinek megtartására. Nem volt vásárnap előadás nélkül és hétköznap is foglaltak voltak kisebb termek, az egyházközségi iroda pedig egész héten foglalt volt.

Vajon van-e valamilyen [jog]cím arra, hogy a lefoglalt épület visszakerüljön hozzánk? A katolikus társaskört, amely a belső plébánia⁹ területén van, szintén a miénkkel hasonló sors érte.”¹⁰

A kommunista diktatúra kiépülése ellenére, a katolikus egyház infrastrukturális fejlődésének igénye – és annak társadalmi alapja – megvolt Hódmezővásárhelyen. Erre példa, hogy 1949 nyarán Újváros városrészben önálló kápolna létesítésének igénye – és egy a helyére majdan építendő templom terve – merült föl. A hódmezővásárhelyi Szent István egyházközség képviselőtestületének 1949. évi augusztus 6-án este hat órakor a Szent István-plébánia tanácstermében tartott rendkívüli közgyűléséről kivonatát Zsíros Ferenc megküldte a püspöki hatóságnak Vácra.

8 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 6301/1947.

9 Hódmezővásárhely-belvárosi Szentháromság plébánia.

10 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 7312/1948.

„Újvárosi istentiszteletek ügye

Elnök előterjeszti a Tanácsnak mai napon tartott rendes gyűlésében hozott határozati javaslatát:

Mondja ki a közgyűlés, hogy Hódmezővásárhelynek VIII. kerületében az ú[gy]n[ezvezt]. Újváros városrészben kápolnát létesít és kéri a püspök úr nagyméltóságát, hogy ezt engedélyezni, egyben Újvároson lelkesítést létesíteni méltóztassék, melynek szolgálatát a Szent István Plébánia látja el. Elnök részletesen indokolja a javaslatot:

Újvároson eddig a Város tulajdonát képező kiskedővóban tartottunk és ez idő szerint is tartunk minden vásár- és ünnepnapon szentmisét, a hely azonban nem egészen megfelelő és a misézés bizonytalanná is vált, mert ehhez mindig engedély kell a hatóságok részéről. Már régi vágya Újvárosnak, hogy önálló kápolnája legyen, ez pénzkérdés volt és pénz hiányában csak terv maradt. Most azonban egy jótékony adakozó nagylelkűségéből lehetőség nyílt arra, hogy a terv valóra váljék, rendelkezésünkre bocsát az adakozó annyi pénzt, hogy telket, házat vehetünk, és abban kápolnát rendezzünk be. A pénzt kölcsön kapjuk, akkor fizetjük majd vissza kamat nélkül, amikor anyagi erőink azt megengedik.

Horváth József képviselő. testületi. tag az Újváros hívei nevében megköszöni a segítséget és a hívek támogatását igéri a terv sikeréhez. Makó József pártoló hozzászólása után a közgyűlés meghozta az alábbi egyhangú határozatot:

A Tanács javaslatát egyhangúan elfogadta.

Ingatlantervezés jogügylete

Elnök ismerteti a tanácsnak mai napon hozott 22/1949 sz. javaslatát: hogy az egyházközség képviseletében 1949. július 11-én adásvételi szerződést létesített a Hódmezővásárhelyen VIII. Nádor utca 15. sz. házingatlan tulajdonosával, Polyák Istvánnal ezen ingatlan megvétele ügyében, a vételár 15.500 forintot tevén ki, az ingatlan kápolna céljait szolgálja.

Elnök ismerteti az adásvétel előzményeit, különösen is azt a sürgősséget, mely nem tette lehetővé a képviselőtestület előzetes megkérdezését.

Felolvastatja jegyzővel az adásvételi szerződést, mely 1949. július 11-én a hódmezővásárhelyi belterület 2090. számú telekkönyvi betétben felvett Hódmezővásárhelyen VIII. Nádor utca 18. szám alatt fekvő házingatlanra vonatkozik: létrejött Polyák István eladó, Szent István Egyházközség vevő között, a vételár 15.500 forint. Ezután elnök ismerteti a püspök úr (nagyméltóságának a szerződésre vezetett 3159/1949. számú jóváhagyó határozatát.

Majd ismerteti a pénzügyi részt: az Egyházközség a 15.500 forint vételárat abból a pénzből fizeti ki, melyet az előzőkben már jótékony adakozótól kölcsönként kapott.

Horváth József képviselő. testületi. tag az újvárosi hívek nagy örömét és köszönetét tolmácsolja a házvétel ügyében és a tanácsi javaslatot minden pártolja.

Katona Imre, Galyas Károly, Makó József képviselő. testületi. tagok felszólalása után a közgyűlés meghozta az alábbi egyhangú határozatot:

A Tanács javaslatát az Igazgatási szabályzat 53 § 1./pontja és 63 §.p., pontja alapján egyhangúan tudomásul veszi és elfogadja.

Igazolja egyben egyházi elnök eljárását az adásvételi szerződés megkötése körül, azt jóváhagyólag veszi tudomásul és a hódmezővásárhelyi belterület 2090 telekkönyvi betétben felvett VIII. Nádor utca 18. számú házingatlannak az egyházközség részére 15.500 forint vételáron történt megvételét az egyházközségre kötelezőnek elfogadja.

Újvárosi kápolna létesítésével összefüggő jogügyletek

Elnök ismerteti az egyházközségi tanácsnak mai napon tartott rendes gyűlésében hozott határozati javaslatát:

A közgyűlés adjon felhatalmazást a tanácsnak és az elnökségnek, hogy az újvárosi kápolna létesítéséhez segítséget nyújtott jótékony adakozóval ez utóbbi által adott kölcsön visszafizetésére vonatkozó szerződést akként létesítse, hogy a pontosan ma még meg nem határozott összegű kölcsönt, mely a kápolna beállításához szükségessé fog válni, – kamat nélkül akkor fizeti vissza az Egyházközség, amidőn azt anyagi helyzete majd megengedi,

a fenti házban házfelügyelőként alkalmazza Borsos Sándor anyagiparost, vele szerződjkékként, hogy utóbbi kapjon a házban egy szoba, 1 konyha és 3 műhelyhelyiségből álló lakást és mihelyt bér-fizetés nélkül a házfelügyelői teendők ellátásáért ellenértékképpen, – a fenti ügyekben szükséges elvárásokat az elnökség végezze.

Elnök részletesen indokolja a javaslatot, melyhez Teleky Béla, Makó József, Horváth József szölkak, utána a közgyűlés meghozta az alábbi egyhangú határozatot:

Közgyűlés a tanács javaslatát teljes terjedelmében elfogadta.”¹¹

1949. augusztus 2-án a váci püspöknek írott le-velében Zsíros Ferenc jezsuita lelkész nem pusztán a tervezett újvárosi kápolna ügyéről, de a Belső-szörhát tanyaközpontra szervezendő segédlelké-zi (külkápláni) állomás tervéről – és annak konkrét indokairól (igény a liturgikus szolgálatra és a hit-oktatásra) – is beszámolt a főpásztornak.

„Mély tisztelettel jelentést kívánok tenni – írta Zsíros páter – azoknak a terveknek állásáról, me-lyekről f[olyó]. é[vi]. jún[ius]. 30-án élöszóval előterjesztést tettem.

Az első: a hódmezővásárhelyi Szent István plé-bániához tartozó Újváros közepén létesítendő kisegítő kápolna ügye, melynek helyébe mihelyt lehetséges lesz, megfelelő templom épülne.

Ez a terv annyira haladt, hogy sikerült megfe-lelő helyen olyan telket házzal együtt vásárolni, amelyen a ház kis átalakítással kisegítő kápolná-nak használható, addig, míg a templom építése megvalósítható lesz. A ház javítása, átalakítása már folyamatban van.

Erre nézve alázatos kérésem a következő: Ke-gyeskedjkékk külön leiratban elrendelni az Újváros-ban Nádor utca 18. sz[ám]. alatti épületben a kise-gítő kápolna felállítását, hogy annak segítségével a hívek lelki gondozása megvalósítható legyen, hiszen kölcsönzött helyen azt szinte lehetetlen megvalósítani és egyúttal megengedni, hogy a Legméltóságosabb Oltáriszentséget is tarthassuk a kápolnában és egyéb szükséges fakultásokkal

11 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 3623/1949.

ellátni, amennyiben az szükséges. Jó lenne azt megjegyzést is csatolni, hogy mindez ideiglenes jellegű, a cél megfelelő templom építése.

Eféle leiratból legalább három példányt kér-nénk, hogy a hatóságoknál ezekkel járjunk el, hogy a kápolna létesítése elé akadályokat ne gördítse-nek. Félok ugyanis, hogy a Szent István plébánia »egyéni« kezdeményezését gátolni akarják.

Mihelyt a kápolnaügy annyira jut, hogy a szent-miséket az óvoda helyett ott tartjuk, szabálysze-rűen megszervezzük a templomépitő bizottságot. A tagok már ki vannak jelölve és egyesek tevékeny részt vesznek az előkészítő munkákban.

A másik terv: Belsőszörhát tanyaközpontban lel-készállomás létesítése a hívek lelki gondozása és a hitoktatás ellátása végett. Ezt a tervet már 1945-ben felvetettük, az építéshez szükséges téglá és cserép készen áll, de hatóság új épület felállítását ezen a területen nem engedi, mert az általa terve-zett tanyaközpont helyén kívül esik. Ezt a tervet tehát az elgondolt alakjában most nem lehet meg-valósítani. Átmenetileg úgy akarunk segíteni, hogy egy üresen álló gazdasági épületet alakítunk át ideiglenes használatra, ha az állami iskolában nem lehetne szent misét tartani.

A magunk részéről iparkodunk az előforduló akadályokat leküzdeni, de meg kell vallani, kevés sikerrel. Vigasztaló körülmény, hogy híveink közt mégis akadnak, akik nehéz körülmények között is hűségesek hitükhöz és bátran kitartanak mellet-tünk.”¹²

Pétery József váci püspök 1949. augusztus 31-i válaszlevelében engedélyezte az újvárosi Nádor ut-cai kisegítő kápolna létesítését, s abban az Oltári-szentség őrzését, valamint támogatta a templom-építés tervét is.

„Főpásztori öröömre szolgál az a jelentése, hogy sikerült az Újvárosban megfelelő ingatlanról gondoskodni ahol az istentiszteletek megtartását biztosítani lehet. Ennek következtében elrende-lem, hogy a Nádor utca 18. szám alatti épületben, mely a C[odex].J[uris].C[anoci].¹³ 1192. kánon

12 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 3623/1949.

13 A Codex Iuris Canonici (magyarul Kánonjogi Kódex, rö-vidítve CIC) a római katolikus egyház törvénykönyve volt 1918.

2. §-ának Főtisztelendőség jelentése szerint megfelel, kisegítő kápolnát létesítsenek és ott az istentiszteletek rendszeres megtartását megkezdjék.

A hívek lelkiéletének elmélyítése érdekében az 1255. kánon 2. §-a értelmében megengedem a kisegítő kápolnában a Legméltóságosabb Oltárszentség állandó őrzését is.

A kisegítő kápolnai istentiszteletek rendjére vonatkozóan várom Főtisztelendőség előterjesztését és javaslatát, hogy azt jóváhagyassam.

A kisegítő kápolna létesítése természetesen nem jelent annyit, hogy az egyházközség és főleg az érdekelt hívek ne folytassák erőfeszítésüket abban az irányban, hogy ott minél előbb az Istennek megfelelő hajlékot építsenek.¹⁴

A Nádor utca 18. szám alatti házban a kápolnát 1949. szeptember 15-én szentelték fel. A szertartást Vedres Béla pápai prelátus, kiskunfélegyházi

apátplébános végezte. Az eseményről az alábbiakat olvashatjuk a hódmezővásárhelyi jezsuita rendház Historia domusában.

„Újvárosi kápolnánk (Nádor u. 18.) kijavítva, festve, berendezve megérte a felszentelést (Vedres prel[átus] úr). Zsúfolva betöltötték. Jézus Szíve oltár, örökmécs (villany). Harmónium, sekrestyeszoba, előszoba és gyóntatókamra. A sekrestyémunkát vállalta az udvarban lakó fazekasmeszter (Borsos), aki az udvarban való műhelyében segédeivel együtt gyártja és 2 kemencében égeti a kitűnő agyag korsókat, fazekakat stb.”¹⁵

Az 1949-es templomépítési föllángolása azonban hamar elhalt: a Rákosi-korszak államszocialista rendszere ugyanis nemhogy nem támogatta, de nem is tűrte meg hódmezővásárhely-újvárosi templomépítési terveket, sőt 1952-ben még a Nádor utcai kápolnát is bezáratták (és tüzelő- és építőanyag lerakatot, illetve kereskedést nyitottak benne).

május. 19 és 1983. november 27. között.

14 VPKL A. I. 1. d. Hódmezővásárhely. V. doboz (1945–1962) 3623/1949.

15 Jézus Társasága Magyar Rendtartományának Levéltára. Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1949. szeptember 15.

A FISZ (Forradalmi Ifjúsági Szövetség) a kommunista állampárt ifjúsági szervezete, a DISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség) ellentétpárjaként és a forradalmi fiatalság új, alulról jövő kezdeményezéseként 1956. október 31-én jött létre Makón.¹ Alapítói közül legtöbben korábban tagjai voltak az állampárti ifjúsági szervezetnek, hiszen az a fiatalok

jelezték, hogy a pesti és szegedi ifjakhoz hasonlóan ők is változást akarnak. A hatalom számára figyelembe veendő és számottevő erővé akkor váltak, amikor az október 25-i Parlament előtti tömegmészárlásra emlékező néma felvonulásukhoz és koszorúzási ünnepségükhöz csatlakozásra tudták bírni a velük, illetve a forradalom eszményeivel szimpatizáló gépgyári munkásokat. Az általuk megszervezett október 26-i diák- és munkásfelvonulás² lett a makói forradalom első számottevő eseménye, s ezzel a helyi történések elindítója. A következő napok spontán tömegmozgalma azonban túllépett rajtuk, október 31-ig nincs nyoma annak, hogy a fiatalok önálló arculattal jelen lettek volna az eseményekben, s habár nyilvánvaló, hogy közülük igen sokan ott voltak a demonstrációkon, a tüntetők jelszavaiban nem jelentek meg speciális követeléseik, s az

Marosvári Attila

Ifjúsági szerveződés Makón az 1956-os forradalom idején: a FISZ

mozgalmának addigi kizárólagos fóruma volt és nem lehetett, illetve nem volt ajánlatos kimaradni abból, de amikor erre módjuk nyílt, szakítottak az állampárti gyámság alatt működő lakásjervezettel és létrehozták saját, önálló szerveződésüket. Az alapítók között éppúgy ott voltak a gimnazisták, mint azok az ipari tanulók és ifjúmunkások vagy éppen fiatal tanárok (Gergye Ottó), akik aktívan be kívántak kapcsolódni az demokratikus helyi közélet létrehozásába. Tanulmányunk e szervezet létrejöttével, működésével és utóéletével foglalkozik.

A makói forradalmi folyamatok elindítói között meghatározó és kezdeményező szerepet vállaltak a fiatalok, elsősorban a gimnázium tanulói, akik már az október 23-át követő napokban a Budapestről és főként Szegedről megkapott szórólapok másolásával és terjesztésével, illetve október 25-én a gimnáziumban megtartott diákgyűlés megszervezésével és az ott elhangzott követelésekkel

sem támasztható alá adatokkal, hogy e napokban kezdeményezői vagy alakítói voltak a forradalom történéseinek.³

Az október 26-át megelőző napok ifjúsági aktivitásával szemben (hiszen ekkor jószerivel egyetlenek voltak, akik a forradalmi változások elősegítése érdekében érdemi lépéseket tettek Makón) a következő napok némi apályt jelentettek a fiatalok mozgásában. Talán ez ad magyarázatot arra, hogy az új néphatalmi szerv, a városi nemzeti bizottság létrehozásában markáns szerepet nem tölthettek be, annak ellenére, hogy tudjuk, az MDP által kezdeményezett október 28-i előkészítő tárgyalásra meghívták az ifjúság két képviselőjét.⁴ Arról azonban nincs ismeretünk, személy szerint ők kik voltak és kiket képviseltek, de az biztosra vehető, hogy nem a városban ekkor legaktívabb

2 Tóth Ferenc: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. Makó, 1992. 3-7.; Bálint László: 1956. A forradalom Makón. Szeged, 2006. 25.

3 Vö. Miklós Péter: Szikra, láng, hamu. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc Csongrád megyei emlékezete. Szeged, 2016. 45-50.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára (MNL CSML ML) 501. a. Makó Városi Tanács iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek (Makó Tű. jkv.), 1957. március 12. B. Papp Mihály VB-elnökhelyettes beszámolója

1 A forradalom idején számos helyen alakult ilyen néven – egymástól teljesen függetlenül működő – szervezet, pl. Budapesten Csepelen, a XX. kerületben, Kispesten vagy Nagyatádon, de országos szervezésre e néven nem került sor, ily módon a makói FISZ-t önálló, helyi szerveződésként kell számon tartanunk. Vö. Izsák Lajos, Szabó József és Szabó Róbert (szerk.): 1956 plakátjai és röplapjai, október 22. – november 5. Budapest, 1991. 72., 138., 217., 497.

későbbi FISZ-alapítók közül hívtak meg oda képviselőket, hanem az állampárti ifjúsági szervezet, a DISZ funkcionáriusai közül, hiszen az MDP számára létkérdés volt, hogy a nemzeti bizottság létrehozásának előkészítésekor széles társadalmi konszenzust tudjon fölmutatni, ám ehhez nyilvánvalóan nem a számára radikálisnak tűnő fiatalokra, hanem sokkal inkább a velük lojális és szimbiózisban működő ifjúsági szervezet képviselőire volt szüksége. Minden bizonnyal tehát ezt forgatókönyvet követték a „tárgyalópartnerek” kiválasztásánál, így föltételezhető, hogy a tárgyaláson Marosi Bálint a József Attila Városi Kultúrház akkori igazgatója (1957-ben járási KISZ-titkár) lehetett a fiatalok egyik képviselője, akit egyébként az egyeztetések nyomán az MDP által a nemzeti bizottságba javasolt kommunisták közül egyedülként név szerint is ismerünk.⁵

Tény viszont, hogy a fiatalok képviselői közül gyakorlatilag senki sem kapott helyet az október 30-án megválasztott nemzeti bizottságban, és nincs jele annak, hogy a fiatalok delegálása érdekében, akik az október 23-át követő napokban oly sokat tettek a forradalom lángjának föléréséért, bárki is lépéseket tett volna a városi néphatalmi szerv megalakításakor.⁶ Csupán annyi információval rendelkezünk, hogy egy 1959-ben készült állambiztonsági nyilvántartás szerint⁷ a nemzeti bizottság tagjai között szerepelt Békési János a FISZ fegyveres tagja, de az ő neve viszont nem jelent meg a nemzeti bizottság megválasztásakor betervezett névsorban,⁸ emiatt nem tudjuk,

valós-e ebbéli szerepe, illetve szerepeltetése az állambiztonsági listán. Ha valós a nemzeti bizottsági tagsága, akkor vagy a választáskor spontán javaslatként, vagy később delegálás útján (de, mint látni fogjuk, nem a FISZ delegálása nyomán) kerülhetett be abba. Így, ezzel a bizonytalansággal együtt is kijelenthető, hogy a fiatalok nem kaptak súlyuknak megfelelő szerepet, sőt még formális funkciót sem az új forradalmi néphatalmi szervben, s emiatt nem is artikulálódhattak a város ifjúságának elvárásai a nemzeti bizottság rövid működése során.

A fentiek alapján nyilvánvaló és érthető, hogy a fiatalok közül igen sokan úgy érezték: ők kimaradtak az eseményekből és méltánytalanul háttérbe szorítottak. Az emiatti elégedetlenségnek lett következménye, hogy október 31-re a járási tanács nagytermében egy ifjúsági és diákgyűlést hívtak össze, ahová – lojalitásukat kifejezésre juttatva – meghívták a nemzeti bizottság képviselőit is. A rendezvényen a helyi forradalmi szerv részéről Lukács Pál és Bójtai András vett részt. A fiatalok felszólalásaikban kifejezték, hogy elégedetlenek a nemzeti bizottság összetételével és nehezményezték, hogy abban nincs kellő súllyal képviselve az ifjúság, ezért elhatározták, hogy új érdekképviseleti és politikai szervezetet hoznak létre. Így alakult meg a Forradalmi Szabadságharcos Ifjúsági Szövetség, majd utóbb az egyszerűbb és közismertebb nevén Forradalmi Ifjúsági Szövetség (FISZ), melynek megalakulásáról november 1-jén levélben is értesítették a városi nemzeti bizottságot, melyben bejelentették azt is, hogy „Szövetségünk még a tegnapi nappal igénybe és használatba vette a volt Szabadságharcos Szövetség, a volt DISZ Járási Bizottság helyiségeit és az összes városunkban működő egyéb ifjúsági szervezeti helyiségeket.” A levelet az alapítók nevében Hári István, Hoffman Károly, Endreffy Iván és Szabó László írták alá.⁹ Valószínűleg ekkor, esetleg másnap keletkezhetett az a városi nemzeti bizottsághoz írt dátum nélküli levél is, amelyet Hári István és Endreffy Iván szignált, és amelyben a nemzeti

Bizottságának névsora.

⁵ Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében.
^{30.} A Forradalmi Ifjúsági Szövetség bejelentése.

⁵ MNL CSML Szegedi Levéltár (SZL) XXV. 7. c. Csongrád Megyei Főügyészség iratai. Büntető ügyek B 10034/1958. Ifj. Mágori Zoltán ügye. Marosi Bálint tanúkihallgatási jkv., 1957. december 20.

⁶ A fiatalok mellőzöttsége a helyi döntéshozó szervekből nem volt új keletű Makón. A városi tanács végrehajtó bizottsága az 1956. március 16-i ülésén napirenden lévő Az ifjúsági nevelés kérdésének tárgyalása c. előterjesztésben önkritikusan meg is állapította: „a megválasztott 100 tanácstag közül mindössze 5 azoknak a száma, akik 30 évnél fiatalabbak. Ez is azt igazolja, hogy a Tanács az ifjúság munkáját lebecsülte.” MNL CSML ML 502. a. Makó Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. A Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei (Makó VB jkv.) 1956. március 16.

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3. 1. 9. V-150355/2. Összefoglaló a forradalmi bizottságokról. 31.

⁸ Tóth Ferenc (szerk.): Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. Makó, 1996. 5-7. Makó Város Nemzeti

bizottság tagjai közé javasolták Institoris Ildikót, Szirányi Istvánt, ifj. Fazekas Lajost, Hári Istvánt és Endreffy Ivánt.¹⁰ E levélnek nem sok hatása lett, mivel annak, hogy a nemzeti bizottságban a FISZ által javasolt fiatalok bármilyen szerepet kaptak volna, semmilyen nyomát nem találtuk.

Az új ifjúsági szervezet elnöke egy november letelején kelt beadvány szerint Hári István, gazdasági megbízottja Institoris Ildikó volt,¹¹ de több irányító szerepet töltött be Endreffy Iván, Békési János, Puskás Ilona, valamint a FISZ fegyveres tagjai között Medgyesi Ferenc volt honvéd törzsőrmester is.¹² A FISZ utolsó megmaradt írásos nyoma egy 1956. november 3-ról megmaradt levél, amelyben 14 fiatalt nemzetőrnek javasoltak. A levelet Institoris Ildikó mint elnökhelyettes és Puskás Ilona mint titkárhelyettes írta alá.¹³

A szervezetalapítás körülményeiből, azaz a nemzeti bizottság képviselőinek meghívásából is jól látható, hogy FISZ tagjai az alakulással nem konfrontálódni akartak az új városvezetéssel, hanem együttműködni kívántak velük, s valamilyen módon érvényesíteni szerették volna a fiatalok szempontjait a városirányításban. Az együttműködés-kérés és nem a függetlenedés bizonyítéka az is, hogy a szervezet létrehozását követően delegáció indult (Hári István elnök, Móricz György, Endreffy Iván és mások) a városi nemzeti bizottsághoz, ahol fogadta őket a bizottság elnöke Zombori Lajos és két alelnöke Kiss Ernő és Szőnyi Imre is, akiknek bejelentették megalakulásukat és kérték, hogy markánsabban számítsanak rájuk. Megtették a megalakulásról szóló bejelentést Fazekas Lajos rendőrkapitánynak is, akivel közölték, hogy be kívánnak kapcsolódni a nemzetőrség munkájába. A kapitány utasította Papp József rendőr hadnagyot, a nemzetőrség parancsnokát, hogy szolgálatuk idejére fegyverezze

fel és ossza be szolgálatra a jelentkező fiatalokat. Ekkor jött létre, többnyire az MTH iskolában tanuló diákokból, a FISZ fegyveres csoportja, mely ekkor mintegy 30 főt számlált, és vezetőjüknek – bár formális megbízás nélkül – Horváth Istvánt, illetve Medgyesi Ferencet tekintették.¹⁴

Fazekas Lajos rendőrkapitány minden bizonnyal fölismerte a FISZ létrejöttében, pontosabban a fölfegyverkezett fiatalok esetleges irányíthatatlanságában rejlő veszélyeket, ezért az első pillanattól arra törekedett, hogy a nemzetőrséghez hasonlóan a kontrollt – legalábbis a fegyveres csoport fölött – biztosítani tudja magának, illetve a rendőrségnek. Ezzel a feladattal az FISZ tényleges működésének első napján, november 1-jén rendőrségi beosztottját, Dékány Imre rendőr hadnagyot, majd másnaptól, hogy ne legyen ennyire direkt és feltűnő a helyzet, Medgyesi Ferenc volt honvéd törzsőrmestert bízta meg, aki ekkor csatlakozott a FISZ fegyvereseihez.¹⁵

A FISZ – különösen a fegyveres csoportja – az elkövetkező napok eseményeinek legaktívabb szereplőjévé vált. Már október 31-én Szegedre utaztak közülük néhányan, hogy fegyvereket hozzanak a városba. A fiatalok rendszeresen részt vettek a járőrözésekben, s – hogy láthatóan nagyobb feladatot is kapjanak – Fazekas Lajos rendőrkapitány a rangidős Komáromi György fegyveres FISZ-tag vezetésével őket bízta meg azzal, hogy a november 3-án biztonsági őrizetbe vett makói államvédelmi tiszteket Szegedre kísérjék.¹⁶ Ők ismerték föl (egészen pontosan Medgyesi Ferenc) és tartóztatták le Szegeden az október 27-i esti tüntetést erőszakkal szétverő Kovács István rendőr főtörzsőrmestert is.¹⁷

14 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 68-70. és 71.

15 MNL CSML SZL XXV. 9. SZMB B. I. 1170/1957. Medgyesi Ferenc pere. Medgyesi Ferenc 1957. október 15-i gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve; Bálint: 1956. A forradalom Makón. 72-73. és 74.

16 Az átvételi jegyzőkönyv kópiáját lásd Fejér Dénes (szerk.): „Monográfia”. Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeiről és szereplőiről Csongrád megyében rendőri (állambiztonsági) szemmel. Szeged, 2009. 284.

17 MNL CSML SZL XXV. 9. SZMB B. I. 1170/1957. Medgyesi Ferenc pere. Medgyesi Ferenc 1957. október 15-i gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve; Bálint: 1956. A forradalom Makón. 88-89.

10 József Attila Múzeum Történeti Dokumentációs Gyűjtemény (JAM TD.) 75. 187. 3. A Forradalmi Ifjúsági Szövetség tagokat javasol a nemzeti bizottsághoz.

11 Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 29. A Forradalmi Ifjúsági Szövetség kérelme.

12 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 67-70., 71. és 106.; MNL CSML SZL XXV. 9. Szeged Megyei Bíróság iratai (SZMB) B. I. 1170/1957. Medgyesi Ferenc pere. Institoris Ildikó október 8-i tanúkihallgatási jegyzőkönyve

13 JAM TD. 75. 187. 2. A Forradalmi Ifjúsági Szövetség javaslata a nemzetőrség létszámának bővítésére.

Tevékenységükről a forradalom (az ő olvasatában ellenforradalom) eseményeit 1957 márciusában összefoglaló Földházi Imre VB-elnök így írt: „Megszállták a járási pártbizottság és a MÖHOSZ¹⁸ épületét. Szegedről teherautón fegyver és lőszer szállítmányokat kaptak, ezekkel fegyverezték fel magukat. Ez november 3-án és 4-én történt. Ettől kezdve fegyveres őrség állt a Tanácsháza előtt a nemzeti bizottság védelmére, a rendőrség és a rendőrőrs épületét is ők őrizték.”¹⁹ Földházi jelentéséhez, amely több pontatlanságot is tartalmaz, hozzá kell tenni, hogy a FISZ-tagok nemcsak a tanácsházát és a rendőrséget őrizték, de a vasútállomáson is ők teljesítettek szolgálatot, továbbá november 1-jétől a Maros-hidat, illetve a városba vezető utakat is ők biztosították.²⁰ Viszont nem szállták meg a járási pártbizottság épületét, mert abban továbbra is megmaradtak a pártbizottsági irodák (ahol a pártapparátus tagjai még november 2-án is iratokat égettek), Földházi állításával szemben csupán az ugyanabban az épületben lévő DISZ-irodákat vették használatba a volt szabadságharcos szövetség irodái mellett.²¹ Mindemellett fegyverekhez sem úgy és akkor jutottak, miként Földházi állította.

A FISZ tevékenysége a fegyveres csoport megalakulását követően teljesen eltolódott a fegyveres szolgálat irányába, a nem fegyveres FISZ-tagok tevékenysége elült, az ő ténykedésük további nyomait nem látjuk, vélhetőleg hátrább húzódtak a radikalizálódó fegyveres fiataloktól. Nem készítették el programjukat sem, így nem tudjuk, mit és miben változtattak volna a város működésében. Halvány információt nyújt az alakuló ülésen elhangzott programképzéssel illetően az ott jelen lévő ifj. Fazekas Lajos, aki 1989-ben egy visszaemlékezésében ekként összegezte az akkori főbb

javaslatokat: „1. ki a káderlapokat a pártbizottságtól! 2. élelmiszert a felkelőknek! 3. újjászervezni a cserkészcsapatokat!”²²

A főnti programpontok közül a legfontosabb és – a nemzeti bizottság kezdeményezésével párhuzamosan – valóban végrehajtható vállalkásuk kétségtelenül a főváros ellátási gondjainak enyhítését célzó élelmiszeradományok összegyűjtésében és Budapestre szállításában való közreműködésük volt, melybe nem csak a FISZ tagjai, hanem más fiatalok is bekapcsolódtak. Noha tudjuk, hogy nem csupán ők vittek Makóról Budapestre élelmiszert, hiszen a helyi földműves szövetkezet és a termelőszövetkezetek is folytattak gyűjtést, melyek szállítását maguk oldották meg, azonban a nemzeti bizottság által kezdeményezett gyűjtést és szállítást teljes egészében a FISZ tagjai bonyolították le.²³ November elsejét követően több szállítmány kísérésében is részt vettek. Közülük jó néhányan ott élték át a november 4-ei szovjet inváziót, s bár a közvetlen fegyveres ellenállásba nem kapcsolódtak be, részesei lettek a harci cselekményeknek és emiatt csak nagy nehézségek árán jutottak vissza napok múlva Makóra.²⁴ Az élelmiszerek összegyűjtésében és szállításában való bekapcsolódásuk példaértékű volt, s e tekintetben az ő hozzájárulásuk értékét is minősíti Földvári Imre VB-elnök 1957-es jelentésének erre utaló mondata: „A város területén összegyűjtött élelmiszerekkel, adományokkal kapcsolatban, hogy valamilyen visszaélés történt volna, tudomásunk nincs.”²⁵

A fegyveres fiatalok az objektumőrzésnél és járőrözésnél vakmerőbb lépéseket is fontolgattak november első napjaiban. Ilyen lett volna az október

22 Seregi László: Az elmaradt tűzparancs. Népszabadság, 1989. június 17. 7.

23 MNL CSML ML 515. a. 1763/1957. Földházi Imre VB-elnök jelentése; Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 40.; MNL CSML ML 515. a. 1763/1957. Jelentés-tervezet. Kereskedelmi rész. 2.

24 Gergye Ottó: Forradalmi emlékeim. In Halmágyi Pál (szerk.): A forradalom emlékezete. Makó, 2016. 77-81.; Horváth Sándor táblaavató beszéde 2007. november 4-én a FISZ egykori székházánál. In A forradalom emlékezete. 149-150.

25 MNL CSML ML 515. a. 1763/1957. Földházi Imre VB-elnök jelentése.; Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 40.

18 A Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség (MÖHOSZ) egy paramilitáris szervezet volt, melyet különböző szervezetek egyesítéséből 1955-ben hozták létre. A Kádár-rendszer Magyar Honvédelmi Szövetsége (MHSZ) jogelődjének tekinthető.

19 MNL CSML ML 515. a. Makó Városi Tanács VB. Közös kezelt iratok. 1763/1957. Földházi Imre VB-elnök jelentése; Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 40.

20 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 71.

21 Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 30.

24-i szovjet átvonulást követően az Aradi utcán lerobbant és azóta ott várakozó szovjet harckocsi megszerzése, de miután a kezelőknek november 3-ra sikerült azt megjavítaniuk és el tudták hagyni a várost, az elképzelés meghiúsult.²⁶ A tervezett akciót semmiképpen sem lehetett egy tudatos stratégia átgondolt és megfontolt lépésének tekinteni, sokkal inkább egy fiatalos virtus spontán megnyilvánulásának, amely nagy valószínűséggel nem is számolt a lehetséges következményekkel.

A fiatalok radikalizálódása kétségtelenül összefüggésben állt azokkal a november 1-jétől meginduló szovjet csapatmozgásokkal, amelyek mind egyértelműbbé tették, hogy az újabb katonai intervenció küszöbön áll. Makó védelmének megszervezését célozta Lipták Mihály őrnagynak, a hódmezővásárhelyi városi hadkiegészítő parancsnokság vezetőjének november 2-i és 3-i makói látogatása, aki a megyei KIEG forradalmi katonai tanácsa megbízásából érkezett ide, és aki többek között a FISZ vezetőivel is találkozott. Az egyeztetés tárgya a védekezésben részt venni kívánó fiatalok aktivizálása és egyfajta koordinált fegyveres csoporttá (egy forrás szerint „hadosztályá”) szervezése volt.²⁷ Arról nem rendelkezünk információval, hogy Lipták őrnagy tárgyalásai milyen eredményt hoztak és ennek révén hány fővel gyarapodott a FISZ tagjainak létszáma és mennyiben javult a fegyveres csoport szervezettsége, de az tény, hogy november 4-én a FISZ fegyveres tagjai (gyakorlatilag csak ők) valóban a város védelmére készültek. Földházi Imre VB-elnök jelentése szerint „A szovjet elleni ellenállást a „Forradalmi Ifjúsági Szövetség” szervezte, ezek szabadságharcosoknak nevezték magukat. [...] November 4-én virradóra 2 teherautó fegyvert, lőszert hoztak a városba, és a MÖHOSZ székháza előtt megkezdték azok kiosztását. A fegyver kiosztásnak az volt a jellemzője, hogy mindenki kapott fegyvert, aki csak kért, kivéve a kommunistákat.

26 MNL CSML SZL XXV. Szegedi Katonai Ügyészség iratai. Büntető iratok. B. II. 1113/1957. Lipták Mihály ügye. Kocsis István tanúkihallgatási jkv., 1958. február 11.; Bálint: 1956. A forradalom Makón. 84-85.

27 MNL CSML SZL XXV. Szegedi Katonai Ügyészség iratai. Büntető iratok. B. II. 1113/1957. Lipták Mihály ügye. Báló Mihály tanúkihallgatási jkv., 1958. febr. 11.

Felnőtt meggondoltabb emberek csak elvétve, míg meggondolatlan 14-16 éves fiatalok nagyobb számban jelentkeztek fegyverért.”²⁸

A valóság ezzel szemben az volt, hogy a FISZ tagjai az ellenállásra, illetve a város védelmére készülve mindenáron fegyverhez szerettek volna jutni, mert kevésnek tartották, ami a városban volt, ezért november 3-án az őrizetbe vett ávos tiszteket Szegedre kísérő csoport tagjai az ottani laktanyából kívántak géppisztolyokat szerezni. Miután ott nem jártak sikerrel, másnap Budai József főhadnagynak, a Makói Járási Kiegészítő Parancsnokság tisztjének közvetítésével a hódmezővásárhelyi lövészetredtől tudtak egy teherautónyi fegyvert (a megmaradt adatok szerint kb. 90 karabélyt, 20 géppisztolyt, 3 golyószórót, 2 géppuskát és 5 doboz kézigránátot) Makóra hozniuk, erről értesülhetett utólag Földházi, aki ekkor már napok óta nem volt a városban. E szállítmányból azonban a FISZ-esek csak annyi fegyvert kaptak kézhez, ahány fegyverest akkor ki tudtak állítani, mivel Budai nem volt hajlandó annál több fegyvert kiadni.²⁹ Fazekas Lajos rendőrkapitány az ellene folytatott büntetőeljárás során tett vallomása szerint mintegy 50-60, a Medgyesi Ferenc ellen indított nyomozati anyag szerint 80 felfegyverzett fiatal alkotta ekkor a szervezet,³⁰ de gyaníthatóan az első fölbuzdulás során ennél valamivel többen is voltak, akik vállalták volna az ellenállást és a Makóra bevezető utak melletti készenlétet. A rendelkezésünkre álló adatokat összegezve nagyjából 100 körüli MÖHOSZ-fegyver (céllövő kispuska és Mannlicher puska), valamint Szegedről és Hódmezővásárhelyről szerzett 10-15 géppisztoly, 3 golyószóró, továbbá az ezekhez szükséges lőszer és kézigránátok alkothatták a FISZ fegyvertárát,³¹ összesen tehát legfőljebb

28 MNL CSML ML 515. a. 1763/1957. Földházi Imre VB-elnök jelentése; Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 40-41.

29 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 89-90.

30 ÁBTL 3. 1. 9. V-145872. Fazekas Lajos vizsgálati dossziéja. Jegyzőkönyv Fazekas Lajos kihallgatásáról 1958. január 27.; MNL CSML SZL 7. a. Csongrád Megyei Ügyészség (Főügyészség) iratai. Igazgatási, elnökségi iratok. 1957. Ig. XV/129. Medgyesi Ferenc közbiztonsági őrizetbe helyezése

31 Medgyesi Ferenc 1957. október 15-i vallomása szerint „voltak 48. mintájú puskák, Mauser-féle [valójában Mannlicher – M. A.] puskák, mely[ek] a honvédelmi szövetségé volt[ak],

ennyien lehettek, de – mivel a Forradalmi Munkás-Paraszti Kormányt támogató erők vagy a szovjet fegyveresek ekkor még nem érkeztek meg a városba és az összeütközés elmaradt – a várakozás első napját követően minden bizonnyal már jóval kevesebben és egyre csökkenőbb számban voltak a fiatal ellenállók.

A szovjet beavatkozás hírére november 4-én reggel egy szakasz puskával, géppisztollyal és golyószóróval fölfegyverkezett nemzetőr és fegyveres FISZ-tag Medgyesi Ferenc parancsnoksága alatt teherautóval az apátfalvi úton Nagylak irányába indult, mert úgy gondolták, hogy a szovjet intervenció arról várható. Mivel tankok nem jöttek, útirányt változtatva a Mezőhegyesen át Battonya felé tartottak, de ott sem találtak az „ellenségel”, ezért hamarosan visszatértek Makóra.³²

Miután november 4-én délután a nemzeti bizottság vezetői és Fazekas Lajos rendőrkapitány is szembesült azzal, hogy az ellenállás a várható szovjet intervenció túlerejével szemben reménytelen és kilátástalan, november 5-én Fazekas úgy döntött, hogy mind a nemzetőrségtől, mind pedig a FISZ-től bevonja a fegyvereket. Ez a nemzetőrség esetében sikeres volt, viszont a FISZ-tagok között többen voltak, akik nem tettek eleget a felszólításnak és továbbra is fegyveres készenlétben álltak a Maros-híd és a Tótkomlói úti téglagyár mellett.³³ Míg tehát a nemzetőrség tevékenysége lefegyverzésüket követően megszűnt a városban, a FISZ még ezt követően is tovább működött, taglétszáma és aktivitása azonban igencsak megcappant, amely abból is következhetett, hogy sokan közülük az akkor még nyitva lévő határokon külföldre menekültek.³⁴ Így amikor november 9-én reggel Szeged felől Makó elé értek a szovjet páncélosok, a napok

óta rájuk várakozó fegyveres fiatalok a túlerős és a jelentős technikai fölény láttán meg sem próbálták az ellenállást, a megszálló csapatok ezért akadálytalanul hatoltak be a városba.³⁵

Néhány fiatal azonban még ezt követően sem adta föl az ellenállás tervét. Erre utalhat Földvári Imre VB-elnök 1957. márciusi beszámolója, aki arról írt, hogy „félrevezetett, meggondolatlan fiatalok »romantikus hősiességtől hajtva« benzines üvegekkel készültek ugyan, hogy megtámadják az itt állomásozó alakulatot, azonban ezt a gyakorlatban nem merték megtenni.”³⁶ Leszámítva a szöveg ideológiai mázát, jelezheti, hogy a fiatalokban valóban benne volt a megszállókkal való szembeszállás akarata, viszont ehhez az erejük és szervezetségük, és tegyük hozzá, a társadalmi támogatottságuk sem volt már meg, mivel az emberek többsége akkor már megadással vette tudomásul a megváltoztathatatlan helyzetet. Ugyanakkor valóban voltak fiatalok, akik még őrizték a forradalom idején szerzett fegyvereiket. Közülük az államvédelmi operatív tiszteket november 3-án Szegedre kísérő FISZ-csoport vezetőjéről, Komáromi Györgyről szereztek utóbb tudomást a megtorlásban részt vevő karhatalmisták: a nála tartott házkutatás során egy (töltények nélküli) pisztolyt és két (gyújtószerkezet nélküli) kézigránát találtak. Emiatt a Kecskeméti Katonai Bíróság mint statáriális bíróság Komáromit 1957. január 16-án egy rövid tárgyalást követően – súlyosbítva az államvédelmi tisztek Szegedre szállításában való közreműködésével – példátlanul szigorú, 15 éves börtönbüntetésre ítélte.³⁷ Az ítélet persze, még ha a következményeit ő szenvedte el, nem csupán neki szólt, hanem egyúttal a makói fiataloknak, akiket ezzel is figyelmeztettek, jobb beállniuk a sorba.

10 db. géppisztoly és 3 drb. golyószóró.” MNL CSML SZL XXV. 9. SZMB B. I. 1170/1957. Medgyesi Ferenc pere. Medgyesi Ferenc 1957. október 15-i gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Papp József r. hadnagy szerint a volt MÖHOSZ fegyverek közül 72 db kispuskát és „30-nál több” Mannlicher puskát adtak ki, lőszerrel együtt, a FISZ fegyvereinek. ÁBTL 3. 1. 9. V-145872. Fazekas Lajos vizsgálati dossziéja. Papp József tanúkihallgatási jkv., 1958. február 8.

32 MNL CSML SZL XXV. 9. SZMB B. I. 1170/1957. Medgyesi Ferenc pere.

33 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 89–90.; „Monográfia”. 264.

34 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 91–92.

35 Bálint: 1956. A forradalom Makón. 92.

36 MNL CSML ML 515. a. 1763/1957. Földházi Imre VB-elnök jelentése; Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében. 41.

37 MNL CSML SZL XXV. Szegedi Katonai Ügyészség iratai. Büntető iratok. B. II. 59/1957. Komáromi György ügye. A Kecskeméti Katonai Bíróság mint Rögtönítélő Bíróság Kb. rögt. 34/1957-4. sz. ítélete.; Csongrádmezei Hírlap, II. évf. 14. szám. 1957. január 18. 4.; „Monográfia”. 264.; Bálint: 1956. A forradalom Makón. 94.

A FISZ-ről általában mint a fiatalok mozgalmáról beszél az emlékezet, csupán néhány vezetőt megemlítve, pedig ennél részletesebb információval is rendelkezünk tagjairól. A megtorlást levezénylő állambiztonsági szervek ugyanis komoly erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy beazonosítsák és összegyűjtsék azoknak az ifjaknak az adatait, akik valamilyen formában aktivizálódtak a forradalom napjaiban, hiszen – lévén fiatalokról szó – ők hosszabb távon is veszélyt jelenthettek a rendszerre. A BM Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya 1959-es összeállításában összesen 80 fiatal adata szerepelnek, közülük 15 személyt emeltek ki mint a „FISZ fegyveres különítménye” tagjait, az ő tevékenységüket részletesebben is kifejtették, 29 személyt neveztek meg, mint akik tagjai voltak a FISZ fegyveres egységének, de ott „ellenforradalmi tevékenységet nem fejtettek ki”, és 36 személyt soroltak föl azon FISZ-tagok között, akik nem láttak el fegyveres szolgálatot.³⁸ Az összeállítás összegző megállapításként ezt írja: „Megállapítható, hogy a »Forradalmi Ifjúsági Szövetség« tagjainak nagy része fiatal, munkás származású személyekből tevődött össze, aki egy része a gimnáziumban, más része a makói MTH iskola tanulói voltak. Azok a FISZ-tagok, akik fegyveres akciókban vettek részt, nagy részben huligán és büntetett előéletű személyek.”³⁹

Ez utóbbi megállapítás az első kategóriában sorolt 15 FISZ-tagra vonatkozott, azokra, akik tevékenységéről és háttéréről részletesebb leírás készült. E leírásokban egyetlenegy esetben sem került megemlítésre, hogy az érintett fiatal „huligán” vagy „büntetett előéletű” lett volna, hiszen ha az lett volna, a vádat erősítendő bizonyosan föltüntették volna a bűnlajstrom ismertetésekor. De mivel ilyen nem történt, jól látható a rendőri vizsgálók önellentmondása, ami abból adódott, hogy egyrészt konkrét adatokkal alá kellett támasztaniuk a hatalom által elvárt prekoncepciónak megfelelő scenáriót, mely szerint a forradalom idején aktív szerepet főlvállaló fiatalok

„huligánok” és „büntetett előéletűek” voltak, ugyanakkor ezt az elvárást nem tudták teljesíteni, mert azt semmilyen ténybeli adattal nem lehetett megerősíteni. Maradt tehát az a felemás módszer, hogy ha a konkrét neveknél ezt nem is lehetett megtenni, összegző megállapításként – már konkrétumok nélkül – mégis bele lehetett venni (mivel bele kellett venni) ezt a dehonesztáló és valótlan konklúziót.

Mindenesetre a megtorló hatalom prekoncepcióján túllépve érdemes megvizsgálni e 15 kiemelten aktív FISZ-tag forradalom alatti szerepét. Az összeállítás vezetőiként – bár így nem nevesítve – a forradalom idején 19 éves Endreffy Ivánt (aki kezdeményezte a fegyveres csoport megalakítását, részt vett a tüntetéseken, a röpcédulák gyártásában és terjesztésében, megszervezte a posta őrzését és személyesen telefonlehallgatásokat végzett), a 27 éves Medgyesi Ferencet (részt vett fegyverek beszerzésében,⁴⁰ valamint az államvédelmi tisztek és kommunisták őrizetbe vételében), és az akkor 37 éves – tehát a legidősebb FISZ-tagnak számító Komáromi Györgyöt (aki „koránál fogva ott vezető szerepet töltött be” és az ő vezetésével szállították az államvédelmi operatív tiszteket Szegedre) emelte ki. A többiek bűnlajstromában a szovjet emlékmű ledöntésében való részvétel, állandó fegyveres szolgálat ellátása, valamint az államvédelmi tisztek és kommunisták őrizetbe vételében való közreműködés szerepelt, de volt, akinél azt emelték ki, hogy „mint összekötő tevékenykedett a makói FISZ és a szegedi ellenforradalmi szervek között” (Hári István), vagy „motoros futári szolgálatot látott el” (Gulácsi István).⁴¹

A fentiek alapján megállapítható, hogy ez a „bűnlajstrom” meglehetősen szegényes volt, különösen, ha a legsúlyosabb vádakhoz, a kommunisták és az államvédelmi operatív tisztek őrizetbe vételéhez hozzátesszük, hogy az összesen egyébként három járási pártbizottsági funkcionárius (Gervai Miklós, Bónus Pál, Nagy Károly) mindössze

40 A politikai nyomozók állításával szemben Medgyesi Ferencet az ellene lefolytatott nyomozati eljárásban végül is nem gyanúsították meg azzal, hogy a fegyverek beszerzésében részt vett volna.

41 „Monográfia”. 264–266.

38 „Monográfia”. 264–268.

39 „Monográfia”. 268.

néhány órára terjedő őrizetbe vételét a Kendi József által vezetett „Szegedi egyetemi tizenháromak” hajtották végre november 2-án,⁴² míg az állmvédelmi tisztek preventív őrizetbe vételét és Szegedre szállítását pedig Fazekas Lajos rendőrkapitány, illetve a hódmezővásárhelyi székhelyű Csongrád Megyei Katonai Kiegészítő Parancsnokságon létrejött Forradalmi Katonai Tanács képviselőjében november 2-án Makóra érkező és itt különböző intézkedéseket végrehajtó Lipták Mihály honvéd őrnagy⁴³ rendelte el, tehát végső soron az ebben részt vevő FISZ-tagok nem önállóan cselekedtek, hanem parancsot teljesítettek.

A külön felsorolt 15 FISZ-tag közül utóbb ötten szemben semmiféle eljárást nem kezdeményeztek (Báló Mihály, Szabados Mihály, Szoczko István, Hári István, Gulácsi István), nyolcan nyugatra szöktek (Endreffy Iván, Békési János, Bagaméri Sándor, Lőkös Zoltán, Csávás Zoltán, Papp Sándor, Szatmári Sándor és Móricz György), így csupán két személy ellen emelhetek vádat a megtorlás során. Míg Medgyesi Ferencet 2 év 6 hónap börtönbüntetéssel sújtották a FISZ fegyveres egységénél – egyébként, mint erről szó is volt korábban, Fazekas Lajos rendőrkapitány fölkérésére (utasítására?) – betöltött vezetői szerepéért,⁴⁴ addig Komáromi Györgyöt, mint erre már szintén utaltunk korábban, fegyverrejtegetés vádjával 15 év börtönrre ítélték.⁴⁵

A szovjet csapatok bevonulását követően még sokáig röplapok készítésével és terjesztésével tiltakozó fiatalokkal szembeni megtorlás menetéről

és módjáról nem sokat tudunk. A *Csongrádmegyei Hírlap* 1956. november 22-i számában a „Makó Járási Forradalmi Intéző Bizottság” nevében Móricz György a FISZ korábbi tagja adott rövid tájékoztatást arról, hogy Makó város területén megkezdtek az ifjúság szervezését. A szövegben szerepelnek még az alábbiak: „Ugyanakkor kéri, hogy Horváth Sándor és Endresz [valójában Endreffy] Iván ügyét vizsgálják felül, akiket Makón letartóztatták, mert ifjúsági szervezők voltak. Vélemények szerint főbenjáró bűnt, de még kihágást sem követtek el.”⁴⁶ A közlemény több fontos információt is szolgáltat a FISZ utóéletével kapcsolatban. Egyrészt megtudhatjuk belőle, hogy a szervezet vezetői közül Horváth Sándort és Endreffy Ivánt a város szovjet megszállását követően letartóztatták. Azt már Horváth Sándor és Endreffy Iván visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy röplapterjesztésért és a fiatalok szervezéséért november 15-én a makói rendőrségen vették őrizetbe őket, amikor a szovjet városparancsnokhoz mentek tárgyalni, s előbb a rendőrkapitányság egyik fogdájaiba zárták őket, majd mindkettejüket Szegedre vitték, ahol a Csillag börtönbe kerültek. Itt körülbelül egy hétig voltak fogva tartva, ahol többször is kihallgatták őket. Elmondásuk szerint csupán a börtönparancsnok jóindulatának, pontosabban a fiatalok és a forradalom melletti szimpátiájának köszönhető, hogy – miután „tévedésből” fölcserélte a politikai és a köztörvényes őrizetesk névsorát – végül is egy hét után bántódás nélkül kiszabadulhattak. Utólag persze nehezen ellenőrizhető, hogy valóban a börtönparancsnok jóindulatának és bizonyos fölcserélt papíroknak köszönhető-e szabadságukat, de tény, hogy elengedték őket a Csillag börtönből. Makóra azonban már nem térhettek vissza, hiszen tudták, hogy első őrizetbe vételüket bizonyosan követni fogja egy újabb letartóztatás, ezért mindketten a disszidálás mellett döntöttek.⁴⁷

42 MNL CSML SZL XXV. Szegedi Katonai Ügyészség iratai. Büntető iratok. B. II. 1246/1957. Lazur Barna és társai ügye. Kendi József kihallgatási jkv. 1957. szeptember 11.; B. II. 1113/1957. Lipták Mihály ügye. Bónus Pál tanúkihallgatási jkv. 1957. augusztus 23.; „Monográfia” 189.; Bálint: 1956. A forradalom Makón. 76-78.

43 Lipták makói tevékenységéről lásd részletesen MNL CSML SZL XXV. 7. c. B. II. 1113/1957. Lipták Mihály ügye; „Monográfia”. 284.; Bálint: 1956. A forradalom Makón. 82.

44 MNL CSML SZL XXV. 9. SZMB B. I. 1170/1957. Medgyesi Ferenc pere. A Szegedi Megyei Bíróság B.I. 1170/1957/4. számú ítélete; A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Bf. III. 519/1958-13. számú ítélete.

45 MNL CSML SZL XXV. Szegedi Katonai Ügyészség iratai. Büntető iratok. B. II. 59/1957. Komáromi György ügye. A Kecskeméti Katonai Bíróság mint Rögtönítélő Bíróság Kb. rögt. 34/1957-4. sz. ítélete.; Csongrádmegyei Hírlap, II. évf. 14. szám. 1957. január 18. 4.; „Monográfia” 264.

46 Csongrádmegyei Hírlap, I. évf. 3. szám. 1956. november 22. 3.

47 Órfi Ferenc: Halálos fiatalság. Ötvenhat Makón. Reggeli Délvilág, 1993. ápr. 14. 6.; Horváth Sándor táblaavató beszéde 2007. november 4-én a FISZ egykori székházánál. In: A forradalom emlékezete. 150.; Interjú Endreffy Ivánnal 2016. augusztusában. In: Öreg diákok a Szent István téren. Dokumentumfilm. Rendezte: Fazekas Lajos. 2016.

A Móricz György által a *Csongrád megyei Hírlapban* közölt fölhívás másik fontos információja, hogy a szovjet csapatok november 9-i bevonulását követően még nagy valószínűséggel működött a FISZ, csak megváltoztatott névvel, hiszen a személyi átfedésekből valószínűsíthető, hogy a „Makó Járási Forradalmi Intéző Bizottság” mögött a FISZ-t kellett érteni. Hogy formálisan megtörtént-e a névváltoztatás és erre mikor és hogyan került sor, vagy csupán egy taktikai névfölvételről volt szó, hogy fórumot kaphassanak a fölhívás közzétételére az akkor Makón egyetlenként megjelenő MSZMP-s megyei napilapban, nem tudjuk. Nincs információnk arról sem, hogy ez az új nevű szervezet meddig működött és milyen tevékenységet végzett. Az viszont tény, hogy Endreffy és Horváth mellett Móricz György is – akit utóbb a szovjet emlékmű ledöntése egyik fő felelősének és értelmi szerzőjének neveztek meg – szintén hamarosan disszidált, ezzel előzve meg a várható felelősségre vonását. Távozása bizonyosan az új szervezet megszűnését is magával vonta, ha erre már korábban nem került sor. Halvány jelét azonban annak, hogy még 1957 februárjában is létezhetett valamilyen „ellenzéki” ifjúsági szerveződés Makón, egy a KISZ szervezését megelőzően a kommunista fiatalokat koordinálni kívánó EPOSZ (Egységes Parasztiifjúság Országos Szövetsége) beszámolóban találtuk meg. Az 1957. február 5-én kelt jelentés szerint az EPOSZ-on kívül „A megye területén más ifjúsági szervezetek (ellenzéki) [működése – M. A.] Szeged járásban Szőregen és Sándorfalván volt tapasztalható, amit Mefeszisták⁴⁸ szerveztek, de eredménytelenül. Makó járás területén van ilyen tapasztalat, amit most vizsgálunk.”⁴⁹ Hogy ez az „ellenzéki” ifjúsági szervezet

a Makói járásban hol, miként és meddig működött, továbbá hogy volt-e köze az egykori makói FISZ-hez, semmiféle adattal nem rendelkezünk.

A FISZ háttérbázisát alkotó fiatalokkal szembeni leszámolás fontos része volt a gimnáziumi tanulók megfélemlítése. Ez nem volt véletlen, hiszen nem csupán innen indult el a „forradalom lángja” Makón, hanem a gimnáziumi fiatalok közül többen aktív szerepet játszottak a forradalom napjaiban. Miként Marcisz Vilmos igazgató – a tőle elvárt frazeológiával – összegezte az intézmény 1956/1957-es tanévről készült beszámolójában: „Október vége felé a diákifjúság között is kezdett elhatalmasodni a közéletben demagóg erők által mesterségesen szított nyugtalanság. Az október 22-i »diákparlament« gyűlésen helyes megnyilatkozások mellett elhangzottak demagóg, helytelen, tekintélyromboló, nacionalista felszólalások is. Egyesek főleg az orosz nyelv tanulása ellen izgatnak. A mozgalmat szegedi egyetemisták szervezték, akik többen ezen a gyűlésen is részt vettek, fel is szólaltak: gúnyosan, neveletlenül és tiszteletlenül. Az ellenforradalmi események idején a diákság nagyobbik részre komolyan viselkedett, a szovjet emlékmű barbár lerombolásánál egyetlen diák (Békési [János]) működött közre, a többiek nevelőik felügyelete alatt a tantermekben tartózkodtak. A tanulók egy csoportja az általános iskolásokat sztrájkra buzdította, különféle röpcédulákat terjesztett, szovjettárgyú képeket szedett le. Többen a városi ellenforradalmi szervezkedésekben, különböző »forradalmi bizottságokban«⁵⁰ is szerepet vállaltak. Az igazgató eltávolítása érdekében agitáltak, szervezkedtek. Az ilyen »diákvezérek« nagyrészt disszidáltak.”⁵¹

48 A MEFESZ, azaz a szegedi egyetemisták által 1956. október 16-án megalakított Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége a kommunista ifjúsági szervezet, a DISZ monopóliumát megtörő egyetemi ifjúsági szerveződés volt, melynek meghatározó szerepe volt az 1956-os forradalom szellemi előkészítésében. A MEFESZ-ről bővebben lásd Kiss Tamás: *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége 1956 – Szeged*. Második, bővített kiadás. Szeged, 2002.; Bálint László: *A forradalom virradata. A szegedi MEFESZ története 1956*. Szeged, 2008.

49 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archivum. 14. A KISZ Csongrád Megyei Bizottság iratai. 1957. 13. ó. e. KISZ Csongrád Megyei Bizottság iratai. EPOSZ szervezetésével kapcsolatos

iratok. Ecs/13/1957.II.5. Rövid értékelés az EPOSZ szervezési munkálatairól és tapasztalatairól, 1957. febr. 5.

50 Az igazgató nyilvánvalóan a FISZ-re gondolt, melynek több gimnáziumi tanuló is tagja volt. Más „forradalmi bizottságról”, melyben gimnazisták is helyet kaptak volna, nincs tudomásunk.

51 MNL CSML SZL XXIII. 12. b. Csongrád Megyei Tanács VB. Művelődési osztály iratai. Általános iratok. 2233/1957. Jegyzőkönyv a makói József Attila Általános Gimnázium 1957. június 28-án tartott tanévzáró értekezletéről.

A gimnáziumi tanulókkal szembeni demonstratív és megfélemlítő rendőri föllépésre alkalmas adott az akkorra már a ledöntőkkel helyreállított szovjet emlékműnél a vörös hadsereg születésnapja alkalmából 1957. február 23-án szervezett hivatalos állami és pártmegemlékezés állítólagos megzavarásának az ügye, melyet a gimnázium tanulói követtek el. Marczis Vilmos igazgató összegzése szerint „A jelzett napon 9 óra körül kezdődött meg iskolánk előtt a helyreállított szovjet emlékmű megkoszorúzása. Az első 10 percben ablaknyitás után egyes tanuló-csoportok az ablakhoz mentek, hangoskodtak, fütyörésztek, egyesek kiköpdöstek az ablakon, becsmélő kijelentéseket tettek, és ezáltal súlyos kegyeletsértést követtek el. A rendőrség azonnali föllépése, a házkutatás szükségszerű volt. Ennek eredménye az, hogy több tanulóknál olyan politikai reakciós gúnyverseket, ellenforradalmi röplapokat, kiáltványokat találtak, amelyek az iskolában igen alkalmasak a tanulók bomlasztására.”⁵²

Az esetet részletesen földolgozó és megíró dr. Tóth Ferenc ny. múzeumigazgató szerint (aki abban az időben a gimnázium tanára volt és így személyes tapasztalatai is voltak az ügyről) ezt követően egy koncepció eljárást folytattak le a gimnázium több tanulóival szemben, ezért nevezte az akkor történeteket a gimnázium fekete napjának.⁵³ Valóban, a rendőrök és a géppisztolyos karhatalmisták február 23-i demonstratív megjelenése és föllépése az iskolában, a tanulók falhoz állítása, zsebeiknek kiürítettése és megmotosása, több fiatal őrizetbe vétele és a karhatalmisták bázisára, az MTH épületébe kísérése, a fiúk ottani megverése, a lányok megfenyegetése és későbbi besúgásra kényszerítése, az október 26-i Kossuth-szobor előtti megemlékezésen a Nemzeti dal szavaló és aztán a FISZ-ben is szerepet vállaló gimnáziumi

vezéregyéniség, a negyedikes Institoris Ildikó letartóztatása és több napos vizsgálati fogságba vetése mind-mind azt a célt szolgálta, hogy a hatalom megtörje a gimnazista tanulók ellenállását és megroppantsa összetartásukat. Nem volt cél annak kiderítése, hogy a vádak valóban alaposak voltak-e, az igazi szándék az elrettentés és a félelemkeltés volt. Ezt a célt szolgálta a megyei pártlap, a *Csongrád megyei Hírlap* 1957. március 3-i számában megjelent *Kegyeletsértő felelőtlen diákok a makói gimnáziumban. A környezet hatása a fiatalokra* című cikk is, amely csupán röviden írt arról, hogy a hatalom vádjá szerint mi is történt valójában,⁵⁴ ennél sokkal hosszabban taglalta a gimnázium és a fiatalok fegyelmi helyzetét, természetesen olyan „jobbérzésű” diákok megnevezésével, akik elítélték az esetet, de leginkább az Institoris család politikailag motivált lejáratásával próbálták igazolni, hogy Institoris Ildikó 1956 októberi szerepvállalása a „reakciós” családi hátterének (édesapja egykor Csanádapáca főjegyzője volt) egyenes következménye volt.⁵⁵

Mivel az elrettentés bizonyosan hatásosnak bizonyult, az érintett tanulókkal szemben a rendőrség nem javasolt vádemelést (bár a hatályos jogszabályok alapján izgatás vádjával akár meg is teheték volna), de a Marosi Mihály rendőrkapitány által 1957. február 25-én keltezett átirat részletesen taglalta Marczis Vilmos igazgató számára, hogy ki ellen milyen fegyelmi büntetés az elvárás.⁵⁶ Marczis igazgató ennek figyelembe vételével hozott március 4-i döntésével Institoris Ildikó IV. o., Kerek Mária III. o., Gombkötő Katalin I. o. és Vidra József II. o. tanulót a megkezdett tanév folytatásából kizárta,⁵⁷ míg Pásztor Erzsébet III. o.,

52 MNL CSML SZL XXIII. 12. b. 629/1957. Jegyzőkönyv a makói Áll. József Attila Ált. Gimnázium tantestületének Marczis Vilmos igazgató elnöklelte mellett 1957. évi március hó 2-án tartott rendkívüli értekezletéről. Lásd még MNL CSML SZL XXIII. 12. b. 2233/1957. Jegyzőkönyv a makói József Attila Általános Gimnázium 1957. június 28-án tartott tanévzáró értekezletéről.

53 Tóth: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. 13.

54 A cikk szerint „Pásztor Erzsébet III-os tanulónál párt- és szovjetellenes gúnyverseket találtak, amiket – mint később kiderült – Kerek Mária III/B-s tanuló írt. Megállapították azt is, hogy Szabó József elsős volt az egyik, aki kiköpdött az ablakon. Gombkötő Katalin elsősnél pedig több októberi ellenforradalmi kiáltványt találtak, amiket „emlékbe” tartogatott. Institoris Ildikó negyedikes megcsúnya megjegyzéseket kiabált az utcára az osztály földszinti ablakából.”

55 Csongrád megyei Hírlap, II. évf. 52. szám. 1957. március 3. 7.

56 Közl: Tóth: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. 15-16.

57 Az indoklás szerint Institoris Ildikó „a szovjet hősök emlékművének megkoszorúzása alkalmából becsmélő kijelentést

Dégi György III. o., Szabó József I. o., Vizi Teréz I. o. és Péli Etel I. o. tanulót igazgatói intésből részesítette.⁵⁸ A kizárt tanulók közül ketten (Gombkötő Katalin és Kerek Mária) augusztusban magánvizsgát szerettek volna tenni, hogy ne veszítsenek évet, ebben a gimnázium vezetése támogatta is őket, sőt a makói rendőrség és a városi pártbizottság is jóváhagyta ezt, kérésüket azonban a megyei fölöttes oktatási hatóság mégis visszautasította azzal, hogy „büntetésük visszavonása nem indokolt.”⁵⁹

A fentiek alapján úgy tűnhet, hogy végső soron csupán a felsorolt 9 gimnazista ellen indítottak fegyelmi eljárást, ami formálisan igaz is, azonban tudjuk, hogy a forradalomban játszott szerepük miatt legalább még háromszor ennyi gimnáziumi tanulót hurcoltak meg akként, hogy tanulmányaikat kényszerűségből abba kellett hagyniuk. Marczis Vilmos igazgató 1957. június 15-i beszámolója összegezte, hogy az intézménybe beiratkozott 486 tanulóból 28 tanulót írtattak át másik középiskolába, 30 tanuló pedig kimaradt, közülük heten disszidáltak.⁶⁰ A „lemorzsolódás” ily módon a tanulói létszám 12 %-át érintette. Nyilvánvalóan

tett, az októberi ún. »Ifjúsági Forradalmi Bizottság« keretében széleskörű tevékenységet fejtett ki.” Kerek Mária „reakciós, uszító szellemű verseket írt, azokat az iskolába hozta, tanuló-társainak is megmutatta”, Gombkötő Katalinnál „a kutatás alkalmával ellenforradalmi kiáltványt találtak, melyet állítása szerint »emlékként« őrzött”, míg Vidra József a „nevelőivel (Koczás Imre, Buzás László) szemben cinikus, tekintélyromboló magatartást tanúsított, sértő kijelentéseket tett.” MNL CSML SZL XXIII. 12. b. 629/1957. Jegyzőkönyv a makói Áll. József Attila Ált. Gimnázium tantestületének Marczis Vilmos igazgató elnöklete mellett 1957. évi március hó 2-án tartott rendkívüli értekezletéről.

58 Tóth: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. 17. Érdekes, hogy a rendőrségi átirat nem tett említést Institoris Ildikó és Vidra József fegyelmi felelősségre vonásáról. Pásztor Erzsébet esetében a rendőrkapitány végleges kizárássra tett javaslatot, Marczis ezzel szemben az igazgató intést választotta, a többi döntése megfelelt a Marosi Mihály rendőr őrnagy által a figyelembe ajánlott fegyelmi büntetési tételeknek.

59 Tóth: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. 18–19.

60 MNL CSML SZL XXIII. 12. b. 2233/1957. Igazgatói beszámoló a makói Állami József Attila Gimnázium nevelőtestületének 1957. június hó 15-én tartott II. osztályozó értekezletén. Arról, hogy többen disszidáltak a gimnázium tanulói közül, Marczis Vilmos igazgató a Csongrád megyei Hírlapnak adott egy korábbi interjújában is tett utalást, bár ott számot nem közölt. Csongrád megyei Hírlap, II. évf. 48. szám. 1957. február 27. 2.

e „lemorzsolódó” tanulók többségét azért vették ki „önként” szülei az intézményből vagy vitték más iskolába, hogy megelőzzék esetleges fegyelmi felelősségre vonásukat, illetve kényszerű eltávolításukat.

A retorzióhoz hozzá tartozott a szülők megbüntetése is. Gombkötő Katalin édesapját, Gombkötő Istvánt a szegedi cipőgyár kétszeres sztahanovista szabását például éppen azon a napon küldték el a munkahelyéről, 1957. március 3-án, amikor a *Csongrád megyei Hírlap* megjelentette az eseményeket taglaló cikkét, amely egyébként említést tett róla is mint volt cipőgyárosról, aki rossz hatást gyakorolt a leányára.⁶¹ 1957. júniusában megfosztották munkájától Institoris Józsefet, Institoris Ildikó édesapját, a Makói Vegyipari Vállalat könyvelőjét is.⁶² E fejezet lezárásaként ezért igazat kell adnunk dr. Tóth Ferencnek és egyet kell értenünk vele, amikor az ügy részleteit föltáró és dokumentáló írását ekként összegezte: „Nem pusztán kizárásokról és fegyelmi büntetésekről van szó, hanem egy életre kiható lelki sérülésekről, derékba tört életpályákról és megbélyegzésekről.”⁶³ A hatalmát restauráló állampárt akkor már nem ismert könyörületet.

A gimnazisták ügyét – megfélemlítési céllal – még sokáig napirenden tartották. A megyei pártlap március 7-i számában egy bizonyos Ságvári Sándor nevű „Hírlap” olvasó (aki azt állította, szemtanúja volt a történeteknek, ám aki valószínűleg egy fiktív név mögé bújt pártaktivista vagy újságíró lehetett) hosszas „olvasói levélben” méltatlankodott amiatt, hogy ilyen túrhetetlen eset megtörténhetett, s noha a „régik urak” gyerekeinek illetően cselekedetein nem lepődött meg, az egyszerű munkásberek gyermekein azonban, akiknek a kommunista rendszer megteremtette az ingyenes oktatás és a fölemelkedés lehetőségét, nagyon fölháborodott. Kifejtette azt is, hogy az elkövetőkkel szembeni

61 Tóth: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. 19.; Csongrád megyei Hírlap, II. évf. 52. szám. 1957. március 3. 7.

62 MNL CSML ML 502. a. Makó VB jvk. 1957. június 14. Az ipari és műszaki csoport munkájának értékelése.

63 Tóth: Az 1956-os forradalom kezdete és következményei Makón. 19.

szankciót nagyon enyhének tartja.⁶⁴ Az eset téma volt a városi tanács 1957. március 12-i első ülésén is, ahol Marosi Mihályné az oktatási állandó bizottság elnöke (civilben a városi pártbizottság gondnoka) szigorú megtorlást kért mindazokra, akik a fiatalokat tévútra vezették. Főlháborodott főlészólalását olyan fontosnak tartották, hogy arról a megyei pártnapilap is hírt adott.⁶⁵

Minden bizonnyal a fönti eset is hozzájárult ahhoz, hogy fölgyorsult Makón az új kommunista ifjúsági szervezet, a DISZ alapjain újjáépített KISZ szervezése, amelynek megalakítására mintegy két héttel az országos megalakulást megelőzően, S. Nagy László vezetésével 1957. március 8-án került sor.⁶⁶ Mivel S. Nagy azt megelőzően karhatalmista volt,⁶⁷ a pártvezetés joggal gondolhatta, hogy a KISZ megbízható és jó kezekben van. Ezt támaszthatta alá S. Nagy igen elmélyült párt-elkötelezettségéről tanúbizonyságot tett kijelentése, melyet egy beszámolójából ismerünk, eszerint „A KISZ nevelőmunkájának fő alapelve a pártvezetés feltétlen érvényesítése.”⁶⁸ Ennek ellenére az elvárt eredmények késtek. Az ifjúság körében remélt ideológiai térfoglalás helyett ugyanis az elkövetkező hónapokban érdemi munkát nem végzett és befolyást sem tudott szerezni a kommunista

fiatalok új szerve, és ezen nem segített azt sem, hogy S. Nagyt rövid időre Ratkai Mihályra cserélték.⁶⁹ A városi pártbizottság 1957. szeptember 9-i ülésén tárgyalta a KISZ erőtlensége miatti tennivalókat (akkor 18 alapszervezet működött kb. 300 taggal), amelyek a központi irányítás és a tudatosabb szervezés erősítését célozták. A szeptemberi pártbizottsági ülésen elfogadott döntések eredményeként a mennyiségi növekedés ugyan kézzel fogható lett, hiszen november végére 28 alapszervezethez mintegy 800 fős tagság tartozott,⁷⁰ az alapvető célt azonban, hogy eszmeileg is betörjék a városi fiatalokat, még sokáig nem tudták elérni. Nem ok nélkül jelentette ki ugyanis az MSZMP városi pártbizottságának egyik tagja, Makra István a párttestület főntebb említett 1957. szeptember 9-i ülésén, hogy „A fiatalság lelkében még mindig benne van[nak] az októberi események. Sok fiatalban felkavarodtak a gondolatok, és akik fegyvert fogtak is, azokat sem sok részét [sic!] nem tanították, sem nem fékeztek. Mindennek az oka volt, hogy kiengedtük a kezünkéből a nevelést.”⁷¹ A következő hónapok-évek egyik legfontosabb feladata a helyi pártszervek számára éppen ezért a fiatalok megnyerése volt, hiszen, mint a FISZ működése is mutatta, éppen fölük kellett a leginkább tartaniuk.

64 Csongrádmegeyi Hírlap, II. évf. 55. szám. 1957. március 7. 5.

65 Csongrádmegeyi Hírlap, II. évf. 63. szám. 1957. március 16. 1.

66 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archívum. 9. Az MSZMP Makói Városi Bizottsága iratai. 1957. 2. ő. e. Intéző bizottsági és végrehajtó bizottsági értekezletek jegyzőkönyvei. Az 1957. december 2-i VB-ülés jkv. A KISZ Városi Bizottság beszámolója.

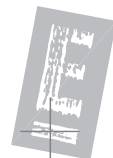
67 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archívum. 14. a KISZ Csongrád Megeyi Bizottsága iratai. 1957. 17. ő. e. Makó Járásai és Városi KISZ Bizottság iratai. 41/1957. Beszámoló a KISZ munkájáról, 1957. szeptember 4.

68 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archívum. 14. 1957. 17. ő. e. Makó Járásai és Városi KISZ Bizottság iratai. 41/1957. Beszámoló a KISZ munkájáról, 1957. szeptember 4.

69 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archívum. 14. 1957. 17. ő. e. Makó Járásai és Városi KISZ Bizottság iratai. 41/1957. Beszámoló a KISZ munkájáról, 1957. szeptember 4.

70 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archívum. 9. 1957. 1. ő. e. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei. Az 1957. szeptember 9-i pártbizottsági ülés jkv.; 2. ő. e. Intéző bizottsági és végrehajtó bizottsági értekezletek jegyzőkönyvei. Az 1957. december 2-i VB-ülés jkv. A KISZ Városi Bizottság beszámolója.

71 MNL CSML SZL XXXIII. 3. MSZMP Archívum. 9. 1957. 1. ő. e. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei. Az 1957. szeptember 9-i pártbizottsági ülés jkv.

„Az én dolgozószobámban mindig van egy pár cserép élő zöld növény a Klebelsberg Kuno gróf kép alatt – jeléül annak, hogy ő még ma is változatlanul él itt közöttünk... Mert csak az emberiség legnagyobbjainak adatik meg az, hogy előttük végül kicsiny és nagy, ami egyaránt viseli magában a világ lelkét, egyaránt jelentős legyen” – emlékezik

Hencz Péter

Klebelsberg Kuno kultúr- és tudománypolitikájának egészségügyi vonatkozásai és hatása a Horthy-korszak népegészségügyének fejlődésére

vissza 1938-ban a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert biokémikus, szegedi orvosprofesszor gróf dr. Klebelsberg Kuno (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszterre (1922–1931), ezeréves államiságunk kiemelkedő kultúr- és tudománypolitikusára. Nemcsak a kultúra, oktatás, tudomány szervezése területén alkotott maradandót, hanem a „szűkebb” értelemben vett egészségügyben is.

Tevékenysége jelentős mértékben hozzájárult hazánk egészségügyének példa nélküli fejlődéséhez a két világháború között.

Klebelsberg Kuno küldetéses ember volt. A trianoni tragédia után, amikor az ország pusztá megmaradása került végveszélybe, felismerte a kibontakozás egyetlen lehetséges módját. Tízéves kultuszministersége céljának a magyar kultúra értékeinek Trianon utáni megmentését és gyarapítását tekintette. Felismerte, hogy az ország megmaradásának és reménytelen helyzetéből történő felemelkedésének egyetlen eszköze a kultúra. 1931. október 3-án Szegeden, már mint búcsúzó kultuszminiszter, a következőket mondta az egyetemi tanári karnak:

„Mert miből fakad mindaz, amit tettem? Egy politikai alapmeggyőződésből, abból, hogy mostani helyzetünk javulását, sorsunk jobbra fordulását csak attól várhatjuk, ha művelődési téren fajsúlyosabbak leszünk, és ezt a világ irányadó nemzeti elismerjék... Lehetséges egy másik alternatíva is, amelyre a magyar nemzet nem is mer gondolni, az, hogy kitörölnek bennünket az önálló nemzetek sorából. Ha kultúrfölényünket elveszítjük, ez be is fog következni. Ez adta meg nekem a kétségbeesés elszántságát, hogy küzdjek azért, hogy a nemzet minél szélesebb rétegeit hassa át az a végzet-szerű meggyőződés, hogy lenni és művelődni, vagy nem lenni, ez nálunk teljesen egyértelmű. Meggyőződéses embert el lehet pusztítani, de meggyőződésétől eltávolítani nem lehet.”

Abban, hogy a nemzet nem semmisült meg, melyet külföldön komolyan hittek, sőt a kis Csonka-Magyarország Európa egyik legdinamikusabban fejlődő országa lett, meghatározó szerepet játszott Klebelsberg.

Országépítő programjának vezérelve az volt, hogy a kultúrát, oktatást, tudományt, egészségügyet, művészeteket, sportot kell fejleszteni ahhoz, hogy a nemzet fennmaradjon, nemzetközi tekintélyét visszaszerezze és a növekedés útján elinduljon. A nemzeti jövedelem 10–15%-át(!) fordította a fenti célokra, mely egyedülálló nemcsak a hazai, hanem nemzetközi viszonylatban egyaránt.

A háború alatt megszervezte a rokkantügyi intézményeit, elnöke az Országos Hadigondozó Hivatalnak. Kevésbé ismert, hogy Klebelsberg rövid ideig – 1930. szeptember 8–28-ig – népjóléti miniszter is volt, de tevékenységének nem ezen rövid időszaka volt nagy hatással népegészségügyünk fejlődésére, hanem 10 éves kultúrpolitikájának két alappillére, a tudományok fejlesztése és a népoktatás-művelés: „Kultúrpolitikámnak két vezető motívuma van: emelni a magyar tömegek műveltségi szintjét, erkölcsi és szellemi belértékét, fajsúlyát, és ennek a műveltebb nemzetnek olyan vezetőket adni, akiknek méretei megütik az európai dimenziókat, akiket a nemzet minden téren bizalommal és a siker reményével követhet.”

Klebelsberg dolgozott ki hazánkban először tudománypolitikai koncepciót és valósított meg tudatos kultúrdiplomáciát. Különösen fontosnak tartotta a műszaki- és természettudományok, biológia és orvostudomány, valamint az agrártudományok fejlesztését.

Trianon után az ország egészségügye siralmas helyzetben volt. A közegészségügy oly fontos intézményeit veszítettük el, mint a pozsonyi és kolozsvári egyetemet világszínvonalú klinikáival, a kassai, pozsonyi, ungvári, munkácsi, beregszászi, nagyszőlősi, szatmárnémeti, aradi, nagyváradi, temesvári, újvidéki, szabadkai közkórházakat, az ottani gyermekmenhelyeket, bábaképző és egyéb olyan egészségügyi intézeteket, amelyeknek legalább fele részben az alföldi magyarság vette hasznát. Az egészségügyileg is elmaradottabb Alföld fontossága megnövekedett, hisz az ország legfejlettebb részeit veszítettük el. Kiszámú megmaradt kórházaink siralmas állapotban voltak. „A Kárpátok gerince helyett nyílt síkságokra szorult az ország határa, amelyeken át ellenőrizhetetlenül szivárogtak be a szomszéd államokban és a Balkánon sűrűn előforduló fertőző betegségek. Határon belül a háborús használatlól lerongyolt, tatarozatlan, hiányos felszerelésű kórházak, pénztelenség, teljesen elhanyagolt köztisztaság, és a legéleterősebb elemek elvesztésével megsorvadt, az elégtelen táplálkozás és hiányos ruházódás miatt ellenálló képességében meggyengült népesség” (Scholtz Kornél). Legdrámaibb helyzetben az Alföld egészségügye volt, fertőző betegségek, tuberkulózis tizedelte meg a lakosság lélekszámát.

Klebelsbergnek a harcot mindenekelőtt az egyetemek pusztaságáért kellett folytatnia a nemzetgyűlésben. Az ország katasztrofális helyzetben volt. Ezen kívül jelentős, ókonzervatív erők azon az állásponton voltak, hogy az országnak elég egy, a fővárosi egyetem. Az egyetemekre költött pénz Klebelsberg pocskékolásának tartották.

Klebelsberg a nemzetgyűlésben ekképpen érvelt 1926. május 11-én: „Aki azt hirdeti, hogy elég lenne egy egyetem Magyarországon, annak azt a választ adom, hogy ha egy egyetem lenne, akkor például a műtétek sorát a jövő orvosa csak valahonnan a tanterem nyolcadik sorából látná!

Még ellenségemnek sem kívánom, hogy olyan orvos műtétjének vesse magát alá, aki a diagnózist avagy a fontos műtétet, amelyet sürgős esetben a falun végrehajt, csak az iskola padjainak nyolcadik emeletéről látta, de megelőzőleg soha végre nem hajtotta. Nekem kis auditóriumokra van szükségem az orvosképzésnél, hogy az orvostanár minden egyes leendő orvossal személy szerint foglalkozhasson, ahol annak a leendő orvosnak módjában van a legfontosabb és legsürgetőbb műtéteket ismételt elvégeznie, hogy a szükséges manuális ügyességgel mehessen ki az életbe. Itt nem tréfáról, nem teóriáról, nem garasról van szó, hanem emberéletéről. Magyar emberek ezreinek életét rosszul képzett orvosok kezére ki nem szolgáltatathatjuk!... Vagy talán azt akarják egyesek, hogy haljanak meg a szülőanyák és pusztuljanak el az újonnan született magzatok azért, mert az orvosok és bábák nincsenek kellően kiképezve.” – Egyébként Klebelsberg a katedráról szónokló, poroszos oktatással szemben, a kiscsoportos, angol foglalkozást részesítette előnyben, melyet később Szent-Györgyi Albert Szegeden megvalósított.

Klebelsberg annyira fontosnak és sürgetőnek tartotta a népegészségügyet, hogy az egyetemi építkezések során a klinikákat vette előre. „Mióta kultuszminiszter vagyok, az egyetemi beruházásokra megszavazott összegből egyetlen fillér sem került másra, mint kizárólag a klinikák építésére, amelyek nemcsak kórházak, hanem ambulanciák is, melyek a világ legdemokratikusabb intézményei, mert ott mindenki, attól a szolgáltól kezdve, aki elvágta az ujját, a súlyos üzemi balesetben megsérültig, megjelenhet, aki díjtalanul gyógykezelésre szorul.” (A nemzetgyűlésben 1926. május 11-i ülésén mondott beszédéből a kultusz-tárca költségvetésének betervezése alkalmából.) A népegészségügy legfontosabb feladatának a gyermekegészségügy javítását tartotta, így a klinikák építését nemcsak Szegeden, hanem Pécsen és Debrecenben is a gyermek- és szülészeti klinikák építésével kezdte. Előszeretettel nevezte magát a magyar gyermek miniszterének.

„Én a nemzetek kultúrfokának megállapításánál fő kritériumként azt keresem, mekkora a nemzetnél a gyermekhalandóság... Mentől műveltebb,

civilizáltabb és erkölcsösebb egy nemzet, annál jobb dolga van annál a nemzetnél a gyermeknek. Ez a nemzetek kultúrfokának, az én meggyőződésem szerint, az első fokmérője." (Az Országos Gyermekvédő Liga közgyűlésén 1926. április 25-én tartott beszédéből.) Megállapításai mind a mai napig érvényesek. Azok a legfejlettebb nemzetek, ahol a legalacsonyabb a gyermekhalandóság, így napjainkban a skandináv országokban, Svájcban. Legszomorúbb helyzetben az Alföld volt, mely a mai napig sem tudta kiheverni a török megszállás pusztításait.

Klebelsberg a klinikai és orvos-elméleti intézetek felépítéséhez és felszereléséhez előteremteti a szükséges anyagi forrásokat (Rockefeller Alap, népszövetségi kölcsön), részt vesz az intézmények helyének kijelölésében, ellenőrzi az építkezéseket, elnököl az egyetemi bizottságok ülésein, a pályázatokat elbírálja.

Szemében az egyetem legfőbb kritériuma a kutatás. Az az egyetem, amelyik nem kutat, nevezheti magát egyetemnek, de valójában nem az. Klebelsberg óta beszélhetünk tudatos kutatáspolitikáról. „Azok a nemzetek, amelyeknél nem folyik eredeti kutatás, amelyek főiskolái is csak arra szorítkoznak, hogy az idegen népek által felkutatott igazságokat tovább terjesszék, nagy nemzetnek nem nevezhetők. Egy nemzet naggyá csak akkor lehet, ha kebelében önálló kutatás folyik.”

Klebelsberg amerikai gyorsasággal épít fel három egyetemet 21 klinikájával: a Pozsonyi-ból menekült pécsit (ahogyan ő szerette nevezni: „a magyar Heidelberg”), a Kolozsvárról menekült szegedit („a magyar Göttinga”) és a debrecenit.

A pécsi egyetem létét is neki köszönhette, hisz elődjét, a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemet a budapesti Pázmány Péter Egyetembe akarták beolvasztani. „Én minden kulturális intézményhez a végsőig ragaszkodom. Ragaszkodom az utolsó óvodához egy kicsi dunántúli faluban is... A magyar kultúráért folytatott harcban egyetemet veszíteni nem akarok.” – mondja Pécssett, díszdoktorrá történő avatásakor. Az egyetem 1923. október 14-én nyílt meg.

A háború miatt félbeszakadt debreceni egyetem építkezésének folytatását nagy energiával indította el 1922-ben. A magyarságot annyira sújtó

gyermekhalandóság miatt a gyermekgyógyászati és szülészeti klinikák építését vette itt is előre, melyeket már 1923. szeptember 23-án meg is nyitottak. Avató beszédében így szól: „Hajlékot emeltünk a kutatásnak és gyógyításnak, hogy helyreállítsa az egészséget... Hol kellene ezt leginkább hangoztatni, mint itt az Alföldön... Nemcsak gyógyítani kell itt, hanem terjeszteni a közegészségügyi kultúrát, s ezt kivinni a külváros házaiba és a tanyákhoz...”

Klebelsberg különös szeretettel foglalkozott a Kolozsvárról Szegedre menekült egyetemmel, hisz a város országgyűlési képviselője is volt. A város régi álma volt az egyetem; Somogyi Szilveszter kiemelkedő polgármestere vezetésével komoly áldozatokat hozott az egyetem elhelyezése és felépítése érdekében. Klebelsberg 1926. március 22–24. között Szegeden van a klinikák helyének kijelölésére. „Bízást mondhatom, hogy beltelki elhelyezésben nincs Európának egyetlen olyan szép, egységes és monumentális egyetemi telke, mint amilyen éppen a szegedi lesz.”

Az egyetem alapkövének letétele 1926. október 5-én a gyermekklinikánál történik, mely nagy esemény a város életében. Itt van Horthy Miklós kormányzó, a társegyetemek, akadémia képviselői. Az avató beszédekben többek között a következő fontosabb gondolatok hangzottak el.

Horthy Miklós kormányzó: „Különös jelentősége van annak, hogy a klinikák alapkövét éppen a felépítendő gyermekgyógyászati klinika helyén tesszük le, mert ezzel is kifejezésre jut az a gondolat, hogy a nemzet jövőjéért a testben és lélekben erős, egészséges jövő nemzedékért kell elsősorban mindent megtennünk. Hálás szívvel gondolok arra a szeretetre, amellyel Szeged, ez a nagy múltú alföldi város a nagy múltú erdélyi egyetem előtt kapuit kitarta...”

Klebelsberg Kuno: „Ez a város – Budapestet is beleértve – az országunk legszebben szabályozott városa... És ki képviseli a szebb jövő reményességét? A magyar gyermek. A magyar gyermeket tehát nemcsak tanítani kell, hanem egészségét óvni talán még nagyobb nemzeti kötelesség. Nem pusztán véletlen tehát az, hogy a szegedi egyetem hatalmas telepének építését épp a gyermekklinikával

kezdtek, mely nemcsak Szegednek lesz gyermek-kórháza, hanem egyúttal a gyermekorvosok képzésének főiskolája."

Az alapkőre tett ünnepélyes kalapácsütések jelentésmontadatai többek között a következők voltak:

Horthy Miklós: „Légy erős vára a magyar tudásnak és hirdetője a magyar dicsőségnek!”

Klebelsberg Kuno: „Magyar tudás – magyar hatalom.”

Ezt követően az egyetem aulájában Klebelsberg díszdoktorrá avatják. Köszönő beszédében többek között ezeket mondta: „Kettős ünnepeket ültünk ma Szegeden, ahol a kültelki iskolák mellett az egyetem alapkövét raktuk le a gyermek-klinikánál... Nem népiskola vagy egyetem, hanem népiskola és egyetem... Az állam és a város csak épületeket emelhet, klinikákat, laboratóriumokat, könyvtárat és tantermet! Tudományos szellemet azonban ezekben a külső keretekbe nem lehelhetünk be. Most a tanári karon a sor, hogy betöltse lelki tartalommal a készülő hatalmas alkotásokat!”

A klinikák kevesebb, mint három év alatt készültek el. Az építkezések grandiózus jellegét tükrözi az a tény, hogy volt olyan időszak, 1928-1930, amikor egy időben épültek a klinikák, a Dóm téri elméleti intézetek, Fogadalmi templom, auditorium maximum, nem beszélve az épülő tanyai iskolák ezreiről. Egyébként akkor is világválság volt, melyről Klebelsberg így ír: „Sok minden elpusztul egy ilyen világválságban, és leghamarabb pusztulnak el a vagyonok... Pusztulás után új életet kell fakasztani, s erre csak azok a nemzetek lesznek képesek, amelyeknek igazi művelődésük lesz.”

A klinikák építési sorrendje: gyermekklinika 96 ágy, belgyógyászati 144, belgyógyászati diagnosztikai 38, szülészeti és nőgyógyászati 119, sebészeti 108, bőrgyógyászati 108, szemészeti 102. Összesen 715 ágy. A Bethlen-kormány lemondása miatt az ideg- és elmeklinika már nem épülhetett meg. Minden klinikán volt röntgen, EKG, kémiai, bakteriológiai, szerológiai, szövettani, fotó laboratórium, a bőrklinikán gomba laboratórium, könyvtár, kápolna, tanterem, állatműtő, konyha, étkezdé, mosoda, orvos- és nővérakások. Mai szemmel is csodálható, hogy a gyermekklinikának elektromos pH-mérője volt, valamint a klinika ablaküvegei

átengedték a Nap UV-sugarait, hogy a beteg gyermekek D-vitamin ellátása így is biztosítva legyen, mely ma is párját ritkító. Az elkészült klinikák Európa élvonalába tartoztak, sőt az USA-t megjáró orvosprofesszorok szerint ott is a legjobbak közé tartoztak volna (Waltner Károly). „Csak a legutóbb is büszkén mutattuk a svéd pénzügyminiszternek a szegedi gyermekklinikát, mint Európának egyik legtekintélyesebb ilyen intézményét.” (Klebelsberg, Pesti Napló 1929. április 7.). A klinikákat 100 évre tervezte. Műszeres felszerelésükhöz a Rockefeller Alapítványának segítségét vette igénybe.

Az elkészült egyetemek orvos-karai ontották az Európa-szintű, jobbnál jobb szakembereket, akik Nyugat-Európában is elismertséget szereztek. Hazatérve vezető állásokba kerültek.

A klinikai építkezések előrehaladtával elkezdődtek Klebelsberg fő művének, a Templom téri intézeteknek és magának a Templom térnek az építkezési munkálatai. Itt találtak otthonra az orvoskari elméleti intézetek, természettudományos laboratóriumok és a Temesvárról elűzött csanádi püspökség, hit-tudományi főiskola, szeminárium. A Templom (Dóm) tér megálmodója, Klebelsberg, ihletője a szeged-csanádi püspökség megalapítójának, a vértanú Szent Gellért püspök szülőhelyének, Velencének a főtere, a Szent Márk tér. A munkálatokban Klebelsberg méltó társa volt a Temesvárról elűzött Glattfelder Gyula (1874-1943) püspök. Tervezője Rerrich Béla (1881-1932).

A tér a két világháború közötti időszak magyar építészetének kimagasló alkotása, Közép-Európa egyik legszebb tere. Kompozíciója olasz, a homlokzatok puritánsága és az ablakok az I. Erzsébet-kori angol „college”-ok hangulatát idézik. Az építőkövet nélkülöző Alföld agyagából speciális égetési technikával előállított klinkertéglában találta meg Klebelsberg azt az anyagot, mely méltó az észak-olasz dómok formáit kölcsönző Fogadalmi templomhoz, melynek nagyobb részét Klebelsberg építette. Orgonája a világ egyik legnagyobbika lett. A klinkertégla anyagát Klebelsberg és Rerrich együtt kísérletezték ki a szegedi téglagyárban.

Az intézetekben számos világhírű orvostudós dolgozott, így ifj. Jancsó Miklós, id. Issekutz Béla, Ivánovics György, Szent-Györgyi Albert.

Az árkádok alatt elhelyezkedő Nemzeti Panteonban a magyar tudomány, a művészi és szellemi élet kiválóságainak, történelmünk hőseinek kívántak emléket állítani. Több neves orvos szobra talált itt otthonra. Az alatta sétáló egyetemistáktól Klebelsberg azt várta, hogy nem fognak elmaradni kiváló elődeiktől.

A tér északi oldalára Zene Palota, északnyugati részére professzori lakások kerültek volna, azonban Klebelsberg távozása a kultusztárca éléről, majd váratlan halála terveit megghiúsította.

Az élettani, biológiai kutatások kiemelt fejlesztését és a Balaton kutatást szolgálta a Tihanyi Biológiai Intézet létrehozása. „Az orvosi karok összes elméleti intézetei biológiai természetű intézetek, s így összes egyetemeink elméleti orvosi intézeteinek erői, különösen az asszisztensek és az adjunktusok főként a szüenidőkben, ebben az intézetben működhetnek.” (Klebelsberg: Utolsó akkordok 191–201. o.) Az intézmény szintén páratlan volt a kontinensen. Feladatához tartozott a genetika, sejtélettan kutatása is.

A vezető is posztgraduális képzés céljából hozza létre Nyugat-Európában a Collegium Hungaricumok, magyar intézetek egész hálózatát, a „magyar kultúra őrszeméit” (Bécs, Berlin 1924, Róma, Párizs, Zürich 1927), ahol ösztöndíjasaink tanultak, kutattak. Az Országos Ösztöndíj Tanács életre hívásával (1927) a protekciót akarta kizárni, és az egészséges szelekciót megvalósítani. Minisztersége alatt 1557-en nyertek el ösztöndíjat Nyugat-Európába, tengeren túlra. Kultúrdiplomáciájának köszönhetően jöttek létre a korábban nem létező francia, angol, amerikai tudományos kapcsolataink. Gyümölcsöző kapcsolatot épített ki a Rockefeller Alapítvánnyal, melynek szegedi elnökévé Szent-Györgyi Albertet tette meg. „Vesze van az a nemzet, amely a legfontosabb pozíciókra nem tud azok betöltésére legmegfelelőbb embereket állítani.” – mondta a szegedi egyetemen 1928. december 16-án Klug Mária orvosnő kormányzógyűrés avatásán. A háború előtti és utáni iskolateremtő orvosprofesszoraink java részét Klebelsberg kultúrdiplomáciájának köszönhetjük: Apáthy István (Nobel díjra jelölt), Ábrahám Ambrus, Gelei József (Nobel díjra jelölt), id. és ifj. Jancsó Miklós (utóbbi Nobel díjra

jelölt), Haynal Imre, id. Issekutz Béla, Baló József, Ivanovics György, Környei István, Laki Kálmán, Miskolczy Dezső, Láng Imre, Karády István, Sántha Kálmán, Straub F. Brúnó, Banga Ilona, Petri Gábor, Rusznyák István, Szent-Györgyi Albert (Nobel díjas), Heim Pál, Kerpel-Frónius Ödön, Kramár Jenő, Waltner Károly, Pekár Mihály, Romhányi György, Verzár Frigyes és még sokan mások.

A kultuszminiszter személy szerint is jól ismerte az egyetemi tanárokat, hisz kétharmad részüket már ő nevezte ki, és baráti kapcsolatban volt velük, tudta, hogy min dolgoznak. Minden reményre jogosító fiatal számon tartott. A nemzetek versenyében csak azok tudnak megmaradni, ahol tervszerű tudománypolitika van. Az Akadémia támogatását és politikától való függetlenségét törvénnyel biztosította. A kutatói állások számát megsokszorozta: 1880: 293, 1923: 839, a harmadára csökkentett országban 1926/27: 1156.

Az elméleti és alkalmazott természettudományok tervszerű fejlesztésére hozza létre az Országos Természettudományi Tanácsot, és a kutatók támogatására az Országos Természettudományi Alapot 1926-ban. A Széchenyi István Tudományos Társaság (1927) megalapításával az üzletvilág befolyásos embereit akarta kapcsolatba hozni tudósokkal, tudományos intézetekkel a kutatások fejlesztésének céljából.

Klebelsberg Szent-Györgyi Albert életében sorsdöntő szerepet játszott. Szent-Györgyi 1919 óta külföldön tartózkodott, és hazatérni már nem szándékozott. Klebelsberg figyelmét a kint kutató, tehetséges, fiatal tudósra, id. Issekutz professzor, a szegedi egyetem dékánja hívta fel. Klebelsberg megbízásából egyik bizalmasa, osztályvezetője, a kiváló Magyar Zoltán 1928-ban Cambridge-ben felkereste a F. G. Hopkins intézetében dolgozó fiatal tudóst, hogy volna-e kedve hazajönni, ha Szegeden a megüresedett orvosvegytani intézet katedróját megkapná. Szent-Györgyi akkor az ajánlatot „erős szavakkal” visszautasította. Nem sokkal ezután személyesen találkoztak: Szent-Györgyi nagy meglepetésére a miniszter a „Jegnagyobb szeretet és bizalom” hangján, sértődés nélkül szólította meg és ismételte meg a meghívást. Ettől kezdve együtt dolgoztak és 1928. október 1-jén

nevezte ki Klebelsberg Szent-Györgyit egyetemi tanárrá. Intézetét a Rockefeller Alap támogatásával szerelteti fel. Klebelsbergnek tetszett Szent-Györgyi angol úriemberes alakja, aki szívesen kapcsolódott ki munkájából egy kis teniszezéssel, és aki a korábbi porosz professzortípussal ellentétben közvetlen kapcsolatot alakított ki munkásaival, hallgatóival. Szent-Györgyi egész életében csodálattal és hálával emlegette Klebelsbergét, amint ő hívta – Gazdáját: „Egyik legnagyobb meglepetése és benyomása volt életemnek láthatni, Klebelsberg Kuno, a történész, a jogász, szinte gondolkodás nélkül, biztos intuícióval hogyan látta át, mint a legtermészetesebb dolgot, mindazt, amire én évtizedes laboratóriumi munkával és tépelődéssel jutottam. A mélységes összefüggések megérzésének ez a képessége szinte kísérteties, emberfeletti benyomást tett rám Klebelsberg grófban.” Klebelsberg már nem élte meg Szent-Györgyi Nobel-díját (1937), melyben – túlzás nélkül mondhatjuk – neki is szerepe volt. A Nobel-díj elnyeréséről értesítő távirat vételét követően Szent-Györgyi első útja a Dóm kriptájába, Klebelsberg sírjához vezetett. „Neki köszönhetem, hogy Magyarországon vagyok, az ő lelkének nagysága hozott vissza... Mindig az ő elgondolásainak próbáltam megfelelni.”

Az 1940. augusztus 30-i II. bécsi döntés értelmében Észak-Erdélyt és Székelyföldet visszacsatolták anyaországához, hazánkhoz. A száműzött, ideiglenesen Szegeden működő Ferenc József Tudományegyetem visszatérhetett szülőhelyére, Kolozsvárra. Szegeden a kolozsvári egyetem hazatérével jogi értelemben új egyetem jött létre, nevét a kormányzótól kapja: Horthy Miklós Tudományegyetem. Szeged másfél százados álma beteljesedett: saját egyeteme lett. Az egyetem valójában a kolozsvári egyetem szellemi és tudományos örökségét vitte tovább. Az egyetem első rektorává Horthy Miklós kormányzó a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albertet nevezte ki.

Szent-Györgyi Albert rektori székfoglalójában először Horthy Miklós kormányzó érdemeit méltatta, „aki Szegedről megindulva, bátorságával, bölcsességével, önfeláldozásával, a szellemi és erkölcsi javak tiszteletével, emberi megértésével,

lángoló hazaszeretetével ezt az országot esettségéből felemelte és megcsonkítottságából kiégyesítette.” Ezt követően kiemelte Klebelsberg Kuno munkáját egyetemünk felépítésében és meggyökereztetésében. Dicsérte városunk áldozatkészségét, mely egyeteme most már ízig-vérig Szegedé. „Az egyetem feladata hármas, legősibb hivatása gyűjteni, terjeszteni és gyarapítani az emberi tudást. Másik feladata kis számban nevelni a jövőnek tudósokat, akik majdan ezt a hivatást tőlünk átveszik. Újabb eredetű, de nem kevésbé magasztos az egyetemnek harmadik hivatása: nevelni a haza részére polgárokat, akik elvannak látva a szellem fegyvereivel... De hozzáteszem azt, hogy a mi egyetemünknek van még egy negyedik, különleges hivatása is: hogy a magyar Alföldnek szellemi központja legyen.”

És amikor Szent-Györgyi több évtizedes távollét után 1973 októberében a Szegedi Biológiai Központ avatására hazaérkezett – melynek első igazgatója, jeles tanítványa, Straub F. Brunó lett – édesanyja sírja mellett megint Klebelsberg kereste fel a Dóm altemplomában. A klebelsbergi – Szent-Györgyi Alföld-gondolat és kutatás ekképpen él tovább a nemzetközi hírű Szegedi Biológiai Központban (Péter László), a biológiai alap kutatások, genetika hazai bölcsőjében. Az Alföld kutatás koordinálására hozza létre Klebelsberg az Országos Alföld Bizottságot. Szegedi és debreceni kutatókból alakult az Alföld-kutató Bizottság. A nagyívű programok eredményei többek között Jancsó kapszaicin és kamilla kutatásai, Szent-Györgyi C-vitamin előállítása a szegedi paprikából, flavonoid kutatások.

Klebelsberg „decentralizációs” programjába a fővároshoz képest elmaradt vidék fejlesztésébe szervesen illeszkedtek az új vidéki egyetemek. Orvoskaraik hatalmas lendületet adtak a vidék népegészségügye fejlődésének.

A tudományok fejlesztése mellett Klebelsberg kultúrpolitikájának másik pillére a népoktatás-népművelés. Minisztersége alatt zajlott az ország egyik legnagyobb és legsikeresebb reformja az óvodától az egyetemig. Elsősorban az Alföldön, kevesebb mint három év alatt, dán mintára 5000 népiskolát épített. Ez alig kevesebb, mint amennyi az azt megelőző 900 évben épült a történelmi

Magyarországon és világvizonylatban is példa nélküli. Az iskolák modern téglapépületek voltak hatalmas ablakokkal, vörösfenyő padlózattal, háromszobás tanítói lakással, kápolnával vagy oltárfülkével, tangazdasággal. Számos helyen volt orvosi rendelő védőnői tanácsadó és lakás. Az 5 km-es sugarú körök közepén elhelyezkedő iskolák a tanya-világ kulturális, egyházi, egészségügyi, közigazgatási központjai lettek rádióantennákkal, könyvtárakkal, filmvetítő gépekkel, gramofonnal.

Szegeden és környékén 90 iskolai tanterem, 46 szertár, 35 tanítói lakás, 18 új iskola épült, így a szimbolikus 5000., a rókusi, az ország első fedett tornacsarnokával, főiskolai gyakorló, „az ország egyik legszebb neobarokk épülete” (Klebsberg), Mérey utcai, Ipari Tanonc Iskola, ma a SZTE Gyógyszerész Kara (!?).

Az iskolaépítéssel párhuzamosan új, modern, az európai reformpedagógiai törekvések minden pozitivitását érvényesítő tantervet vezettek be, melyben kiemelt szerepet biztosítottak az egészségügyi ismeretek, testnevelés oktatásának. Az egészségügyi ismeretek oktatása iskolaorvosok feladata lett.

A Bethlen-Klebsberg kormány érdeme az óriási átgondolt és szervezett munka, melyet a jelentős analfabetizmus csökkentése érdekében kifejtettek. Számptalan tanfolyam, iskola végzi az emberfeletti munkát népkönyvtárak, népházak, folyóiratok, esti tanfolyamok, hétfélig bentlakásos iskolák segítségével. A hatalmas munka rendkívüli eredményt hozott. Az analfabetizmus 15%-ról 6-7%-ra, nyugat-európai szintre csökkent, miközben térségünkben az írástudatlanság: Jugoszlávia 45%, Románia 42%, Lengyelország 23%. Közismert az írástudatlanság és a népegészségügy fejlettségének szoros összefüggése.

Klebsbergnek meghatározó szerepe volt a Magyar Rádió megszervezésében. Fontos szerepet szánt a rádiónak a népművelésben, az egészségügyi ismeretek terjesztésében, távoktatásban, egészségügyi felvilágosításban. A rádió egy nagy tanteremmé „kovácsolja össze a nemzetet.” Népszerű műsora volt a szegedi, neves gyermekgyógyász professzor, Waltner Károly Anyák öt perce című műsora; hasonló elismertséget szerzett a Szülők Iskolája.

Törvény tiltja a gyermekmunkát, 18 éven aluliak szeszfogyasztását, bizonyos filmek látogatását.

Klebsberg különös figyelmet szentelt a kisdédóvóknak. A pedagógiai törekvések mellett hangsúlyt kaptak a szociálhigiéne szempontjai is. Fontosnak tartotta a kisdédóvást népjóléti szempontból is. Az egészségügyi szempontok érvényesítése végett a kultuszminisztériumba gyermekorvost rendelt. Az óvodát tejkonyhával, napközi otthonnal egészítette ki. 500 kisdédóvót hozott létre, elsőbbséget élveztek az ipari körzetek munkás lakta negyedei. 2 évről 4 évre emelte az óvónőképzést.

Klebsberg megépítteti a Rockefeller Alapítvány önzetlen támogatásával az Országos Közegészségügyi Intézetet (1927), vezérkarát az USA-ban képezték ki. Az intézmény maga nemében Európa egyik legkiválóbb intézménye lett. Vezetője a kitűnő Johan Béla, „Európa elsőszámú egészségügyi nevelője”. Az intézet fő feladata a betegségek megelőzése (prevenció), az egészségügyi kultúra terjesztése, az országot behálózó Országos Tisztiorvosi Szolgálat felügyelete, csecsemő- és terhesvédelem szakmai irányítása. (Csecsemő- és terhesnővédelemünket még a 70-es években is megcsodálták a skandinávok!) Hasonló hírnévre tett szert a védőoltási rendszerünk, mely a világ egyik leghatékonyabbika lett. Virágkorát élte iskola-egészségügyünk.

Klebsberg korát megelőzve ismerte fel a sport test- és jellemformáló erején kívül annak egészségvédő hatását, a sportteljesítmények propagandisztikus értékét, melyre a trianoni megaláztatás után a nemzetnek különösen nagy szüksége volt. A történelemből azt a tanulságot vonta le, hogy a lefegyverzett nemzet hamarosan elpusztul. Az addigi arisztokratikus sportot általános nemzeti mozgalommá kívánta átszervezni. Létrehozta a testnevelés oktatásának még hiányzó felsőoktatási intézményét, a Testnevelési Főiskolát, mely akkor a kontinensen a legjobb volt. Az úszók és vízilabdázók jobb olimpiai felkészülését szolgálta a Klebsberg építtette Margit-szigeti fedett sportuszoda (tervezője Hajós Alfréd), mely szintén páratlan volt Európában. Az akkor elfogadott sporttörvény ma is példamutató. A testnevelés, mint kiemelt kormányzati ág, a költségvetésben külön

keretet kapott. Itt is érvényesítette decentralizációs politikáját: ekkor épült a háború előtti vidéki sportpályák, uszodák, tornatermek jelentős része. Szegeden számos sportpálya – Ady téri, új-szegedi – tornatermek – rókusi, egyetemi, főiskolai, Dóm téri „gumiterem” – épültek. A SZUE a szegedi vízipólósok részére létesült. A Balatont a magyar sport és turizmus hatalmas telepévé akarja fejleszteni, ahol az üdülőhelyek sportcentrumok lesznek. Az iskolák szintén sportközponttá válnak. Bevezeti a harmadik testnevelési órát, ekkor kezdődnek a nagyhírű középiskolai sportversenyek. Fellendül az üzemi – ahogy akkor nevezték – cégsport; minden ezer főnél nagyobb vállalatnak sporttelepet kellett építenie. A Tihanyi-félszigeten nemzeti park lesz, ahol telket biztosít a cserkészek, főiskolások részére. Komoly támogatásban részesíti a cserkészmozgalmat, mely „nemcsak a testnevelésnek, hanem az erkölcsi nevelésnek is világszerte az egyik legjobb intézménye.” Hathatós közreműködésével világbajnokságokat rendeznek Budapesten. Az olimpiára való tervszerű felkészülés koordinálására alakítja meg a Magyar Olimpiai Bizottságot, melynek egyben első elnöke is. Legközelebb álltak hozzá a vívók és vízilabdások, kik évtizedeken át a világ legjobbjai voltak. Az olimpiai győztes vízilabdások vitték vállalkon utolsó útjára koporsóját. Testnevelési kongresszusokat szervez, Szegeden az elsőt 1930-ban, melyen Szent-Györgyi elnököl, és feleségével tenisz bemutatót tartottak az Issekutz házaspárral. Klebelsberg sportpolitikájának világra szóló sikerét hozta a berlini olimpia, a csonka kis ország harmadik lett a világ nagy nemzetjeinek versenyében. Ettől kezdve éri el a magyar sport máig is tartó, világra szóló sikersorozatát. A sportolás nemzeti üggyé vált, melynek népegészségügyi hatása sem lebecsülendő.

Világviszonylatban is komoly visszhangja volt az 1926. január 3-tól 8-ig megrendezett Természet-, Orvos-, Műszaki és Mezőgazdaságtudományi Kongresszusnak, melynek megnyitójában Klebelsberg hangsúlyozta az orvostudomány kiemelt fejlesztését és anyagi támogatását. „És ne riadjunk vissza attól, hogy elsősorban felhívjuk a figyelmet az elméleti természettudományok

kutatására, mindennek alapjára, a fizikára és a kémiára, és ami ezen nyugszik, a fiziológiára és biológiára...” Az Országos Természettudományi Tanács és Alap költségvetésében is legtöbbit az orvostudományok támogatására, klinikai, kórházi kutatómunkára fordítottak. Klebelsberg kezdeményezte az egyik legjelentősebb és ma is működő orvosi társaság, a Magyar Élettani Társaság megalapítását, melynek első elnöke Szent-Györgyi, és amely ma is aktívan működik. Szervezetté válik az orvostovábbképzés, saját tudományos társasága, folyóirata lett. Elindulnak a szervezett szakvizsgák. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola létesül a fővárosban.

Klebelsberg kitűnő munkatársakkal vette magát körül, így Tóth Lajos, a szegedi klinikai építkezések irányítója, Johan Béla, Scholtz Kornél, Kornis Gyula, Magyary Zoltán és még sokan mások.

A két világháború között a magyar népegészségügy nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő eredményeket ért el. 1921-1939 között az orvosok száma megkétszereződött, 1000 lakosra 1 orvos jutott, mely mutató jobb volt a világon, megelőzve Németországot, USA-t, Svájcot! A kórházi betegágyak és gyógyintézetek száma is kétszerezére növekedett: 25.731-ről 53.391-re és 183-ról 328-ra. A kórházban ápoltak száma háromszoros növekedést mutatott. Hála a világ élvonalába emelkedett védőoltási rendszerünknek, drasztikus csökkenést mutattak a fertőző betegségek, így a rettegett diftéria és a tbc. A tbc-s halálozásunk Európa középmezőnyében helyezkedett el. Nem igaz az az ideológiai állítás, hogy nálunk volt a legrosszabb („morbus hungaricus”), mögöttünk volt többek között Finnország, Lettország, Litvánia, Izland. – Mindent összevetve, az összhalálozás csökkenése hazánkban volt a legkedvezőbb a kontinensen! Különösen örvendetes volt a gyermekhalandóság csökkenése 88%-kal. Sajnos az újszülött halálozás még mindig magas volt, itt sereghajtók voltunk.

Ekkor épült meg a 300 ágyas Horthy Miklós tüdőbeteg gyógyintézet, a hárshegyi állami ideg- és szívbeteg gyógyintézet, a székesfőváros 554 ágyas Horthy Miklós közkórháza, a magánalkalmazottak 210 ágyas új kórháza, Újpest város 185 ágyas

kórháza és még számos vidéki gyógyintézet, rendelőintézet, bábaképző szülőotthon Szolnokon, Gödöllőn. A tüdőbeteg gondozók száma 25-ről 83-ra emelkedett. Klebelsberg Korányi Sándorral a Tátrába, pilisi hegyekbe, az Alföld több pontjára népszanatóriumokat tervezetett. 25 gondozó létesült nemi betegek részére. Kiemelkedő preventív munkát végzett az Országos Stefánia Szövetség és a Zöld Kereszt. Védőnőképzés indul Szegeden, Kassán. 55 községben egészségházak létesültek.

Szeged egészségügye is jelentős javulást mutatott, köszönhetően elsősorban az egyetemnek, klinikáinak és kisugárzásuknak. A ma is meglévő egészségügyi intézeteink jelentős része ekkor nyílt meg. Nagy lendületet vett a tbc elleni küzdelem. 1940-ben nyílt meg a Rákóczi téri szűrőállomás, mellette a Városi Tüdőbeteg Gondozó Intézet 32, majd 64 ágygal. Gondozó létesült a városi kórházban (1928), gyermekklinikán (1941). Deszken, a Gerlőczy kastélyban nyílt meg a Szent Imre Gyermekszanatórium 82 ágygal, a Szőregi úton 1938-tól működött az Árpád Otthon szanatóriumként tanyai gyerekeknek. Több iskolában volt ún. fekvőcsarnok, így a rókusiban, alsóvárosiban. A tbc halálozás 1920-ban 341, 1937-ben 243. A világ élvonalába tartozó védőoltási rendszerünk, melyet a Klebelsberg által létesített Országos Közegészségügyi Intézet, vezetője a kiváló Johan Béla irányított a tisztiorvosi hálózaton keresztül, szép eredményeket ért el városunkban, így eltűnt a rettegett diftéria, jelentős csökkenést mutatott a hastífusz és a vörheny. Szervezett trachomaszűrés- és gondozás zajlott speciálisan szakosodott szemészek közreműködésével. 1937-ben nyílt meg a 60 ágyas fertőző osztály a Pulcz utcában és a Fertőtlenítő Állomás a Kálvária úton. Újraszervezték a Magyar Királyi Állami Gyermekmenhelyet, mert a szerbek kifosztották; 89 ágya volt gyermeksebészettel. A gyermekklinikára új reprezentáns helyére költözött, így az ideiglenes helye, a Graef házaspár által adományozott kórház a Kossuth L. sgt. 35. sz. alatt, felszabadult, melyet a város visszakapott, és gyermekkórházként (55 ágy) működtetett.

Számos karitatív, szociális intézet is alakult. Új helyére, a maiba költözött a Vakok Intézete. Szellemileg sérültek számára hozta létre örökségből

Polyák Károly katolikus pap 1928-ban a Boromeoi Szent Károly Irgalomházat 120 férőhellyel, a Polgár (ma Gogol) utcában, mely 1943-tól a Selmeci utcába, mai helyére költözött, és 150 ágygal működött (ma, a fejlesztését önzetlenül támogató Waltner Károly gyermekgyógyász professzor nevével viseli). Éjszakai menhely tevékenykedett 50 ágygal a Tavasz utcában. 1942-től ingyenes iskola-fogászat van. A klinikák orvosai átfogó, ingyenes program keretében dolgoztak a hatalmas szegedi tanyavilágban. Az intézetvezető professzorok heti rendszerességgel rendelték térítésmentesen az egyetemi hallgatónak.

1937-ben nyitotta meg kapuit az OTI (a mai I. Szakorvosi Rendelő Intézet) a Tisza Lajos körúton. Ugyanebben az évben nyílt meg az ország legnagyobb hároméves ápoló- és védőnő képzést adó Védőnő Intézete Új-Szegeden. Virágkorát élte az anya- és csecsemővédelem, melyet az 1917-ben alapított Országos Stefánia Szövetség irányított.

Az iskoláknak saját iskolaorvosai voltak, akiknek a gyógyítás és szűrővizsgálatok mellett feladata volt az egészségügyi ismeretek rendszeres tantárgyként való oktatása is.

A városban megkétszereződött a fekvő ágyak száma. Városunkban 1943-ban 23 jutott 10 000 lakosra, mely minden nemzetközi összehasonlítást kiáll. A csecsemőhalandóság 1926-os 21%-ról 1937-re 11%-ra csökkent, mely jelentős javulás.

Jelentős fejlődést mutatott a kötelező betegségi és balesetbiztosítás. A városi munkásság 80-90%-a vált biztosítottá. A megbetegedett dolgozó 20 hétig ingyenes gyógykezelésben részesült, 20 hétig kapott táppénzt, mely 50%-ról 75%-ra nőtt. Bevezetésre került a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítás. A mezőgazdasági munkásokra ez nem vonatkozott. A falusi lakosság egészségvédelmét szolgálta a zöldkeresztes szolgálat, melyet 1927-ben alapítottak és 1938-ban 1,5 millió főt érintett (Romsics Ignác).

A magyar népegészségügy rendkívül nehéz és reménytelen helyzetben évszázados lemaradásokat hozott be, a balkáni szintről Európa középmezőnyébe emelkedett, egy szintre kerülve Olaszországgal, Ausztriával. Számos vonatkozásban a világ élvonalába kerültünk. Ezen eredmények

megalapozásában Klebelsberg kultúr- és tudomány-politikája meghatározó volt, mely napjaink tudomány- és kultúrpolitikusi számára is példaértékű.

„A szegedi Templom tér laboratóriumai-ban megindul a munka, folyik a nagy küzdelem az Alföld sajátos problémáinak megoldásáért. A szellem azután sugárzik ki tovább a tanyai iskolák révén az egész Tisza mellékére. A klinikák nyerték a magyar egyetemi gondolat első csatáit, a másodikat a természettudományi laboratóriumok fogják megnyerni.” (Klebelsberg, Pesti Napló, 1928. november 18.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Berecz János: A szegedi egyetem építkezések tanulságai. Magyar Kórház, 1932. július. 157–167.

A m. kir. Ferenc József Tudományegyetem orvostudományi klinikái. Magyar Kórház, 1939. 155–171.

Glatz Ferenc (szerk.): Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

Hencz Péter: Gróf dr. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Orvosi Hetilap, 1999. 140 (24). 1365–1369.

Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere. Bába Kiadó, Szeged, 1999.

Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kuno betegsége, halála és temetése. Szellemének élesztése. Bába Kiadó, Szeged, 2002.

Hencz Péter: 75 éve halt meg gróf Klebelsberg Kuno. Orvosi Hetilap, 2007. 184 (46), 2199–2201.

Husztai József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Budapest, 1942.

T. Kiss Tamás: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Mikszáth Kiadó, 1998.

Korányi Sándor: Megemlékezés néhai gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter úrról (A Magyar Élettani Társaság Kiadványa). Szeged, 1936.

Miklós Péter: Klebelsberg Kuno jelentősége a magyar és a szegedi kultúrtörténetben In: Kertész Péter, Lendvai Beatrix (szerk.): Mozaikok: Európai kultúra és kisebbségi identitás a DKMT eurorégióban. Szeged, 2007. 17–27.

Miklós Péter: Klebelsberg és a szegedi egyetem. Rubicon, 2012. 9–10. sz. 28–31.

Mártonffy Károly (szerk.) A mai magyar egészségügyi közszolgálat. Budapest, 1942.

Péter László: Mindörökké Szeged. Argumentum, Budapest, 1997.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Scholtz Kornél: Magyarország egészségügyi helyzetéről és felkészültségéről. Orvosi Hetilap 1933. 77 (43), 957–975.

Kristó Gyula (szerk.): Szeged története. 1–4. köt. Szeged, 1983, 1985, 1991, 1994.

Tótkécski László: Történelem, eszmék, politika. Kairosz Kiadó, Budapest, 1999.

Túri Sándor, Hencz Péter, Virág István: A szegedi gyermekklinika története. Szeged, 2006.

Zombori István (szerk.): Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete. Szeged, 1995.

1922-től 1948-ig évente megjelenő szegedi egyetemi Almanachok, Beszámolók, Beszédek, Évkönyvek, Kari Tanrendek

„Nekünk csak hazánk van, magyar haza,
mely védelmet, otthont ad.”
(Bauer József)

Deák Judit

Volksbund vagy Hűségmozgalom?

A Volksbund a Magyarországi Németek Népi Szövetsége volt a második világháború idején. Németül Volksbund der Deutschen in Ungarn (későbbiekben rövid: VDU). Maga a kulturális egyesületként funkcionáló szervezet a hitleri politikával szimpatizáló magyarországi formációk egyike volt, ami ugyanakkor egy nemzetiségi érdekérvényesítő szervezet is megtestesített. Amikor 1938. március 12–13-án bekövetkezett az Anschluss, tehát a náci Németország Hitler vezetésével bekebelezte Ausztriát, nem volt kérdés, Hitler célja a birodalomhoz közel húzni azokat a területeket, ahol németajkú lakosság jelentős számban él.

A VDU megalakítása és elnöki pozíciója Basch Ferenc nevéhez köthető, aki már az 1930-as években nemzeti politikát folytatott, majd Hitler és a német nemzetiszocializmus megjelenésével és erősödésével Basch is egyre nagyobb érdeklődést mutatott iránta. 1938. november 26-án Basch Ferenc létrehozta a későbbi formájában ismert Magyarországi Németek Népi Szövetségét (Volksbund), az 1936-ban alapított Volksdeutsche Kameradschaftból.¹ November 27-én, a megalakulást

követő napon a *Günser Zeitungban* Basch szavai köszöntek vissza: „Az elmúlt évben gyakran volt alkalmam idehaza és külföldön magyar politikusokkal beszélgetni. Eme őszinte beszélgetések során nem találtam közöttük senkit, aki végül be nem ismerte volna, hogy a német kérdés kezelésében alapvető változásoknak kell beállniuk Magyarországon.”² Nyilvánvaló volt, hogy a magyarországi németek számára szükség van tehát változásokra, amelyre „bundista” koncepciójával építkezett Basch is.

Noha Imrédy Béla első kormánya szorgalmazta a német kisebbség érdekeit érvényesítő kezdeményezéseket, többek közt az anyanyelvi oktatást az iskolákban, Gratz Gusztáv az 1938. évi áprilisi *Magyar Szemlében* kifejtette, hogy azazal, ha a Volksdeutsche Kameradschaft a Harmadik Birodalom támogatásával csak növelné annak magyarországi befolyását

mind a társadalom, mind a politikai ügyekben. Ennek ellenére fontosnak tartotta, hogy mégis a hazai német kisebbség is bírjon azokkal az érdekvérvényesítési lehetőségekkel, mint Magyarországon kívül Európa többi német kisebbsége már rendelkezett a két világháború közti időben.³

Amikor 1939-ben Teleki Pál, mint miniszterelnök legalizálta a VDU működését⁴, a témát szintén vizsgáló Gerhard Seewann azt a megállapítást tette, hogy az alapító tagokat nem csupán a „naiv-hiszékeny lelkesedés” jellemezte, de egy új nemzeti öntudatot is képviseltek ezáltal. Bleyer Jakab, Basch egykori tanára azt a kérdést fogalmazta meg, hogy mégis milyen módon tud valaki két nemzethez is tartozni? Pontosabban hogyan lehet magyarként

2 Spannenberger Norbert: A Volksbund: Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület? Forrás: *Günser Zeitung*, 1938. november 27. http://web.archive.org/web/20100115231356/http://www.aetas.hu/2000_4/2000-4-04.htm (Utolsó megtekintés és letöltés: 2017. október 3.)

3 Tilkovszky Lóránt: *Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938–1945.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 18.

4 Spannenberger Norbert: *A Volksbund...* 34.

1 Spannenberger Norbert: *A Volksbund. Hat év illúzió a magyarországi németek történetében.* Rubicon, 2012. 11. sz. 30.

németnek is lenni. Ám a feltörekvő ifjúság az elvükben látta erre a magyarázatot: „Továbbra is létezni, érvényesülni”.⁵ Magyarországon létezni németként. Ez hajtotta őket.

A VDU megalakulásakor kétnapi szervezést követő, rögtönzött rendezvényen mintegy 150 településről körülbelül ezer érdeklődő érkezett. A magyar himnuszt és a magyarországi németek himnusztát (*Seid gegrüßt ihr deutschen Brüder*) követően Basch Ferenc ünnepi beszédet mondott: „A népcsoportoknak többnyire magukra hagyatkozva kell a népiségüket védelmezniük. Ezért népiségük védelmére saját népi védőbástyákat kell emelniük.”⁶ Ez a védőbástya a Volksbund lesz, melynek az első és legfontosabb célja a magyarországi németeket összefogni. Hitler a Németországban kívüli német kisebbségen keresztül bizonyos szinteken növelni tudta a német életet a térségben.

1939. április 30-án a Tolna vármegyei Cikón volt az első Volksbund nagygyűlés, ahol bemutatták nyilvánosan az arculatukat, valamint azt, hogy mit is nyújtanak a hazai németeknek. A gyűlés bizonyos fokig nemzetiszocialista szellemben kezdődött, mivel az érkezőket a „Heil” felkiáltással és a hitleri köszönéssel fogadták.⁷

A Volksbund tagjai számára egy „defenzív és emancipációs” törekvés volt a korábban Gratz által is említett magyarországi német kisebbségi érdekek prioritizálása. Az elgondolás racionális volt, mégis magyar politika koncepciója akadályozta, mivel az a magyar nemzet egységét hirdette. Ebbe az elvbe nem juthatott hely semmilyen kisebbségnek, hogy saját entitását külön érvényesítse.⁸ Érdemes kiemelni, hogy bár hitleri hatás járta át bizonyos szinten a VDU létrejöttét, magát a náci ideológiát kezdetben nem emelte be koncepciójába, kizárólag a Németországhoz, „Vaterlandhoz” való nemzeti hovatartozást. Ezzel szemben mégis Basch a Harmadik Birodalom

ifjúsági és kulturális életéhez hasonló szervezetek létrehozását Magyarországon is kilátásba helyezte.⁹

Hogy Magyarországon működhetett egy ilyen szervezet, bizonyítja, hogy a magyar politika nem kimondott veszélyforrásként tekintett rá. Ezt egy ezzel kapcsolatos statisztikai munkájában (*A magyarországi némettség helyzetéről*) Kovács Alajos alátámasztotta. Úgy vélte, nincs akkora túlsúlyban a németek száma az országban, így a németiség számára negatívum lehet, míg a magyarságnak ez jót jelent, hiszen szorosabb kapcsolatot, egységet integrál a magyar társadalomba.¹⁰ Míg a szervezettel nem szimpatizálók csak Hitler birodalmának „meghosszabbított karját” látták a VDU-ban, addig annak tagjai sikernek könyvelték el, hogy lehetőség van egy ilyen „szövetség” részesének lenni. Szerintük ez lehetőség volt, hogy eredményes revíziós politika megvalósulhasson – még ha befollyással is van rá a Harmadik Birodalom.¹¹

Maga a Hűségmozgalom azokat a németeket fogta össze Magyarországon – kezdetben illegális működéssel –, akik magyar érzelműek voltak. A hitleri koncepció ellen léptek fel, mondhatni sikeresen, gyors terjeszkedésüknek köszönhetően, melyet egyrészt a magas politikai köröknek, másrészt a rendőrség kémkedési célú támogatásának köszönhette.¹² A mozgalom 1942. január 25-én alakult meg Bonyhádon, értelmiségi körben. Bonyhádon jelentős számban éltek magyarországi németek, akik napi szinten összetalálkoztak a Harmadik Birodalom propagandájával, valamint a Volksbund tevékenységeivel. A Tolna megyei főispán Perczel Béla, Gömbös Miklós gimnáziumi tanár, Kunszt Henrik szintén gimnáziumi tanár, Lehmann István orvos, Bauer József alplébános, Tomka Gusztáv evangélikus lelkész, valamint Krasznai István járási főszolgabíró által jött létre. Fontos felidézni az 1943. március 15-én közzétett felhívást:

„A mozgalom alulról indult el, a hazai német nép egy részének lelkéből pattant ki, minden külső beavatkozás nélkül. Ebben van óriási értéke

5 Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. 1938–1944. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005. 156.

6 Gerhard Seewann: A magyarországi németek története. 1860–2006. 2. kötet. Argumentum Kiadó, Budapest, 2015. 280.

7 Seewann, 2015. 280–281.

8 Spannenberger, 2005. 157.

9 Spannenberger Norbert: A Volksbund... 35.

10 Spannenberger, 2005. 157.

11 Spannenberger, 2005. 158.

12 Spannenberger, 2005. 328.

és jelentősége. Azok a népelemek termelték ki, akik az agitátorok erőszakos és magyargyűlöletet szító propagandája ellenére is hűek maradtak a haza és a nemzet fogalmához s a magyarsággal való régi testvéri viszony fenntartásához. [...] Ezek a csoportok Magyarországot tartják igazi és egyetlen hazájuknak, a történelmi magyar nemzet tagjai akarnak maradni...¹³ Ők voltak azok a magyarországi németek, akik előbbre tartották a számukra otthont jelentő Magyarországot és annak sérthetlenségét, egyben a magyar nép sérthetlenségét, mint német származásukat.

Ahhoz, hogy a Perczel-féle mozgalom egy laza szerkezettel létrejöhesse, Keresztes-Fischer Ferenc adta meg az engedélyt. Noha konkrét tervezete nem volt a Hűségmozgalomnak, a leglényegesebb az volt, hogy meggyengítse, majd alkalom adtán kiiktassa a Volksbundot. Jelmondatuk is ennek fényében lényegre törő volt: „Hűség Istenhez, hűség a magyar hazához, hűség a népiséghez.”¹⁴ A Hűségmozgalomnak az indulóját a már korábban is említett Bauer József írt: „Treue zum Vaterlande!”, azaz Hűség a Hazához.

„Ich singe deutsch, doch Herz und Sinn
Immer treue dem Vaterland.
Darum marschier' ich immer hin
Mit den Magyaren Hand in Hand.
Ich habe nur ein Vaterland,
Mit Herz und Seele ich es lieb,
Ich schütze es mit fester Hand
Gegen Verräter, Feind und Dieb.
Von meinem lieben Vaterland,
Von meinem lieben grossen Gott
Trennt mich selbst keine Judashand
Und auch kein Hohn, keine Bruder-Spott.
Ich bin ein Ungar und bleibe Krist,
Mein Führer Horthy Miklós ist,
Ich bin ein Ungar und bleibe Krist
Mein Führer Horthy Miklós.”¹⁵

13 Erdész Ádám: Hűséggel a Hazához (Mit Treue zum Vaterland). Rubicon, 2012. 11. sz. 28.

14 Uo. 28.

15 Kolta László – Solymár Imre: Válogatott dokumentumok a Hűséggel a Hazához mozgalom történetéhez. Vörösmarty Mihály Ifjúsági és Művelődési Központ, Bonyhád, 1994. 73–74.

Lényegében az induló szövege a Hűségmozgalom programjának is tekinthető, bár németül énekelnek, de a hazához, Magyarországhoz hűségesek szívvel és lélekkel, akik magyarként kéz a kézben vonulnak az árulók és az ellenség ellen. Isten nagyságát akkorára tartják, amely nem rekeszti ki a zsidóságot, nem vetik meg őket. Tökéletesen kiemelni ez is, hogy viszont a mozgalom hívei a hitleri antiszemita politikát elítélték. Ezzel a szívvel és lélekkel az egyetlen anyaországukhoz hűségesek, magyarok és keresztények maradnak, valamint a „vezetőjüknek” Horthy Miklóst tartják.

Azzal, hogy a VDU ellen irányult a Hűségmozgalom, személyes ellenségük is volt Klein Antal személyében. Mielőtt a mozgalom hivatalosan megalakult volna, még 1939. augusztus 6-án Pakson egy gyűlést szervezett, ahol az alapító tagok is jelen voltak. Támogatásukról tanúbizonyságot adott továbbá a Rongyos Gárda, a Magyar Fajvédő Szövetség és a Turáni Vadászok is. Fogadalmat tettek az ott megjelentek előtt, hogy „leküzdjük azokat, akik szét akarják szórni a magyarságot”.¹⁶ A korábban említett sikeres terjeszkedést 1943-ban Magyarországon elősegítette a Harmadik Birodalom sztálingrádi veresége (1942. augusztus 21–1943. február 2.) is.¹⁷ Akik addig hittek a hitleri gépezetben és annak stabilitásában, azok elvesztették bizalmukat. Racionális lépés volt néhányuk számára átállni a mozgalom oldalára. Ez csorbította a Volksbund népszerűségét, ugyanakkor növelte a Hűségmozgalom iránti lojalitást.

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, melyet azon személyek és szervezetek kiiktatása követett, akik németellenes politikát folytattak. Ez egyértelműen befolyásolta a Hűségmozgalom VDU ellenes tevékenységét is, melynek következménye is volt: a Sztójay-kormány belügyminisztere felfüggesztette a Hűségmozgalom országos tevékenységét. A VDU számára pozitív eredményként lehetett ezt elkönyvelni.¹⁸ Ezt kihasználva a VDU minden eszközt igyekezett megragadni, hogy keresztbe tegyen a Hűségmozgalomnak. Még 1944 tavaszán

16 Spannenberger, 2005. 329. In: Kolta-Solymár, 1994. 51.

17 Erdély Ádám: i. m. 28.

18 Kolta-Solymár, 1994. 95.

egy hamis, a Volksbund által generált röplap került kiadásra a következő szöveggel: „Hűséggel a Hazához Párt tagjaihoz:

Kedves Tagtársunk!

A magyar és német kormány egyezséget kötött, amelynek értelmében minden Magyarországon élő német a háború tartalmára a német véderő kötelékébe tartozik. Mivel ez ekből legtöbb német tagtársunkat elveszítjük, pártunkat kénytelenek vagyunk német tagtársainkra vonatkozólag feloszlítani.

Ezúttal köszönetet mondunk pártunkban való szíves működésért.

Tisztelettel:

A Hűséggel a Hazáért Pár Vezetősége¹⁹

Teljes egészében a náci vonalhoz idomult a meg szállást követően a Volksbund mind politikailag, mind strukturálisan. Terjesztették a hitleri eszmét röplapokon, de a horogkeresztes zászlók vagy Hitler-portrék segítségével is nyomatékositani igyekeztek minél hatásosabban.

Miután Magyarország is belépett a második világháborúba, a népcsoportszervezet kapcsán megváltoztak a prioritások a német vezetés részéről. 1941 novemberében Bascht magához hívta Heinrich Himmler SS birodalmi vezető, hogy Magyarország is vegye ki a részét a háborúból: gazdasági segítség mellett katonákat is sorakoztasson fel a birodalom számára.²⁰ Ebből az apropóból alakították ki a Deutsche Jugend egységét, legális ifjúsági szervezetként 1942. április 1-jén. A szervezet az oktatási és kulturális minisztérium alá tartozott, tagjai csak Volksbund-tagok gyermekei lehettek.²¹ Magyar viszonylatban is úgy kell elképzelni a fiatalok szervezettségét, mint a Hitlerjugend esetén, ahol korosztályra, annak megfelelően tevékenységi szekciókra bontott volt a kiképzésük. Emellett ugyanúgy jelen volt leányszervezet is, mint Németországban a Bund Deutscher Mädel.

Azzal, hogy Magyarország a náci Németország oldalán belépett a háborúba, illetve volt olyan szervezet, mint a Volksbund, amely lehetőséget nyújtott a náci ideológia és propaganda érvényesülésének, toborzást is elrendelt. Először 1942. január 6-9. között Ribbentrop magyarországi látogatása alkalmával Bárdossy László miniszterelnök hozzájárulását kérte, hogy 20 000 bundista lépjen be a Waffen SS-be. Ezen év júniusának végén még az utolsó csapat sem hagyta el az országot, már újabb 10 000 fő népi német kértek csatlakozásra. Harmadik alkalommal már Magyarország német megszállását követően zajlott toborzás. 1944 márciusának végére kidolgoztak egy olyan összetett tervezetet, amely kimondta, hogy a háború végéig a 17–35 éves korosztály magyarországi népi németek hadkötelezettek. Az erről szóló dokumentumot 1944. április 14-én írták alá.²² A „hűségmozgalmisták” számára már túl sok volt, hogy a magyarországi németeket ennyire uralni akarta a Volksbund. Az 1943–1944-es évben már nem csupán a két fő bázis, hanem maga a népi némettség körében is összetűzések bontakoztak ki: „magyarkodók” és „bundisták”. A Hűségmozgalom alapító tagjai közül Gömbös Miklós is arra bátorította a befolyásolható ifjúságot, hogy keményen lépjenek fel a bundisták táborával szemben, sőt vezetőiket zaklassák.²³

Azzal, hogy számos magyarországi német tagja volt a Magyarországi Németek Népi Szövetségének, megpecsételte a második világháború végével a sorsukat: a magyarországi svábság kollektív felelősségre vonását, majd a kitelepítést vonta maga után. 1945 tavaszától egybeforrott a magyarországi németek kollektív felelősségre vonása a vagyonek kobzásokkal.²⁴ 1945. január 20-án fegyverszüneti egyezményt írt alá a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány, amelyben elkötelezte magát az ország német állampolgárai internálása mellett. Ez komplex volt, hiszen komoly elbírálást igényelt, kiket is kell felelősségre vonni. Elsődlegesen azokat, akik úgy voltak a magyarországi németek közül német

19 Kolta-Solymár, 1944. 98.

20 Spannenberger Norbert: A Volksbund... 41.

21 Spannenberger, 2005. 306.

22 Spannenberger, 2005. 275, 343, 362–363.

23 Spannenberger, 2005. 331.

24 Miklós Péter: A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása? Csanád vármegyei németek a népbíróság előtt. Századok, 2016. 1. sz. 169–177.

állampolgárok, hogy 1942–1943 táján önkéntes alapon léptek be valamely német fegyveres alakulatba. Valójában mégsem a fent említett fegyverszüneti egyezmény határozta meg a németek internálást, hanem a 81/1945. M. E. sz. népbíráskodásról szóló rendelet. E szerint háborús bűnös az, aki magyar állampolgárként lépett be a korábban is tárgyalt német fegyveres alakulatok egyikébe.²⁵ Internálásuk kapcsán további két rendelet keletkezett 1945-ben. 1945. június 21-én hatályba lépett egy belügyminisztériumi rendelet (130.000/1945 B. M. sz.), amely korlátlan internálási lehetőséget adott a magyar hatóságok számára. A másik rendelet (3820/1945 M. E. sz.) 1945. július 1-jével lépett érvénybe, elrendelve járási bíróságok felállítását, valamint csoportba osztva a magyarországi németeket:

1. „a Volksbund vezetői, önkéntes SS-katonák,
2. Volksbund tagok, nevüket visszánémetesítők,
3. Volksbund támogatók,
4. német nemzetiségűek, akik a magyar nemzethez való hűségükről és demokratikus szellemükről bizonyosságot adtak,
5. közömbösek.”²⁶

Az öt kategóriába tartozók mindegyikét érte valamilyen atrocitás. Akik az első csoportba tartoztak, tőlük elvették minden vagyonukat, ingóságukat, csak úgy, mint a második és harmadik csoportba esőktől. Az ő esetükben még hozzátársult a munkaszolgálatra való kötelezés, illetve az összeköltözés. A negyedik blokkba soroltak kötelesek voltak az összeköltözöttüket saját otthonaikba befogadni.²⁷

Míg az első rendelet egy tágabb körre vonatkoztatta az internálandó németek körét, addig a második már valamilyen szinten szűkítette a kategóriáival.

Az első rendeletet, amely a magyarországi németeket Németországba való kitelepítéséről szólt, 1945. december 29-én adták ki (12.330/1945 M. E.). Azok számára tette kötelező érvényűvé

a kitelepülést, akik német nemzetiségűnek vallották magukat az 1941-es népszámlálás alkalmával, illetve az ott német nemzetiségre vonatkozó részek bármely permutációja igaz rá, akár a Volksbundnak vagy más német fegyveres egységnek tagja volt, németesítette a korábban magyarosított nevét, önként támogatta a Harmadik Birodalom ideológiáját. Voltak kivételek is, akikre nem vonatkozott a rendelet, mint akik 1940-től valamely demokratikus párt tagjai, német anyanyelvűek, de magyar nemzetiségűek voltak, vagy bányászként dolgoztak.²⁸

A magyarországi svábság számára olyan tragédia volt az őket érintő kitelepítés, melyet sosem felejtettek el. Mindent hátrahagyva, kisemmizve, mindössze 100 kilós csomagjaikkal szállították ki őket az országból vonatokon.²⁹

Azok a családok vagy sokszor csak személyek, akik a kitelepítettek sorsára jutottak, nem tudtak megbirkózni a helyzettel. Voltak, akik nem sokkal később hazaszöktek, de legtöbbjük rákényszerült egy németországi új élet kezdésére. Akik néhány év elteltével tervezték a visszajövetelt Magyarországra, hiú ábránd maradt számukra az 1956-os és azt követő politikai helyzet miatt. A magyarországi németek kitelepítése 1948-ig zajlott.

Azzal, hogy Adolf Hitler világhatalmi célokat dédelgetett, kezdeti európai sikereit, majd vereségeit követően rákényszerült a magyarországi népi németek támogatására (ember erőforrás utánpótlására). Kezdetben elért háborús sikerei és az általa preferált ideológia által szinte mindenhol fellobbantotta a nemzeti hovatartozás – különös tekintettel a német kisebbségek körében. Magyarországon a Basch Ferenc által létrehozott Volksbund der Deutschen in Ungarn is a hitleri koncepció vezérfonalán született. Ezzel az irányvonallal szemben az őt, a Hűségmozgalmat alapító személy abban bízva alakította meg mozgalmát, hogy nem csak Hitler-párti németek élnek itthon, hanem olyan magyarországi németek is, akik hűségesek magyarságukhoz és Magyarországhoz.

²⁵ Marchut Réka: A magyarországi németek internálása. Rubicon, 2012. 11. sz. 54.

²⁶ Uo. 55.

²⁷ Uo. 55.

²⁸ Rutsch Nóra: A németiség elűzése. 1945–1948. Rubicon, 2012. 11. sz. 57–58.

²⁹ Vö. Miklós Péter: A Csanád vármegyei németiség kitelepítéséről. Délvidéki Szemle, 2014. 2. sz. 86–95.

A tanulmány az angol-amerikai nukleáris kapcsolatokat tekinti át 1946-tól 1958-ig, kitérve a két ország katonai szervezetei közötti kapcsolatra, különös tekintettel a légierőre. Állításom szerint a nukleáris diplomácia alakulásának megértéséhez elengedhetetlen a katonai kapcsolatok ismerete, ugyanis a fegyveres erőknél szolgáló tisztek,

Kornéli Beáta

Versenyfutás az atomért

A nukleáris katonai kapcsolatok alakulása az Egyesült Államok és Nagy Britannia között

akiknek az irányítása alá tartoztak a nukleáris szállítórendszerek és bevetési terveik, a politikai elit tagjai is voltak egyben. A brit politikai vezetés az 1940-es években még optimistán vélekedett az Egyesült Államokkal fenntartott nukleáris kapcsolatról, bízott a szoros együttműködés lehetőségében, míg az 1950-es évekre komoly félelmeik támadtak, hogy ebben a relációban katonai függetlenségük kerülhet veszélybe.

Közvetlen a háború után az amerikai kormányzat mindinkább azt a nézetet kezdte vallani, hogy atommonopóliumát addig kell megőriznie ameddig csak lehet. Ahhoz, hogy ezt a célt elérje, továbbra is fenn kellett tartania az állami kontrollt az atomtechnológia felett és korlátozni minden ezzel kapcsolatos információt. A megvalósítás viszont komplikációba ütközött, mert a II. világháború alatt Nagy Britannia jelentős szerepet játszott az atombomba kifejlesztésében, továbbá Churchill és Roosevelttel megegyeztek abban, hogy

bevetésével kapcsolatosan minden döntést közösen hoznak meg.¹ A Truman-kormány viszont egyre kevésbé vette figyelembe a megállapodást, végül pedig elfogadta Brien McMahon szenátor törvényjavaslatát, hogy korlátozzanak minden nukleáris információt egy külső ország számára.² A törvény egészen 1958-ig volt érvényben, amely jelentős mértékben meghatározta a két szövetséges viszonyát.

Tehát 1940 és 1950 között az egymást követő amerikai kormányok igyekeztek megakadályozni, hogy más országok katonai célokra nukleáris technológiához juthassanak, mindezzel önállóan rendelkezhessenek, továbbá titkoltak minden birtokukban lévő információt is.³ Ez a szándék azonban nem tudott maradéktalanul megvalósulni, mert továbbra is Nagy Britannia volt számukra a legfőbb diplomáciai és katonai szövetséges a szovjetek európai, közel- és távolkeleti feltartóztatásában. Továbbá 1946-tól a szigetország katonai légi kikötői lettek a legfontosabb tengerentúli bázisaik a Szovjetunió elleni nukleáris támadás szempontjából. A McMahon törvény élet-

belépésekor a regnáló brit kormányok egyik fő prioritása az amerikaiakkal való minél szorosabb nukleáris kapcsolat helyreállítása volt, mert 1956-ra ugyan előállították első önálló atombombájukat, de költségvetésük és szállítórendszerük meglehetősen korlátozott volt. Ahhoz, hogy fenn tudjanak tartani egy megbízható és megfizethető nukleáris arzenált szükségük volt az amerikai támogatásra. Ezen kívül, 1949-től egészen az 1950-es évek végéig, Nagy Britannia elsődleges célpontja lett egy szovjet nukleáris támadásnak, míg az Egyesült Államok földrajzi elhelyezkedése

1 Margaret Gowing: *Independence and deterrence: Britain and atomic energy, 1945-52* (2 vols., London, 1974) I, 1-14. pp.

2 Richard Hawlett and Oscar Anderson: *The new world: a history of the United States Atomic Energy Commission* (Pennsylvania, 1962), 320-528. pp.

3 Margaret Gowing: *Independence and deterrence: Britain and atomic energy, 1945-52* (2 vols., London, 1974) I, 63-130., John Simpson: *The independent nuclear state: The United States, Britain and the military atom* (London, 1983.) 27-42. pp.

révén nem,⁴ így a brit kormányok elengedhetetlennek tartották, hogy befolyást gyakoroljanak az amerikai nukleáris tervekre egy szovjet konfliktus esetén. Nagy Britannia cserébe a bázisokért katonai és diplomáciai támogatást várt az Egyesült Államoktól, továbbá szorosabb katonai együttműködést, azonban mindezen kéréseket a McMahon törvényre hivatkozva megtagadták tőlük, egészen 1953-ig, amikor is az Eisenhower adminisztráció átgondolva a helyzetet arra a következtetésre jutott, hogy egy közelebbi kapcsolat az amerikai érdekeket is szolgálhatná. Ennek érdekében 1954-ben módosításra került a McMahon törvény, mígnem 1958-ban hatályon kívül helyezték, ehhez viszont komoly politikai erőket kellett megmozgatni a Kongresszuson belül. Ellenben a mozgósítás időzítése sokkal inkább a washingtoni politikán múlott, mintsem a brit-amerikai kapcsolaton, mindenesetre a törvényhozás extra hatalmat adott a kormánynak a bilaterális kapcsolatokat illetően. Számos brit-amerikai elnöktalálkozóra került sor ebben az időszakban: Truman-Attlee 1950-ben, Truman-Churchill 1952-ben, Eisenhower-Macmillan 1957-ben, külügyi szinten Morrison-Acheson 1951-ben, McElroy-Sandys 1958-ban. Viszont a nukleáris kapcsolatok alakulását elsősorban a két ország katonai szervezetei közötti viszony határozta meg, melynek jelentősége igen hasznosnak bizonyult. A hadsereg állt a legközelebb az atomfegyverekhez, az Atlanti-óceán mindkét felén őket bízták meg fejlesztésükkel, szállításukkal, ennek eredményeképp mindkét oldalon központi helyet foglaltak el a hadászati tervek alakításában. Szoros, gyakran baráti kapcsolat alakult ki a brit-amerikai haderők között a második világháborúban, melyek intézményesültek az 1949-ben megalakult NATO égíse alatt. Sőt mi több, az azonos haderőnemeket összekötötték hasonló érdekeik, melyek túlmutattak a tisztán nemzeti vonalon. 1940 és 1950 között mindkét országban lezajlottak a haderők egymás közötti harca, hogy kié legyen a legfontosabb szerep a honvédelemben. Ennek eredményeképp a brit

és az amerikai légierő, illetve a brit és az amerikai haditengerészet sokkal inkább képes volt együttműködni, mint az United States Air Force és az United States Navy, vagy a Royal Air Force és a Royal Navy. Végül pedig a katonai kapcsolatok, azon belül is a nukleáris fegyverek kérdése egy olyan érzékeny terület, amely természeténél fogva szigorúan titkos, így kevésbé volt átható a kongresszusi vizsgálódásnak.

E kapcsolat három téma mentén szerveződött: a nukleáris fegyverek bevetésének tervezése, a technológia szállítása, a katonai célú támogatások segítségével a nukleáris együttműködés erősítése. A valóságban ezen kérdések összefonódtak és rendszerint együtt kerültek tárgyalásra. Az évekig elhúzódó viták eredményeképp a két haderő közötti kapcsolat jelentősen közelebbivé vált általa, hogy az amerikai fél nem ragaszkodott a McMahon törvény betű szerinti betartásához.

A második világháború alatt nem hivatalos tárgyalások folytak a háború utáni amerikai katonai jelenlétről Európában és a Közel-Keleten, melyből világossá vált, hogy az USAF nagyobb ellenőrzésre kíván szert tenni Európában. E szellemben kezdte kiépíteni az USA tengerentúli bázisait 1945 nyarán. 1946 júniusában Carl Spaatz generális az amerikai légierő parancsnoka Angliában megbeszélést folytatott Lord Tedderrel, hogy elképzeléseik szerint a Brit Királyi Légierőnek négy vagy öt bázist kellene előkészítenie amerikai használatra Észak-Anglia partjainál.⁵ A RAF ígéretet tett továbbá, hogy ezek közül két bázison hozzájárul az atomhadműveletek előkészítéséhez. Ennek értelmében 1946 augusztusában megérkezett az amerikai légierő kinevezett tisztje, hogy ellenőrizze az átalakításokat a Fat Man típusú atombomba fogadásához. A műveletek 1947 közepéig tartottak.

Simon Duke említést tesz tanulmányában⁶ arról, hogy a Spaatz-Teeder megállapodás lényegét elhallgatták a brit kormány elől, idézve egy külügyi tisztviselő véleményét, aki szerint Attlee nem tudott az egyezségről. S. J. Ball vitatja mindezt,

4 Matthew Jones: Great Britain, the United States, and consultation over use of the atomic bomb, 1950-1954, *The Historical Journal*, 54, 3, (2011) 797-798. pp.

5 Simon Duke: US defence bases in the U.K. (Basingstoke, 1987) 19-21. pp.

6 Simon Duke: US defence bases in the U.K. (Basingstoke, 1987) 19-21. pp.

ugyanis 1948 áprilisában a berlini válság tetőpontjának idején brit képviselők vitatták meg az USAF parancsnokával a nehézbombázók hadrendbe állítását háború esetére. 1948. június 26-án a berlini légihíd kezdetekor Ernest Bevin külügyminiszter találkozott Lewis Douglas amerikai diplomatával a B-29-es bombázó század Nagy-Britanniába telepítéséről. Ezt követően találkozott Albert Alexander védelmi miniszterrel és Arthur Henderson légvédelmi kabinetfőnökkel. A következő nap Bevin írt Douglasnak és jóváhagyta a telepítést, a döntéshez formálisan a berlini bizottsági kabinet járult hozzá 1948. június 28-án. A Bevin/Douglas külügyi jelentés alapján úgy tűnik, hogy mindkét fél tudatában volt az előzményeknek.

A közvetlen hatása a Saaptz-Tedder megállapodásnak a nukleáris kapcsolatok alakulására kérdéses, kevesen tudtak róla ahhoz, hogy bármilyen nyilvánvaló befolyása lehetett volna a politikai vitákra. Mindazonáltal az amerikaiak számára világossá vált a brit bázisok stratégiai fontossága, továbbá hozzájárult az atomtípusú bombázók telepítéséhez annak a veszélye, hogy a szovjetek támadást indíthatnak Nagy-Britannia ellen konfliktus esetén. A britek túlbecsülték az amerikai atomkapacitást, 1949-ig nem érkeztek meg a Silverplate B-29 típusú bombázók, az atomtöltetek pedig egészen 1952-ig várattak magukra. A berlini krízis idejére már lezajlottak a bázisokkal kapcsolatos tárgyalások, melyek egészen 1947-ig nyúlnak vissza.

1947 szeptemberében kezdődtek a brit védelmi minisztérium megbízott tagjai és az amerikai légierő között megbeszélések, ezzel párhuzamosan Bevin és Marshall a közel-keleti angol-amerikai érdekeltségekről folytatott egyeztetést a Pentagonban. Kezdetben az amerikaiak vajmi kevés reménnyel kecsegtettek a kooperációt illetően, ugyanis figyelmük az Alaszkában építendő nukleáris bázisra irányult, ahonnan – terveik szerint – csapást mérhettek volna a szovjetekre az Északi-sarkon keresztül. Miközben egy hatalmas légvédelmi rendszert építettek volna ki a Csendes-óceán felől, megakadályozva ezzel egy észak-kelet ázsiai szovjet támadást. Így bármilyen amerikai nukleáris erő küldése Nagy-Britanniába

vagy a Közel-Keletre pillanatnyilag másodlagosnak tűnt. A célpontok megvitatásakor jelezték az amerikaiak, hogy a szigetországban sehol sincs eléggé közeli hely egy szovjetek elleni bevetéshez, és egyébként sem döntötték még el, hogy pontosan mely területre fognak fókuszálni. Az amerikaiakat lefoglalta saját belső vitájuk, mely látszólag a brit együttműködés ellen hatott, végül azonban ezek a belső ellentétek vezettek ahhoz, hogy a brit bázisok, mind Angliában, mind a Közel-Keleten felértékelődtek. Habár egészen 1948 májusáig nem volt hivatalosan elfogadva, hogy egy esetleges Szovjetunió elleni támadás a brit vagy észak-afrikai bázisról lenne végrehajtva, az USAF már a tervek előtt nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek a területeknek. 1947 októberének végén a légierő elnöke Stuart Symington javasolta a folyamatban lévő tárgyalásokkor, Hoyt Vandenberg helyettes vezérkari főnöknek, hogy azonnal fel kellene állítani egy nukleáris légi bázist Afrikában.⁷ 1947 decemberében az amerikai légierő el kezdte kiépíteni a Wheelus nevű bázist Tripoliban. Eredetileg brit fennhatóság alatt volt a hajdani itáliai gyarmatterület, ezért az amerikaiak formálisan a britektől kértek engedélyt a használatra. Az 1948 januári találkozóon Symington, Vandenberg, és Spaatz kijelentette James Forrestal védelmi miniszternek, hogy az alaszki támaszpont megépítése túlságosan költséges, amellet praktikatlan is, ezért mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a Szovjetunióhoz megfelelő közelségben lévő helyet találjanak. Így a pentagoni zárülésén, az amerikai képviselők már hajlottak arra, hogy első lépésként növeljék a nukleáris együttműködés mértékét, annak érdekében, hogy a brit kormány hozzájárulásával használhassák a szigetországi bázisokat.⁸

A két légierő közötti együttműködés 1948 júliusa és augusztusa között vált nyilvánvalóvá, amikor háromosztagnyi B-29 típusú bombázó érkezett a brit támaszpontokra. 1948 szeptemberében Lord Tedder azt a hírt kapta Lauris Norstad generálistól, hogy az USAF legalább még egy osztagnyi B-29

⁷ Converse: Plans for a postwar overseas military base system, 217. p.

⁸ Duke: US defence bases, 51. p.

típusú bombázót szeretne állomásoztatni a szigetországban vészhelyzettől függetlenül. 1947 májusában az amerikai légierő Spaatz-Tedder egyezmény értelmében meghatározott bázisokon felül további négy támaszpontot jelölt meg Oxfordshire környékén. A feszültség akkor jelentkezett, amikor kiderült, hogy a britek egy hivatalos nukleáris kooperációban reménykedtek, továbbá atomprogramjuk anyagi támogatásában a légi támaszpontokért cserébe. Bár az amerikaiak is szerettek volna kooperálni a britekkel, de egészen mást értettek ez alatt, mint szövetségük, mindazonáltal megakarták őrizni teljes hadászati függetlenségüket. Katonai szinten 1948 és 49 között az volt a legnagyobb kérdés, vajon az amerikaiak milyen mértékben támogathatják a briteket, hogy felépíthessék saját nukleáris katonai erejüket. 1948 végén a Brit Királyi Légierő B-29-es bombázókat kért az amerikai légierőtől, cserébe felajánlották, hogy háború esetén saját Bomber Command gépeiket a NATO Hadászati Légi Parancsnokság felügyelete alá helyezik. Az USAF segítségével létrejött a megállapodás, melynek értelmében hetven B-29 nehézbombázót szállítottak a szigetországba.⁹ A Királyi Légierő szeretett volna magának egy olyan speciális egységet, amely képes egy atomtámadásra a Szovjetunió ellen. Különösen Lord Tedder ragaszkodott egy független egységhez, két okból is, részben félt attól, hogy az amerikaiak mégis a Sarkkörrel indítanak támadást, aminek következtében a brit támaszpontok elveszítenék jelentőségüket, másrészt nem bízott egyes munkáspárti politikusok ígéréteiben, hogy Anglia független atomhatalom lesz. A brit haderő szoros együttműködésre pályázott az amerikaiakkal, annak fejében, hogy felajánlották bombázóikat, de ennél is jobban vágytak egy saját atomarzenálra. Az amerikai légierő kész volt módosítani katonai terveit, reagálva a brit felajánlásra. 1949 szeptemberében közös haditervről állapodtak meg, amerikai részről Offtackle, brit részről pedig Galloper néven, amelyhez egy új cél is társult, feltartóztatni a szovjet

előretörést Európában.¹⁰ Azonban inkább csak elméleti tervekről beszéltek, mintsem konkrétumokról. Bár az USAF nagyon segítőkésznek bizonyult a B-29-esek átadásának lebonyolításában, viszont a gépek már elavultak nukleáris töltetek szállításához, így jelentős átalakításra szorultak, ezért kétségessé vált, hogy a B-29-esek a brit nukleáris atomarzenál részét képezik-e valaha.

A brit-amerikai katonai kapcsolatok nyújtottak némi kézzelfogható hasznot is az 1940-es években. Az amerikai bázisok felállításakor a britek olyan katonai eszközökhöz juthattak, amelyeket egyébként nem tudtak volna megszerezni. A másik oldalon viszont a briteknek nem volt befolyásuk a saját területükön lévő bázisok ellenőrzésére, az amerikai katonai tervekre, továbbá nem tudták hatékonyan fejleszteni nukleáris technológiájukat sem. A kapcsolatok az 1950-es években sem fejlődtek jelentősebben, habár az USAF szorgalmazta a közös hadgyakorlatokat az Atlanti-óceán felett, azonban vonakodott attól, hogy ismertesse a britek pontos szerepét a hivatalos katonai terveikben. Első lépésként 1950 decemberében Attlee Washingtonba utazott, hogy Trumantól szerezzen információt az amerikai nukleáris tervekről, azonban a találkozó nem járt sikerrel.¹¹ Mindazonáltal a britek összes katonai tervezetében nélkülözhetetlen szereplő volt az Egyesült Államok.¹² Sir John Slessor stratégiájában nagy hangsúlyt fektetett a nukleáris fegyverekre, elretentő és aktív harcászati eszközként egyaránt Európában, Távolsági és Közel-Keleten. Azonban az amerikaiak kevés érdeklődést mutattak a terv iránt.

1951 folyamán barátságosabb lett a katonai viszony és az amerikaiak el kezdték – nem hivatalosan – megvitatni nukleáris terveiket a britekkel. A közeledés oka az volt, hogy az USA közös felderítő akciókat tervezett a brit bázisokról a szovjet légtérben, amihez elengedhetetlen volt bizonyos információcsere. Brit részről Sir Kenneth Srong

¹⁰ Duke, US defence bases, 88. p.

¹¹ Timothy Botti: The long wait: the forging of the Anglo-American nuclear alliance (New York, 1987.), 80-86, 90, 93, 101, 115-204. pp.

¹² MoD, Slessor papers, Sir John Slessor to secretary chief of staff committee, „Draft paper on defence policy and global strategy”, 20 Marc 1950, file XIVA

⁹ S. J. Ball: Military nuclear relations between the United States and Great Britain under the terms of the McMahon act, 1946-1958, The Historical Journal, 38, 2, (1995) 444. p.

az Egyesített Hírszerző Iroda vezetője volt a kapcsolattartó az amerikai vezetéssel. Strong, Eisenhower vezette Legfelsőbb Szövetségi Parancsnokság Expedíciós Egységének hírszerzési főnöke volt a normandiai partraszállás alatt, ami által számos fontos kapcsolata maradt fenn az amerikaiakkal. Mindeközben 1952 januárjában Churchill újraválasztott miniszterelnökként az Egyesült Államokba utazott, ahol megjegyezte, hogy: „A brit haderő elég jól informált, de nem annyira, hogy fel tudja mérni egy haditerv alkalmasságát vagy épp alkalmatlanságát, s ennek megfelelően tájékoztatni Őfelsége Kormányát egy olyan helyzetben, amikor azonnali cselekvésre lenne szükség.” Churchill látogatásakor az amerikai kormány hozzájárult egy katonai megbeszéléshez. Strong és Sir Ralph Cochrane – aki nukleáris tanácsadója volt a konzervatív pártnak – tárgyalást folytattak Curtis LeMay főparancsnokkal a NATO Hadászati Légi Parancsnokság vezetőjével. Tény, hogy a folyamatos tárgyalások ellenére egészen 1956-ig a briteknek nem volt pontos információjuk a tervezett célpontokról, még a szigetországban állomásozó SAC repülőgépek célpontjairól sem.

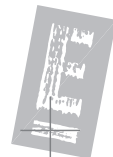
Az Eisenhower-kormány új megközelítésbe helyezte a nukleáris fegyverek szerepét a nemzetbiztonsági politikában. 1953 májusában megválasztott egyesített vezérkari főnök Arthur Radford admirális és az amerikai légierő vezérkari főnöke Nathan Twining generális egy sokkal agresszívebb külpolitika szószólói voltak, és egy szorosabb szövetségi együttműködést szorgalmaztak. Az új nemzetbiztonsági politika (NSC 162)¹³ megszilárdította azt a stratégiát, mely szerint egy ellenséges fellépés az Egyesült Államokkal vagy Nyugat-Európával szemben atomtámadást vonhat maga után. Radford admirális az új doktrínát globális stratégiai tervként mutatta be a brit vezérkari főnöknek.

Már a Truman-kormányzat elfogadta azt a brit kérést, hogy emeljék a nekik szánt katonai támogatásokat az által, hogy finanszírozzák a brit

belföldi termelési programot, aminek következtében az amerikai, a brit nukleáris kiadások és katonai segélyek összeolvadtak. Azonban az extra katonai költségekkel az USA elsősorban a NATO nukleáris erejét kívánta erősíteni, míg a britek a nukleáris kooperációt. 1953 decemberében az amerikai vezérkari főnök kezdeményezte a brit védelmi minisztériumnál, hogy amennyiben a britek a NATO Fegyveres Erők Európai Főparancsnokságának (SACEUR) rendelkezésére bocsátanák a V típusú bombázóikat, akkor az Egyesült Államok egy nagyobb beruházás keretében modern vadászrepülőökkel szerelné fel a brit légierőt. Amikor a brit védelmi minisztérium jelezte, hogy támogatja a tervet, Lord Alexander felkereste amerikai kollégáját, Charles Wilson védelmi minisztert. A kezdeti tárgyalások során, úgy tűnt, hogy a britek hajlandók lennének a SACEUR műveleti parancsnokságának irányítása alá helyezni légi erejüket és ebben a formációban bevetésre indulni a Szovjetunió és a Kelet-Európában állomásozó szovjet erők ellen. Azonban ez ellenkezett az angol tervekkel, amelyben hangsúlyozták haderejük teljes függetlenségét, mely komoly szerepet játszott a szigetország elleni szovjet atomtámadás elhárításában. Így a Wilson-Alexander egyezmény csak 1954. március 12-én jött létre, amely végül elismerte, hogy Nagy Britannia nukleáris légierije inkább független és stratégiai, mintsem NATO orientált és taktikai. Továbbá az amerikai védelmi minisztérium ígéretet tett, hogy az USA az 1955-ös költségvetési évben 210 millió dollár katonai segélyt biztosít, annak fejében, ha a britek nukleáris légi erejüket a NATO Fegyveres Erők Európai Főparancsnokságának irányítása alá helyezik. Ennek ellenére az amerikai Hadászati Légi Parancsnokság (SAC) továbbra is visszautasította, hogy egyeztessenek a közös stratégiai célpontokról, továbbá, hogy hivatalossá tegyék a SAC és a Bomber Command közötti kapcsolatot.¹⁴ A britek semmiképp sem kívánták feladni – a realizálódni látszó – nukleáris haderejük függetlenségét, főleg nem hivatalos garancia nélkül, s nem volt

13 Foreign relations of the United States 1952–54. In: S. J. Ball: Military nuclear relations between the United States and Great Britain under the terms of the McMahon act, 1946–1958, The Historical Journal, 38, 2, (1995) 453. p.

14 J. Ball: Military nuclear relations between the United States and Great Britain under the terms of the McMahon act, 1946–1958, The Historical Journal, 38, 2, (1995) 449. p.

tényleges szándékuk taktikai céllal felsorakoztatni V-bombázóikat Európában. Az amerikaiak viszont nem akarták támogatni a közelebbi kooperációt, csak abba az esetben, ha nukleáris erejüket amerikai parancsnokság alá helyezik. Ennek következtében a Wilson–Alexander egyezményt szigorúan korlátozták, nukleáris záradéka csak 1960 években teljesült, amikor is a britek három századnyi Valiant típusú bombázót, – amelyeket egyébként hatástalannak nyilvánítottak szovjet légitámadás elleni védelemre, – a SACEUR fennhatósága alá nem helyeztek. Mindazonáltal ez volt az első fontos lépés egy közelebbi katonai együttműködés felé, melyben a britek a későbbiekben hozzáférhettek az amerikai nukleáris technológiához és a célpontok terveihez.

1954 augusztusában a Kongresszus jóváhagyta a McMahon atomenergia törvény módosítását, amely lehetővé tette a nukleáris együttműködést azokkal az országokkal, akik önálló atomenergia fejlesztéssel rendelkeztek. Egy évvel később a britek és az amerikaiak aláírták a civil és katonai atomenergiái együttműködésről szóló egyezményt.¹⁵ Nem sokkal utána az amerikai katonai vezetés hozzájárult, hogy megosszák a hordozható nukleáris rakéták paramétereit annak érdekében, hogy a britek átalakíthassák V-bombázóikat az amerikai nukleáris fegyverek szállítására. John Simpson szerint 1955 decemberében az Egyesült Államok Atomenergia Bizottsága meghiúsította, hogy átadják a nukleáris információkat az Egyesült Királyság Atomenergia Hatóságának.¹⁶ Azonban a védelmi minisztérium volt hivatott egyedül eldönteni, hogy milyen információkat fed fel, és ha esetlegesen az volt a katonai érdek, hogy figyelmen kívül hagyja a megszorításokat, akkor figyelmen kívül hagyta azokat. Így az amerikai légierő a civil hatósági tiltás ellenére, a lehető leghamarabban működött együtt a brit légierővel, mind a nukleáris hadászati tervezésében, mind az atomtechnológia szállításának tekintetében. 1955 januárjában a Brit Királyi Légierő felállította az első V-bombázó repülőszázadát.

¹⁵ Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the United States of America for co-operation regarding atomic information for mutual defence purposes. Washington, June 15, 1955.

¹⁶ Simpson: Independent nuclear state, pp. 115–116. p.

Amint a britek elérték harcképes erejüket az amerikai katonai szervezetek szorgalmazni kezdték a Wilson–Alexander szerződés felülvizsgálatát, azt akarták elérni, hogy a britek fogadják el azt a célpontlistát, amit a Szövetséges Erők Európai Legfelsőbb Parancsnoksága állított össze.¹⁷ A britek ennél többet szerettek volna, történetesen a SAC nukleáris terveinek teljes ismeretét, és közös hadászati tervezést. A két oldal koncepciója még mindig meglehetősen távol áll egymástól, a tárgyalások három éven át húzódtak. Ez idő alatt az USAF kijátszva az Amerikai Energia Bizottság tilalmát és nukleáris fegyverekkel kapcsolatos információkat adott át a briteknek.¹⁸ 1955 decemberében az E projekt keretében elkezdték átalakítani a brit bombázórepülőket amerikai atomtöltet szállításához, ami később kiegészült a Projekt X néven ismert programmal,¹⁹ amelyben a brit légierőt felkészítették a hidrogénbomba fogadására. Az USAF 20 vaktöltetű bombát szállított és adott át a továbbfejlesztett lopakodó vadászbombázók terveivel együtt a farnborough-i repülőgépgyárnak, hogy a RAF Canberra típusú bombázókat átalakíthassák. Így a RAF teljes mértékben hozzájutott az amerikai nukleáris szállítórendszerek terveihez, amit az AEC megpróbált visszatartani előlük. Azonban a brit pénzügyminisztériumban nem nézték jó szemmel a virágzó katonai együttműködést. Az volt a kifogásuk, hogy a szállítórendszerről kapcsolatos információk átadása nem hivatalos államközi megegyezés eredménye, hanem katonai vezetők informális egyezsége, így nincs garancia arra, hogy az amerikaiak folytatják a brit arzenál finanszírozását. Ha mégis fizetnék, fennállhat a veszély, hogy a britek függő helyzetbe kerülnek az amerikai

¹⁷ Owen Thetford: Aircraft of the Royal Air Force since 1918 (London, 1988) 517. p.

¹⁸ J. Ball: Military nuclear relations between the United States and Great Britain under the terms of the McMahon act, 1946–1958, *The Historical Journal*, 38, 2, (1995) 450. p.

¹⁹ A Projekt E és a Projekt X tervekkel kapcsolatos nyilvános, levéltári dokumentációk meglehetősen töredékesek. A nyugdíjba vonult tisztviselők pedig vonakodnak beszélni ezekről a meglehetősen érzékeny nukleáris tervekről. In: S. J. Ball: Military nuclear relations between the United States and Great Britain under the terms of the McMahon act, 1946–1958, *The Historical Journal*, 38, 2, (1995) 450. p.

technológiától, ami veszélyeztetné a brit nukleáris erők függetlenségét. Ennél fogva a brit pénzügyminisztérium befagyasztotta a V-bombázók átalakításának további finanszírozását.

Lényeges viszont, hogy 1956-ra a brit nukleáris kapacitás jelentősége megnőtt, különösen a RAF Valiant típusú bombázók megjelenésekor, illetve a sikeres 1956-os brit-ausztrál atomrobbantások után. Nem sokkal később az amerikai légierő csapata látogatást tett a Királyi Légierőnél, hogy megvitassák a Valiant bombázók képességeit, továbbá megegyeztek az USAF/RAF nukleáris célpontok terveinek közös fejlesztésében. Az USAF hajlott azon brit igények irányában, melyek a bilaterális együttműködést tűzték ki célul, a RAF NATO nukleáris terveibe való beolvasztása helyett. A szuezi krízis után politikai körökben is nőtt a kooperáció utáni igény, melynek 1957-ben adtak hangot a bermudai konferencián.

A britek 1958 májusában és 1959 februárjában megkapták a szigetországtól 2500 tengeri mérföldre lévő 150 szovjet légi bázis adatait, amelyek vélhetően nukleáris veszélyt jelenthettek, cserébe a szovjet légvédelmi erők elleni támadásban kellett V-bombázóikkal részt venniük a SAC irányításával. A RAF ezzel együtt fenntartott egy saját célpontlistát is, mely harminc szovjet város hidrogénbombával való elpusztítását irányozta elő. Ezzel egy időben 56 Valiant, 120 Victor és Vulcan típusú bombázót alakítottak át amerikai atomrakéták szállítására. A kooperáció szorgalmazását amerikai részről az a külső esemény is fokozta, hogy a szovjetek 1957 októberében fellőtték az első Szputnyik műholdat, aminek hatására az Eisenhower adminisztráció gyakorlatilag hatályaon kívül helyezte a McMahon törvény módosított változatát az 1954-es atomenergia törvényt. 1958 júliusában, illetve 1959 májusában aláírták a kétoldalú katonai együttműködést a brit kormányval, hozzájárulva ahhoz, hogy a briteknek hivatalosan is nukleáris technológiát szállíthassanak.²⁰

²⁰ Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the United States of America for co-operation regarding atomic information for mutual defence purposes. Washington, July 3, 1958. May 7, 1959.

Egyes amerikai történészek szerint, akik közvetlen tanulmányozták a szerződéseket, a Kongresszus valójában kizárta a termonukleáris fegyverekkel kapcsolatos információcserét az 1958-as megállapodásból, továbbá máig nem tisztázott, hogy milyen fegyverekről szólt az 1959-es szerződés. A brit levéltárak adatai szerint viszont az amerikai kormány még az 1958-as szerződés előtt ellátta Nagy Britanniát atomfegyverekkel.²¹ A nukleáris tölteteket V-bombázókkal szállították a szigetországba szigorú amerikai felügyelet alatt.

Összegezve az amerikai és a brit katonai tárgyalások hosszú sora egészen 1946-ig nyúlik vissza, melyeknek témája minden esetben a minél közelebbi együttműködés volt a nukleáris fegyverek bevetésének és a célpontok meghatározásának tekintetében. Mindkét fél részéről más-más célja volt a tárgyalásoknak, és másként értékelték az elért sikereket. Az amerikai fél nem akarta, hogy a britek önálló atom- vagy termonukleáris fegyvert fejlesszenek ki, és nem gondolta, hogy a RAF V-bombázó alakulata képes lenne jelentősebb légvédelmi vagy offenzív feladatok ellátására a szövetségi rendszerben. Ugyanakkor azt sem akarta, hogy Nagy Britannia az amerikai befolyási és ellenőrzési övezeten kívülre kerüljön. Amikor a brit nukleáris erők elérték harcképességüket az amerikai védelmi szakemberek célja az lett, hogy amerikai atomfegyverektől tegyék függővé a brit arzenált, illetve nukleáris terveik amerikai felügyelet alatt álljanak. A britek elsődleges célja egy önálló atomparitás megszerzése volt, és egy kölcsönös katonai együttműködés. Kemény erőfeszítések árán megpróbálták független nukleáris katonai erőre szert tenni, annak érdekében, hogy, eredményeik az amerikaiakat szorosabb szövetségre készítse. A britek nem egyoldalú, hanem kölcsönösen függő helyzet alakításában voltak érdekeltek. E kölcsönös egymásrautaltság doktrínáját 1957 októberében, a Szputnyik fellövése után nyilvánította ki Eisenhower és Macmillan. Az amerikai politikában azonban alig történt bármilyen elmozdulás a kölcsönösség

²¹ S. J. Ball: Military nuclear relations between the United States and Great Britain under the terms of the McMahon act, 1946-1958, *The Historical Journal*, 38, 2, (1995) 452. p.

■ *Műhely*

irányába, számukra ez sokkal inkább retorika volt, mint reálpolitika. Bár brit katonai részről sosem volt határozott törekvés egy teljesen független nukleáris arzenálra, 1958-ra számos tisztben megfogalmazódott egyfajta bizalmatlanság

az amerikaiakkal szemben. Azonban a legújabb generációs szállítórendszerek birtoklása érdekében kénytelenek folyamatosan leküzdeni felmerülő gyanújukat és puffogatni a kölcsönös egymásra utaltság frázisát.

BEVEZETÉS

Chaim Potok 1929-ben született New Yorkban, Lengyelországból az Amerikai Egyesült Államokba vándorolt szülők gyermekeként. Figyelembe véve ezt a tényt, állíthatjuk, hogy Potok az amerikai-zsidó irodalom szerzői közül a második generáció

Vanderstein Noémi Viktória

Chaim Potok élete és írói munkássága¹

képviselője, tekintettel arra, hogy ismerte ugyan szülei anyanyelvét, a jiddist is, de gyermekként tanulta meg az angol nyelvet, és műveit is ezen a nyelven írta.

A mindenki által ismert Chaim Potok név egy összetétel eredménye, amelyet maga a név viselője alkotott születéskori polgári nevének (Herman Harold Potok) és héber nevének (Chaim Cvi) összekapcsolásával. A Chaim név héber eredetű, jelentése: élet. A zsidó hagyományvilágban kiemelkedően fontos szerepet kap a név az ember életében. A szokások szerint a név jellemző a viselőjére, meghatározza tulajdonságait és jellemvonásait. Nem történt ez másként Chaim Potok esetében sem. Maga volt az élet, szerteágazó ismeretanyaggal és tudással a birtokában, széleskörű érdeklődésével, valamint sokszínű tevékenységével.

Herman Harold Potok életrajzában a következőket olvashatjuk: fiatal korában megismerkedett a judaizmus konzervatív irányzatával, 1950-ben

1 Ez a tanulmány doktori disszertáció 2.2 fejezete (Chaim Potok élete és írói munkássága) alapján készült: Vanderstein Noémi Viktória: „A zsidó identitás „üvegszilánkjai,” avagy értelmezési kísérletek Chaim Potok A kiválasztott című regényéhez.” (2016), 9–18., elérhetőség: <http://www.or-zse.hu/phd/Vanderstein-dissz.pdf>, letöltés ideje: 2017. június 30.

angol irodalomból summa cum laude végzett a Yeshiva Egyetemen, majd rabbi diplomát szerzett a Jewish Theological Seminary-ben. 1965-ben filozófiai doktorátust szerzett a Pennsylvania Egyetemen, majd az Amerikai Zsidó Kiadó Társaság (The Jewish Publication Society of America) szerkesztőjeként dolgozott nyolc évig, és 1974-ben főszerkesztőnek léptették elő. Ezen időszak alatt számtalan újságcikket és tanulmányt írt, és közben elkezdődött irodalmi karrierje is.²

A KIVÁLASZTOTT CÍMŰ REGÉNY

Potok számos regény szerzője. Műveinek témája a hászid³ közösségek, az ortodox⁴ irányzat és a modern kultúrák között feszülő ellentétek, amelyek a szereplők életét valamennyi esetben jelentősen

befolyásolják és folytonosan döntéshelyzetek elé állítják őket.

2 "Biography of Chaim Potok (1929-), C GradeSaver, elérhetőség: <http://www.gradesaver.com/author/chaim-potok/>, letöltés ideje: 2012. január 30.

3 Hászid: A hászidizmus követője. Az 1700-as évek derekán indult hódító útjára Lengyelországból a hászidizmus, amelynek előzményeként az akkori kor messiásvárása jelölhető meg. Az irányzat megalapítójának egy még gyermekkorában árvaságra jutott, Izrael nevű embert tekintenek, akit Báál Sém Tovnak (Név Kegyes és Kedves Mesterének – a Jó Név Mesterének) neveznek el hívei. A hászidizmus követői a Talmudot tanulmányozzák, a világi irodalom olvasását megtiltják, ruházatukban pedig az évszázadokkal ezelőtti, Lengyelországban eredetileg a nemesség által használt öltözékeket találjuk ma is. Az irányzat vezetői a cádikok, a szent emberek. A közösség vezetésének feladata generációról generációra öröklődik a családokban.

Talmud: A zsidóság vallási, jogi és szokásjogi gyűjteménye, amely bibliaértelmezéseket is tartalmaz. Szóbeli tan, amely két részből tevődik össze. 1. Misna: összegezve leírásra került az i.sz. II. században, Jehuda HánÁszi által. 2. Gemará: a Misnában megállapított háláchákhoz (a zsidó vallási élethez kapcsolódó szabályok) fűzött magyarázatok és a hozzájuk fűződő elmélkedések gyűjteménye. Keletkezési helyük szerint két Talmudot különböztetünk meg egymástól: 1. Jeruzsálemi Talmud: i.sz. IV. század elején zárult le. 2. Babiloni Talmud: i.sz. 500 körül zárult le.

4 Ortodox: A zsidóság egyik irányzata, amelynek követői a Tóra szavai szerint élnek, az abban szereplő valamennyi parancsot betartják. Szellemi vezetőik a hívek által nagy tisztelettel körülvett rabbik.

Tóra: Mózes öt könyve.

A világirodalomban több szerző is foglalkozott már Potokot megelőzően a kiválasztottság kérdéskörével. Regényeik címében hasonlóságok, olykor azonosságok fedezhetők fel, de ezen írások tartalmi elemei – kisebb vagy nagyobb mértékben – különböznek egymástól. Két művet mutatok most be röviden, amelyek címük szerint Chaim Potok *A kiválasztott* című regényéhez köthetők.

1951-ben jelent meg Thomas Mann *A kiválasztott* című műve. Ebben az irodalmi alkotásban is a szakralitás húzódik végig, de míg Chaim Potok regényében a zsidóság áll a középpontban, addig Thomas Mann írásában a keresztény világ jelenik meg. Feltételezhető, hogy Potok ismerte Mann művét, de regényének címadásában nem lehetett jelentősége ennek az ismeretnek, hiszen az eredetileg német nyelvű mű *The Holly Sinner (A szent bűnös)* címmel jelent meg angol nyelven.

Egy másik regény is megjelent Magyarországon hasonló témában. Csakúgy, mint Thomas Mann és Chaim Potok nevezett írásaiban, *A kiközösítő* címmel Déry Tibor tollából 1966-ban megjelent regény középpontjában is a szakrális és a szekuláris világok között húzódó határterületeket jár be a szerző. Mann művével ellentétben, Chaim Potok feltételezhetően nem ismerhette ezt az írást.

Thomas Mann, Chaim Potok és Déry Tibor is igaz emberekre helyezik a hangsúlyt műveikben. *A kiválasztottság* jelenik meg mindhármuk írásában, középpontba állítva az identitás kérdését. A főszereplők, és rajtuk keresztül a szerzők is identitásválságban, identitáskeresésben vannak, és valamennyien megoldást szolgáltatnak a mű végére mindezek leküzdésére.

Az amerikai irodalomról szóló összefoglaló monográfiájában, Potokról Bollobás Enikő a következőket írja: „Chaim Potok (1929–2002) népszerű szerző, aki a zsidó élményvilágot az ortodox vallásosságából eredezteti. Potok gyakorló rabbi, akit elsősorban az érdekel, hogyan lehetséges a hagyományos zsidó életforma a szekularizált amerikai környezetben. Legnagyobb műve a *The Chosen (A kiválasztott, 1967 [2001])*, melyben a judaizmus helyét jelöli ki a modern világban.”⁵

5 Bollobás Enikő: Az amerikai irodalom története. Buda-

pest, 2006. 620.

Chaim Potok első regénye: *A kiválasztott (The Chosen)*. A mű 1967-ben jelent meg először nyomtatásban, és a szerző által vártnál nagyobb sikert hozott. A regény munkacíme: *A csend ideje (A Time for Silence)*.⁶ További, magyar fordításban megjelent regényei keletkezésük sorrendjében: *Az ígért (The Promise)* (1969), *A nevem Asher Lev (My Name is Asher Lev)* (1972), *Kezdetben (In the Beginning)* (1975), *Fények könyve (The Book of Lights)* (1981), *Davita hárfája (Davita's Harp)* (1985), *Asher Lev öröksége (The Gift of Asher Lev)* (1990), *November a küszöbön (The Gates of November – Chronicles of the Slepak Family)* (1996) és *Óvilági emberek (Old Men at Midnight)* (2001). Regényein kívül magyar fordításban 2008-ban megjelent történelmi áttekintése is, amelyet 1978-ban publikált *Vándorlások könyve: A zsidó nép története (Wanderings: History of the Jews)* címmel.

Potoknak több írása még nem jelent meg eddig magyar fordításban. Például: *I am the Clay* (1992), *The Tree of Here* (1993), *The Sky of Now* (1995) és *Zebra and Other Stories* (1998).⁷

A kiválasztott című regény az 1940-es években játszódik New Yorkban, Brooklyn Williamsburg nevű zsidónegyedében. A történet középpontjában két tizenéves fiú barátsága áll: Ruven Malteré és Danny Saundersé. „Ruven apja az ortodox jesiva nagy tudású tanára, íróember, aki finom érzékenységgel vezeti fiát a felnőtt és végül rabbivá válás útján; Danny apja a hászid közösség félve tisztelt rabbija, igazi cádik,⁸ szent ember, de fiával csak a szent könyvekről képes beszélgetni.”⁹ A regény elsősorban a kiválasztottság és az azzal járó nehézségek témakörét járja körül, de érint több egyéb területet is, például: a Holokauszt és az amerikai zsidóság kapcsolatát, cionizmust és anticionizmust, modernséget és új kihívásokat.

6 “The Chosen: Themes, Motifs & Symbols,” SparkNotes, elérhetőség: <http://www.sparknotes.com/lit/chosen/themes.html>, letöltés ideje: 2007. január 24.

7 “Biography of Chaim Potok (1929-),” GrAdeSaver.

8 Cádik: Jót és igazságot cselekvő, nagyon vallásos, igaz ember.

9 Bollobás: Az amerikai irodalom története, 620.

Potok következő regénye *Az ígéret*. Ebben a műben a szerző továbbviszi Ruven és Danny sorsát, folytatva „a judaizmus modern világbeli szerepének témáját.”¹⁰ „Hogyan őrizheti meg az ember őszinte, igaz hitét az ostoba, szűk látókörű fanatikuskok ellenében, akik a láng buzgó őrizőjeként csak gyűlöletet szítanak, acsarkodó légkört teremtenek, és azokat is minden erejükkel eltántorítanák a jó ügytől, akik pedig épp arra rendeltettek, hogy az ellentéteket összebékítsék, a tegnap és a holnap között tátongó szakadék fölött hidat emeljenek? Erre a kérdésre keresi a feleletet Ruven, akit Chaim Potoknak *A kiválasztott* című regényében egy életre a szívünkbe zártunk, s aki a szemünk láttára érik bámulatra méltó gyermekből mindannyiunk számára követendő példát állító, sorsokat elrendező bölcs, fiatal rabbivá, akinek a szavára oda kell figyelniünk.”¹¹

A kiválasztott című regény folytatása *Az ígéret* (*The Promise*) címmel 1969-ben jelent meg nyomtatásban. Ebben a műben „folytatódik Danny Saunders és Ruven Malter története, de ezúttal a hangsúly Ruven életére helyeződik. Mindkét fiú főiskolás. Danny pszichológiát tanul, Ruven pedig rabbi-tanulmányokat folytat. A második világháború véget ért, a zsidó embereknek nem csupán a Holokauszt valóságával, hanem a túlélőkkel is együtt kell élniük.”¹² Így az egész világnak nem csupán a Soá borzalmaival, hanem a túlélők traumáival, fájdalmaival és kiválasztottság-érzésével is szembe kell nézniük. „*Az ígéret* ezen túlélők vallássosságával foglalkozik,”¹³ miközben „Ruven ismét a judaizmus két változata között találja magát, amelyek közül választania kell. A regény végére láthatóvá válik valamennyi szereplő esetében a fejlődés és a választás – legyen az jó, vagy rossz.”¹⁴

A két regény közötti kapcsolatot és egyúttal a közöttük lévő különbséget Chaim Potok a következők szerint fogalmazza meg: „*A kiválasztott* szót valakiről a zsidó hagyományvilág középpontjából,

10 Bollobás: *Az amerikai irodalom története*, 621.

11 Potok, Chaim: *Az ígéret*. Budapest, 2001. belső borító – hátlap.

12 Fisher, Vanessa – Diamond, George Dr.: „Conflict Between Two Worlds When Jewish Religion and Secularism Collide in Four Novels by Chaim Potok,” Moravian College, Honors Project, 2006. 1.

13 Uo.

14 Uo.

aki összeütközésbe kerül a nyugati szekuláris humanizmus modelljének egy elemével, ami nem más, mint a freudi pszichoanalitikus teória. *Az ígéret* egy fiúról szól a zsidó hagyományvilág középpontjából, aki összeütközésbe kerül a nyugati szekuláris humanizmus egyik központi elemével, ami nem más, mint a szövegkritika.”¹⁵

A két mű a főszereplőkön keresztül összefonódik, mégis két külön egységet alkotnak a szerző irodalmán belül a fenti idézetek szerint. *A kiválasztott* és *Az ígéret* hasonló területeken vezetnek végig az olvasót, mégis a második regényben megjelenő identitáskeresés megoldásaként Potok egy teljesen más területet jelöl meg.

Chaim Potok nem bízott regénye sikerében. *A kiválasztott* azonban hat hónapnál hosszabb ideig szerepelt a New York Times legjobb irodalmi alkotásokat magában foglaló listáján, és jelölték a National Book Awardra (Nemzeti Könyvdíj),¹⁶ valamint elnyerte az Edward Lewis Wallant Awardot (Edward Lewis Wallant Díj).¹⁷

A kiválasztottról Sanford Sternlicht a következőket írja tanulmánykötetében: „Ez a hászidizmus és az ortodox judaizmus között meglévő konfliktus-történet az 1940-es években, amely egy hászid fiatal és egy ortodox fiú közötti kapcsolatként kerül ábrázolásra, ellenségeskedéssel kezdődik és mély barátsággal, valamint kölcsönös megértéssel zárul. Ez a könyv ... a szerzőt jeles amerikai íróvá és – egyúttal – az amerikai zsidó kultúra tolmácsává is tette.”¹⁸ Philip Toyne szerint: „Kevés zsidó

15 Ribalow, Harold: „A Conversation with Chaim Potok,” Daniel Walden, ed. *Conversations with Chaim Potok* (Jackson: University Press of Mississippi, 2001), 7. from Harold Ribalow, ed. *The Tie That Binds: Conversations With Jewish Writers* (A. S. Barnes and Co., 1980), 4–5.

16 National Book Award (Nemzeti Könyvdíj): Az Amerikai Egyesült Államok egyik díja, amelyet amerikai szerzőknek ítélenek oda életpályájukért, illetve előző évben megjelent irodalmi alkotásukért. Ezt a díjat először 1950-ben osztották ki, azóta évente több kategóriában kerülnek kihirdetésre a díjazottak.

17 Edward Lewis Wallant Award (Edward Lewis Wallant Díj): Az Edward Lewis Wallantról elnevezett, a Hartford Egyetemen (University of Hartford), 1962-ben alapított díjat évente ítélnek oda az Amerikai Egyesült Államokban olyan íróknak, akik művei az amerikai zsidók számára kiemelkedő jelentőséggel bírnak.

18 Sternlicht, Sanford: *Chaim Potok – A Critical Companion, Critical Companions to Popular Contemporary Writers* (Westport, Connecticut – London: Greenwood Publishing Group, Inc., 2000), 5.

író bukkan fel az ortodoxiának ennyire a közepéből, még kevesebb képes arra, hogy a felemelkedését mindkét oldal és valamennyi résztvevő tekintetében ilyen természetes szimpátiával közelítse meg.”¹⁹ A kötet szerzője szerint népszerűségét *A kiválasztott* annak köszönheti, hogy a megjelenés idejében, a hidegháború időszakában „sokan – főleg fiatalok – a kétségbeesés leküzdésének új módját választották, mint a drogok, a keleti vallások felé fordulás, vagy az egzisztencializmus; míg mások visszatértek a hagyományos nyugati vallásokhoz és értékekhez.”²⁰ Az elismerő hangok dacára, *A kiválasztott* negatív kritikát kapott a zsidó sajtóban.²¹

A folytatásban újabb sikerek következtek. 1981-ben, Jeremy Paul Kagan rendezésében film készült a regény alapján. A film címe megegyezik az eredeti mű címével: *The Chosen (A kiválasztott)*. 1988-ban musical, majd 1999-ben színdarab is készült a műből. *A kiválasztott* című regényt színpadra alkalmazta Aaron Posner és Chaim Potok; a darab rendezője Edward Sobel volt.²²

Az irodalomban, a moziban, valamint a színházban való kulturális megjelenésén kívül, kimonodottan lényeges, hogy Chaim Potok *A kiválasztott* című regénye az oktatás területén is megjelenjen. Több szempontból is fontos a mű iskolákban történő megismertetése tananyag formájában, a diákok körében. A regény tartalmi elemeit, valamint nyelvi sajátosságait is szükséges bemutatni a tizenéves korosztály számára. Magyar nyelven olvasva, de nyelvtanulóként, angol nyelven megismerkedve a történettel a fiatalok közelebb hozhatóak a zsidóság felé, így érzékenyebbé válhatnak korosztályuk és a társadalom problémái iránt is. Nyelvtani oldalról megközelítve is unikum a regény, tekintettel arra, hogy a műnek sajátossága az amerikanizmus, valamint a mondat szerkezetek, igeidők és nyelvtani eszközök gazdag tárával bír *A kiválasztott*.

TOVÁBBI MŰVEK

A nevem Asher Lev és az *Asher Lev öröksége* című regények ugyan nem közvetlenül egymás után íródtak, de egy történetet alkotnak. Az első írásban ortodox közegben jelenik meg egy festővé váló ifjú, aki állandó belső vívódások között él. Ő is szembe-sül a kiválasztottság problémáival, valamint a hagyományok és a modern világ között feszülő ellentétekkel. A fiatalember története a második műben folytatódik, immár saját családot alapítva. Az első regény egy részlete pontos leírást ad az ezekben a művekben megjelenő kiválasztottságról és lelki harcokról. A főszereplő a következőket mondja önmagáról: „A nevem Asher Lev. Az az Asher Lev, akiről az újságokban és a képeslapokban olvasnak, akiről annyi szó esik a vacsora- és koktélparton, a *Brooklyni Feszületről* elhíresült, legendás Lev. Vallásos zsidó vagyok. Igen. Hívő zsidók természetesen nem festenek feszületeket. Ami azt illeti, hívő zsidók egyáltalán nem festenek – úgy ahogyan én. Szerfölött kemény szavakat írnak és mondanak rólam, vádakat koholnak ellenem: áruló vagyok, hitehagyott, öngyűlölő, a családom, a barátaim, a népem szégyene; másfelől, a keresztények szent és sérthetetlen eszméinek kigúnyolója, a nem zsidók által kétezer éve mélységesen tisztelt létformák istenkáromló kufárja. Nos, semmi efféle nem vagyok. Mindazonáltal teljes őszinteséggel megvallom, hogy vádlóim egészében véve nem tévednek: bizonyos szempontból csakugyan mind-egyik vagyok...”²³

A Fények könyve alapját önéletrajzi elemek alkotják. Egy teljesen más oldaláról mutatkozik be a szerző ezzel a regényével, háborús környezetet ábrázolva az olvasó számára. Potok „1955–57-ben főhadnagyi rangban táborigényként szolgált, 15 hónapot az egészségügyi és műszaki alakulatnál töltött a koreai fronton.”²⁴ Az ott szerzett tapasztalatait vette alapul a regényben.²⁵ A műről készült

²³ Potok, Chaim: *A nevem Asher Lev*. Budapest, 2006. belső borító – hátlap, 9.

²⁴ „80 éve született Chaim Potok,” *Stop*, 2009. február 17., elérhetőség: <http://www.stop.hu/kultura/80-eve-szulett-chaim-potok/453287/>, letöltés ideje: 2012. július 10.

²⁵ Az előző idézet pontatlan. Chaim Potok szolgálhatott 1955 és 1957 között Koreában, de az említett háború nem a fent

19 Uo., 6.

20 Uo.

21 Uo., 8.

22 “The Chosen – Study Guide,” Steppenwolf Theatre Company, Arts Exchange Program, 2015. címlap-11.

ismertetőben a következő gondolatokat olvashatjuk: „Megannyi formában, kíméletlenül tör elő a fény a mű lapjain. Megvilágítva a West Side-i salátabárokat és a koreai tájat, miként Hiroshima fölött az eget és a nagy koponyák elméjét. Potok szokatlan történetmesélő-bölcselet tehetséggel szövi a háború, a férfvá érés, a házasság, az egyetemes és egyéni felelősség mélyreható szárait, miközben az egész emberiséget érintő kérdésekre keresi a választ két rabbinövendék sorsán keresztül.”²⁶

A *Davita hárfája* című regényben a hárfa, mint visszatérő motívum jelenik meg, amely végigkíséri Davita életét. „Nehéz sorsú, vegyes házasságból született gyermek Ilana Davita Chandal. Anyja európai zsidó családból származik, apja angolszász protestáns. Mindketten elkötelezett harcosai és hívei a munkásosztály ügyének, a jobb jövőnek – ahogy azt Marxtól tanulták. Aztán jön a keserves csalódás – a spanyol polgárháború és Oroszország Németországgal kötött paktuma. A rendkívül okos kislány teljes identitászavarban, és meglehetősen magára hagyatva nevelkedik, mert tudvalevő, hogy az ilyen emberek életében, mint a szülei, első a mozgalom. Hogy Davita ebből a milióból hogyan jut el a hit kereséséig, s hogyan találja meg azt a zsidó vallásban, majd kényszerül megtapasztalni az újabb csalódást, immáron az ortodoxia vaskalaposságában és korruptségében – erről szól Chaim Potok felemelő és megrendítő regénye.”²⁷

Az *Óvilági emberek* című kötet egy kisregénygyűjtemény, amely három különböző történetet tartalmaz. Témáját tekintve nem függ össze a *Davita hárfája* című regénnyel, azonban a szerző mégis összekapcsolja e két kötetet. „Az *Óvilági emberek* Chaim Potok utolsó műve. Három kisregényt tartalmaz, melyekben három narrátor meséli el élete egy-egy meghatározó élményét Ilana Davitának, a *Davita hárfája* hősnőjének. Három óvilági ember a vén Európából – az ács, az orvos és a tanár –, akik

megjelőlt időszakban volt.

„Koreai háború (1950–53): a hidegháború nagyméretű katonai konfliktusa.” [Forrás: „Koreai háború,” Magyar Nagylexikon 11. kötet (Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 2000), 326.]

26 Potok, Chaim: *Fények könyve*. Budapest, 2001. belső borító – hátlap.

27 Potok, Chaim: *Davita hárfája*. Budapest, 2001. belső borító – hátlap.

történeteiken keresztül a holocaust, a sztálini diktatúra és a modern Amerika megdöbbentően empátiás jellemrajzát nyújtják.”²⁸

A *Kezdetben* című regényében is azt az állandóan jelen lévő kérdést vizsgálja a szerző, hogy milyen módon egyeztethető össze a hagyományokkal teli élet a modern világ újdonságaival. Chaim Potok a megoldhatatlannak tűnő és megoldásra váró problémára keresi ebben az írásában is a választ: „Miért skandalum, ha egy hívő zsidó családban nevelkedett fiú elhatározza, hogy a Tórának akarja szentelni az életét? Hogyhogya emiatt kiközösítik, sőt kitagadják? Hát nem elég a hányattatott gyerekkor, előbb a gójoktól, később a sorstársaktól is elszenvedett töméntelen frusztráció, kiszolgáltatottság és igazságtalanság? A világ teljességgel érthetetlen és értetlen, látszólag megmagyarázhatatlan ... vagy mégse?”²⁹ – merülnek fel a kérdések az olvasóban.

A *November a küszöbön* című regény témájában és helyszínében is eltér az előzőektől. „Az egykori Szovjetunió ellenzékének története a huszadik század egyik legdöbbenetesebb históriája. Némelek – mint például Andrej Szaharov – már azelőtt is hősnak számítottak, hogy az ellenállás útját választották. Mások, így Vologya és Mása Szlepek is csak azután lettek nagyok, hogy előléptek a homályból. Az összes ellenálló nyilván nem szerepelhet e lapokon, könyvemet azonban mindnyájuknak ajánlom” – írja Chaim Potok regénye bevezetőjében.

ÖSSZEZÉS

1976-ban, egy vele készült interjúban Chaim Potok kijelöli azt a négy területet, amellyel irodalmi munkássága során foglalkozik. Ezek a témák a következők: „Danny Saunders *A kiválasztottban* képes valamiféle alkalmazkodásra az ortodoxija és a freudi pszichoanalitikus elmélet között.”³¹

28 Potok, Chaim: *Óvilági emberek*. Budapest, 2002. hátlap.

29 Potok, Chaim: *Kezdetben*. Budapest, 2003. hátlap.

30 Potok, Chaim: *November a küszöbön*. Budapest, 2007. 5.

31 Sigmund Freud (1856–1939): zsidó származású neurológus, a pszichoanalízis módszerének megalkotója. Ez a módszer az emlékek és a tudattalan gondolatok felszínre hozásával foglalkozik. Freud tézise: „Vágyom, tehát vagyok.”

Ruven Malter *Az ígéletben* képes valamiféle alkalmazkodásra az ortodoxiája és a Talmud szövegkritikája között. Asher Lev néha képes és olykor nem az alkalmazkodásra az ortodoxiája és a nyugati művészet között. ... Az utolsó egyáltalán nem kezelhető az ortodoxia határain belül, ez a probléma a Bibliára vonatkozó szövegkritika. És ez egyé válik az antiszemitizmussal, különösen az elmúlt évszázadban. Az utolsó probléma: a hagyományos zsidó reakciók teljes spektruma a nyugati szekuláris humanizmus egyik magjára – az antiszemitizmusra.³²

A *kiválasztott* története 1944-ben kezdődik. Az akkori tudatban fellelhető a korábbi életek szilánkokra törése, és az új időszak megalapozása a megmaradó dirib-darabokból. A amerikai-zsidó irodalomban fellelhető az asszimilációs folyamat lépcsőfokai. Chaim Potok azonban más típusú szerző. Irodalma az egész zsidó társadalomra kihat úgy, hogy közben nincs saját külön nyelvtana írásainak, az egyszerű angol nyelvet használja műveiben. Potok nem alkalmazza a messianisztikus megközelítést, ami jellemző azonban a modern zsidó irodalom és filozófia kezdeti időszakára a XX. század közepén.

„Én-túl a nyelven:³³ kérdésként merül fel, hogy maga Potok – aki a lubavicsi hászid irányzat képviselője, konzervatív rabbi –, hogyan adhatja fejét művészetre. A lubavicsi közösség művészetellenessége közismert. Potok irodalommal foglalkozik, szereplői pedig különböző más művészekkel. Danny Saunders pszichológiát tanul, Asher Lev *A nevem Asher Lev* és az *Asher Lev öröksége* című regényfolyamban pedig festészetre adja a fejét. Chaim Potok identitáskeresését mi sem támasztja jobban alá, mint az előbbieken felsorolt mozzanatok.

Összegezve az előbbi bekezdéseket állíthatjuk, hogy Chaim Potok írói tevékenysége sokszínűnek és összetettnek mondható – ugyanakkor egysíkú szerzőről beszélünk. Regényeiben a sokszínűségnek és összetettségnek a forrása ugyanaz, mint ami egysíkúságát okozza. Témáiban hasonló

területeket jár körül. A leggyakrabban megjelenő kérdéskör: az egyén identitásválsága a speciális zsidó közegben. Műveiben gyakran felmerülő kérdések a következők: kiválasztottság, a régi értékek és az új nézőpontja, szekularizáltság a zsidó vallás jegyében, valamint családi kötelékek. „Potok azokra a kapcsolatokra mutat rá, melyek az egyes embert a közösséghez kötik, s azokra az emlékekre, amelyektől, bármennyire is szeretnénk, soha nem szabadulhatunk. Potok szereplői zsidók, történetei hátterét is a zsidóság történelme nyújtja, szellemi-filozófiai mondanivalója azonban egyetemes.”³⁴ Potok maga ismerte el, hogy regényeiben erősen megjelenik a vallásos hagyomány: „Munkámban egy nagyon erős vallásos előtér és háttér van.”³⁵ A történelem szintén háttérként szolgál Potok regényirodalmához. *A kiválasztottban* jelenlevő második világháború, a Holokauszt, Hitler végső megsemmisülése, hatmillió zsidó ember megölésének felismerése és a zsidó állam megalapítása szélesebb kontextusba helyezi a főszereplő fiúk életét. A zsidó történelem és a Holokauszt szolgáltatja *A nevem Asher Lev* című könyv szenvedésének alapját. Ilyen mézárálás esetén a világ csendben maradása az a fogalom, amit a fiatal Asher magába zár és végül feldolgoz, amint ráébred arra, hogy nem maradhat csendben a szenvedésre vonatkozóan, és igaznak kell lennie művészetével és humanitásával kapcsolatban.³⁶

Jan M. Osborn a következők szerint foglalja össze Chaim Potok munkásságát: „Potok regényirodalma felfedezi a családot, a zsidó hagyományok, a kultúra egymáshoz közelítésének, az igazság felfedezésének és – mint az élmények következménye – önmagunk átformálásának fontosságát. Fejlődésregényei az emberiség kérdéseit mutatják be, amint a fiatal főhősök éretté válnak a második világháború utáni időszak Amerikájában.”³⁷

34 Potok: Óvilági emberek, hátlap.

35 Osborn, Jan M.: „Potok, Chaim,” Thomas Riggs, ed. Reference Guide to Holocaust Literature (London: St. James Press, 2002), 249.

36 Uo.

37 Uo.

32 Ribalow, 11-12.

33 Hárs Endre: Én-túl a nyelven. Budapest, 2004. címlap.

„Emlékezet, történelem: távolról sem egyjelentésű fogalmak, s rá kell ébrednünk, hogy minden szembeállítja őket.

Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak..., a történelem [ellenben] mindig problematikus

A. Gergely András

Sodrások, világképek, túlélések

és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nem létezik”

/Pierre Nora – idézi Gyáni Gábor 2000

Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.

Napvilág Kiadó, Budapest/

ELBESZÉLT MÚLT MINT KÜLÖNBÉKE

Az emlékezet maga az élet, így a létezés talán maga az emlékezet... És mert az emlékezéssel is így van, a múlt elbeszélése a huszadik század vége óta már nem kizárólagosan a szaktörténészek és kultuszépítők feladata. Már ami a „hivatalos” történelmet illeti, kísérletek mindig vannak az összemosásokra, de a szakszerű múlt-mondás fölvette a sokszínűség divatját is az utóbbi másfél évtizedben. A „történetírói” stílus immár nem a kizárólagosságra tör mostanság, hanem a mozaikok összeillesztésére, az emlékeztetésre, s maga a befogadó, értelmező, a tudásterületi „helyére tett” interdiszciplináris tónus egyre kevésbé lesz érvényes mint deklarált irány, s helyébe mindinkább a közösségi életek interaktivitása, interjúk és szubjektivitások, vallomások

és hogylét-értelmezések kerülnek. S minél inkább azzal igyekszik egy tudományos mű „hitelt érdemelni”, hogy átfogó, kontextuális narratívákat gyűjt egybe, annál értelmezhetőbb maga a fő mondandó, a lényegi üzenet, a sokféleségében is tetszetősen hitelesebb mutatkozás. De még inkább így van ez ott, ahol a hitközösségi sorsfolyamatok és csoportkülönbségek a „mozdulatlan történelem” társadalmat meghatározó elemeit, vagy a „tapasztalati történelem mint emlékezet” szempontjait mutatják föl az „elveszített múlt” etapjaiban. S épp ennek a történelem felől a jövő felé irányuló mozgásdinamikának, a megőrződő múlt esélyeinek tükrét mutatja meg az a kötet is, melyben Kocsor Judit és László Klári az események, tények, adatok újraolvasását mint az egyén történelmi konstrukciókhoz vezető attitűdjét jellemzi. A *Különbéke. Embermentők*

és túlélők beszélgetései a holokausztról címen megjelent kötetében¹ az emberi, közvetlenül és nagyon emberi vallomásokban egymással küzdő „sorstalanság” és személyes bátorság együttes felmutatása a legfőbb érték. E könyv historikus megnyilatkozásaiban, vagyis holokauszt-elbeszéléseiben, s magában a forrásanyag közreadásában is a visszaemlékező, életút-históriákkal az embertelenségek korszakának emberi miliójét megjeleníteni képes ön-portrék az igazán izgalmasak. A Szerzők az Ariadne-csoport tagjainak, egy beszélgető-közösségnek „sztoriáját” teszik narratív história tárgyává, főként olyan előtörténetet elmesélve, amely Ariadne labirintusból kivezető fonalába kapaszkodva kínálja a megismerés, megértés, megbocsátás és feldolgozás komplex élményét. Vagyis az elveszített múlt mégis-elveszítetlenségét...

A kötet tizenöt portréját gyermekkorok, élethelyzetek, társas környezet, kiszolgáltatottság, marginalitás, megszégyenítés, menekülés és megmenekülés hullámai sodorják tova, mely egész forrásanyagunk keletkezési alapja a kor- és

¹ Kocsor Judit – László Klári: *Különbéke. Embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról*. Bencés Kiadó, Pannónia, „Historia pro Futuro” sorozat, 2008, 244 old.

élményközösség volt, intim történetisége pedig a múltba visszavezető vagy onnan jelenünkbe ívelő megértőközösségi élményanyag. A soá feldolgozása, melynek során a visszafogott vád épp oly élesen hasít a kapcsolatok között, mint az árulások története vagy a kifosztások szégyene, ebben a kötetben a morális küldetésstudat nélkül is spontán segítő magatartások gazdagságát engedni látni. „A holokausztról sokat írtak már történelmi szakkönyvekben, folyóiratokban és tankönyvekben; számos túlélő visszaemlékezése látott napvilágot egyszerű dokumentumként vagy irodalmi formába öntve. Azt gondolhatnánk, hogy alig maradt feltáratlan, elmeséletlen tény a vézorkorszak történetéből. Az Ariadne-csoport könyvét olvasva azonban rá kell jönnünk, hogy egyvalami biztosan nem kapott eddig elegendő hangsúlyt. A holokauszt áldozatainak és túlélőinek saját, személyes történetei nem kerültek még párbeszédbe azoknak a kortársaiknak a történeteivel, akik nemcsak tétlenül, közönyösen, vagy éppen elégedetten szemlélték az eseményeket, hanem életüket kockáztatva próbáltak szembeszegülni az embertelenséggel...” – összegzi ajánlásában a nemzetközi szaktekintély Randolph Louis Braham, kiemelve, hogy e tisztázási-belátási folyamatban a zsidó és keresztény egyházak közös szembenézése, párbeszéde is részét kell képezze a holokauszt-kutatásnak. Ez a szakmai és közgondolkodási sémák, berögződések elleni nyílt utalás és felelős emlékeztetés ad külön hangsúlyt is a kötetnek és a vallomások túlélésen túli elbeszélés-retorikájának. Sőt: épp ez nyújtja az egyik lehetőséget az intézményes, hitbéli és morális „különbéke” formájában azok számára, akik áldozatok mentői vagy megmenekülők voltak, miközben egyaránt jelképezi az egykori hétköznapi hősök történetét, s azokét is, akik e példázatokot ma vagy a jövőben mint lehetséges sorsot élhetik át a vallomások tanulságaként.

Hasonlóképpen ez a történelmi koreográfia csendül ki az idős emberek korképéből, meghatározó tetteik értékvilágából, a lágernaplók mögé a historikus kontextust életvilág-díszletek közé helyező narratívákból is: „Apám paraszt-zsidó családból származott, és ez talán nagyobb különbséget

jelentett a szüleim között, mint amekkora különbség zsidó és nem zsidó házastársak között lehetséges”; /.../ „Az évek során a férfiak valahogy mindig eltűntek a nők mellől, vagy ha nem tűntek el, a párok boldogtalan házasságokban éltek. Talán az én generációmban történtek az első olyan házasságok, mikor nem tűntek el mellőlünk a férfiak, és nem is lettünk boldogtalanok. Ez azért fontos, mert a férfiak megőrzésének, 'otthon tartásának' fontosságát gyerekkoromtól kezdve úgy éltem meg, mint szigorú válási tilalmat”; /.../ „Az apai családomból mindenki elpusztult a holokausztban, mindenki lágerben pusztult el, kivéve azokat a férfiakat, akik munkaszolgálatosok voltak. /.../ Az anyai ágon mindenki megmenekült a holokausztból. Anyám és apám családjának eltérő sorsa furcsa és érdekes egyensúlyt teremtett nálunk. Tehát egyrészt nem volt titok – mint anynyi családban az volt – sem a zsidóságunk, sem a holokauszt, másrészt mégis titok volt. Tilos volt az apukám előtt erről beszélni. Ez nehéz, és végül mégis titokkal teli légkörét teremtette meg a gyerekkoromnak... Az ilyen típusú házasság nagyon gyakori volt a háború utáni úgynevezett 'maradék zsidóság körében. Egy szóval kifejezve ez valami összekapaszkodás-féle volt. Sok fajta teremtődött ennek a háború utáni zsidóság körében. Sokan elvették feleségül, vagy hozzámentek ahhoz, akit mentettek, vagy aki őket mentette, más nők sokkal idősebb, apáik korában lévő férfiakhoz mentek feleségül, vagy azokhoz, akik elvesztették előző családjukat, gyerekeiket. Vagyis ők mindannyian összekapaszkodtak” (222-225. old.).

A kötet lapjain a maradék identitás és a befogadó megértés nemcsak akként szólal meg, ahogyan az összekapaszkodók személyes életében ez sorkérdés, megoldás, kényszer, remény vagy egyszerűen „történi történelem” volt, hanem a hagyományátadás alakjában is. A családmegtartó nagymamák, akik magukhoz veszik árva unokáikat, írásban viszik tovább a történelem élményét naplóikban és meséikben, mintáikban és „kiválasztott” sorsuk méltó képviselőjében, vagy akár lokálpatriotizmusukban, helyi kötődéseikben láthatnak példázatot, maguk éppúgy fenntartói annak

a múltképek és múlt-tudatnak, amelyben ha tilos is (volt) zsidónak lenni, sokszor épp oly tilos (lett) keresztény hívőnek lenni is, az így kialakuló helyzetközösség pedig véd- és dacszövetséget ébreszt, „ami abból állt, hogy mi, gyerektársak tiszteltük egymás vallását és meggyőződését. Tudtuk és értettük egymás világát” (233. old.). Ehhez olykor a főváros világvárosias légköre is keretet nyújtott még, a kisvárosok és falvak történeti tudata pedig szinte mindig, a kollektív emlékezet illetően belülről építése a morál szakralitásával hitelesítette a létbevettetés kríziseit is. Amikor pedig egy fővárosi ház lakói nyolcvan-száz menekült mentenek-fedeznek-rejtjenek, amikor életutak egész korszakait „lopják”-rabolják el fanatikus erők, vagy „lekáderezéssel” teszik lehetetlenné gettót túlélő emberek számára a jövőt, s amikor más, testvérgyülekezeti hitvilágban lel reményre a túlélő, mindéig jelen van a feljelentéstől az irigységen át a korcs gyűlöletig mindaz a környezeti feltétel, amely utóbb már nehezen „megbocsáthatóvá” teszi a történeteket.

De épp a hit mélységéből fakadó belátás, megértő tolerancia és (vallás)környezeti kölcsönhatás közelíti egymáshoz a párhuzamos identitás-történeteket. Vagyis már nemcsak arról vall, „ki a zsidó?”, hanem épp annyira arról is, hogyan s miként értendő-érthető meg az évszázados kérdés: „ki a magyar?”... Az együttélés és a kulturális kontraszt, a közelség és távolságtartás kényszere, az ebből fakadó rejtett elkülönülés és zárt emlékezet nem önmagában „tükrözi” a történetírást „problematikus és tökéletlen” megoldásait arra, hogy rekonstruáljon valamely értékrendet, életvilágot vagy világgépet, hanem mintegy a „rekonstrukció” helyébe lép, a történettudomány és „modern nemzeti történetírás ... egyedüli lehetősége” (írja Gyáni fent idézett könyvében) szerepét vitatja el azzal, hogy radikálisan új értelmet ad az emlékezet elbeszélésének, a megértés és tudás továbbadásának, a soá még felmutatható alakzatainak. A „különbéke” vallások, emberek, világgépek, értékrendek viszonyrendje, s ekként több is, mint történelem, s lehetetlen, sőt tilos lenne rá nem emlékeztetni, amikor csak lehetőség adódik.

ELLENSÉGKÉP, TEKINTÉLYELVÜSÉG, TÁRSADALMI NEURÓZIS

Kovács András kötete² talán az „örök idegennek” szóló, a mindenkori ellenségkép és rémkép klasszikus változatában megjelenített verziójával ismert meg bennünket. Kutatásainak évtizedét összefoglalóan hatások és ellenhatások, történelmi párhuzamok és minták, 19. századi német-osztrák előképek, cionista és anticionista pártpolitika tárgykörében tárja föl, ezért mindezek együttes vagy elkülönült (újra)megjelenése olyan (az antiszemitizmus-kutatások Európa- és világszerte ismert) eredményeihez kapcsolódik könyve vezérfonala, melyeket nem csupán a rendszerváltó kelet-európai országokban fedezhetünk föl. Műve egészével a mai előítéletesség riasztó és szomorúságos körképét adja, de nem közpolitikai szócsaták tónusában, nem is harsány weboldalak másodelemzésével, hanem a mindenkori ellenség-formálás klasszikus receptjére emlékeztető, vagy azt zajosn reprodukáló jelenségek felmutatásával. Elgondolkodtató rendszerváltó diskurzusok mezőjében, az antiszemitizmus-kutatás kortárs irányainak jelzésével, a mindenkori ellenségképek szociálpszichológiai és tömeglélektani korjelenségeivel összefüggésben is. Munkája, kutatásainak sorozatai (az MTA Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa és a CEU tanára, szakmai kiadványok egyik főszereplője és doktori kutatások irányítója is egy személyben), s könyvei egyszerre kérdések és magyarázatok, értelmezések és figyelmeztetések, emlékeztetők és rákérdezések is mindenkor.

Már címében is hordozott alapkérdése, a „kéz-nél lévő”, bármikor akut ellenségként megnevezhető idegen mint az antiszemitizmus örök alánya, kárvallottja, áldozata szimbolizálja az előző (fenti) kötet interakcionizmusát: a zsidóüldözések, a holokauszt megtörténtének társadalmi okait, körülményeit, társadalomlélektani feltételrendszerét. Az utóbbi évek, akár másfél-két évtized szitkozásai, politikai indulatai, múlt-átfestő törekvései

² Kovács András: A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon. PolgART, Budapest, 2005. 269 oldal.

a közpolitikában és a nyílt ideológiai közbeszéd-
ben ékesen felmutatni és belátni engedik, hogy
(Csepeli György egykori könyvcímére utalóan: „...
és nem is kell hozzá zsidó...”) a magabízóan és
megfellebbezhetetlenül kinyilvánított mentális
sötétség, olykor arcpírítóan ellenségkereső in-
dulatosság vagy morális áthangszerelése bármely
közéleti közpolitikai történésnek milyen kitűnő
alkalmat kínálnak arra, hogy kinyilvánítsák vagy
PC-beszédmód helyére tolvakvó tónusban köz-
gondolkodás témájává avassák a mindenkori faji-
ság örök alaptípusát, a (politikai vagy mentális)
antiszemitizmust. Új jelensége-e, vagy evidens
analógiák kínálkoznak magyar és kelet-európai,
vagy akár európai és más térségekben sem idegen
társadalmi történesekben, ha az új fajtság eszme-
rendszerét kezdik éltetni egyre számosabban?

Nem lenne tekintélyes szakkutató, ha szimpla
válaszokat forgalmazna mindezekről. Kovács András
könyve (egyebek mellett) épp azért fontos, és
évtizeddel ezelőtti megjelenése dacára is akár
felkiáltójeles mű a kortárs könyvpiacon vagy az
oktatási és kutatási forrásmunkák sokasodó tö-
megében, mert nem az eseménytörténet, a lexiká-
lis tudnivalók lajstromát nyújtja, hanem rákérdez
a mindenkori kontextusra, a történésrendekre,
a felfogásmódok és interpretációk korszakos tüne-
ményeire is. Mert ugyanis „a kommunista rendszer
bukása után Magyarországon is megjelent a nyílt
antiszemitizmus”, melyet számosan a szólás- és
véleményszabadság intézményesedéseként ér-
telmeztek, többen a rendszerváltás okozta meg-
rázkódtatások, elbizonytalanodás, pártok közötti
harcok, választói döntésképtelenség, vagy éppen
a nemzetközi befolyás („zsidó világuralom”, „bol-
sevik plutokrata” érdekcsoportok sikerképessége)
nyomán tartottak vagy tartanak magyarázható-
nak... – írja a Szerző. Monografikus áttekintésében
bemutatja, hogy a rendszerváltó évek első markáns
indulati terében is újult tónusban kapott létjogot
a nyílt fajtaszkodás, de mögötte formálisan még
ott volt a nemzet-rekonstrukciós Antall József-i
türelempolitika, a további években viszont a té-
mára hangolódott megannyi jobboldali orgánus,
élcsapat, csoportidentitás, egylet vagy „véd/erő/
egylet” is. Kortárs kormányunk fajfitogató és

fals nemzetépítő harsánysága pedig egészen fé-
lelmes hangulati rokonságot mutat a látens, majd
jogiasított, majd totálissá vált két világháború kö-
zötti (párt)politikai ideológiákkal. Nem is eggyel,
s nem is megértő módon. Hanem talán az „örök
idegennek” szóló, a mindenkori ellenségkép és
rémkép klasszikus változatában megjelenített ver-
ziójával, ennek következetesen kipusztulhatatlan
alternatíváival.

Kovács András szerint a rendszerváltozás utáni
antiszemita diskurzus a népies (MDF) és urbánus
(SZDSZ), a „mi” (népiek) és „ők” (internaciona-
listák, nyugatiak), a határon túliak és itteniek,
a „nemzetietlenek” és nemzetiek dichotómiájá-
ban formálta meg érvelési alapjait annak a „zsidó
kommunizmus” toposznak (Csurka szótárában ez
a radikális antikommunistákra éppúgy kiterjeszt-
hető volt, mint Csoóri szótárában a nemzeti nihi-
lizmust sürgető „mások”), amely 1990-től kezdve
a „Mi és az Ők létezésében” a magyarság és zsi-
dóság különbözőségét és versengését magától
értetődő tényként kezeli. A kisebbség erre válasz-
képpen (történelmi korok óta folytonos keserű
tapasztalatai okán) bizalmatlan és önvédelmi re-
akciókat épít ki, de szükségképpen más politikai
egységbe szorul, mint a többségi elvű, a kisebb-
séget önkorlátozásra felszólító képviselő. A rend-
szerváltás közbeni/utáni retorika a „zsidó hatalom-
éhség” és „térfoglalás” veszélymotívumaival a
magyar kultúra pusztulását, a „magyarság végét”
projektáló, gyanakvásra fölszólító, görcsös össze-
tartásra ösztönző és éber figyelésre készített ideo-
lógiáját állítja szembe – Kovács szerint korántsem
azonosíthatóan, de több ponton analóg módon,
mint a 19. század második felében fogant ideoló-
giai hagyományhoz köthetően (65. old.). A Mi és
az Ők mint a nemzeti önvédelem sikolya a világ-
összeesküvés ellen, olyan hatalomszerzési fázis-
ban, politikai nyilvánossági játszmákban, sajtó-
uralmi és gazdasági pozíciószerezésben, a küzdel-
mes évek fő kontrasztjaként fogalmazódik meg,
amelyekben a kisebbség/többség viszonyai mint
argumentált sorskérdések, egyszer-s-minden-
kori létfeltételek, meg a túlélésre való beállított-
ság elemi jogosultságai körvonalazódnak. Az anti-
szemita előítéletesség ezen a ponton a tűzzel-vassal

és erőszakkal vagy fondorlattal elfogadtatott kényszereket hangsúlyozza, mint a kommunizmus korának gyakorlatát, amelytől a jelen esetben a már elvitathatatlan többségi „önvédelmi reakció” menthet meg, vagyis az, hogy a többséget nem hagyhatjuk a kisebbség alá rendelődni... A régi antiszemita sémák fölelevenítése és politikai diskurzusba emelése a vezető státusú és hangadó értelmiségi-politikus csoport által egy direkt beszéd szintjén elhatárolt antiszemitizmust úgy köti össze a „Mi” (a Nemzet) és az „Ők” (az Idegenek) konfliktusával, hogy az végül a (többségi, közös, magyar, nemzeti) túlélés és a legitimitásért folyó jogos küzdelem dichotómiájában kap helyet. A „pénz világbirodalmának alávetett” magyarság (határon belül és kívül) ekként nyer jogosultságot a megfogalmazható bizalmatlanságra, az „előítéletmentes” magyar nép optimista jövőképeinek elrabolhatatlanságára és arra, hogy a nyelv hagyományos fordulatai révén „a rejtett módon élősködő ellenség biologizáló leírására használt metaforákkal” ne hagyja a „zsidókérdést” emlegetni, de a metaforarendszer és tematika segítségével mégis rámutasson „arra, hogy ki húzódik meg az álarcmögött”. Kovács András áttekintő elemzése az elmúlt tíz esztendőben nemhogy helytállóan bizonyult, hanem a helyzet alakulásában még sokkal drámaibb folyamatok indultak útjukra. Hiszen az európai csatlakozást remélő nemzetállami világban talán még kevésbé is volt jelen az aktív antiszemitizmus, mint épp azokban a nyugati államokban, amelyek mintaként és a mindenkori idegeneket befogadóként szolgálnak az unifikálódó földrészen. A nyugati államokban a zsidósággal kapcsolatos előítéletesség mintegy 25%-os, ennél lényegében hazánkban sem magasabb (a különböző skálákon 25–35% jön ki, aszerint, mit kérdeznek, milyen elfogadottság, pártválasztási mutatók, megkérdezett korosztályok, politikai hangoltságok vagy időpontok szerint értékelik a „tényszámokat”), s ezt nem csupán a kutatók állítják, hanem a közvélekedés is jóváhagyja (63%-nyi megkérdezett zsidó szerint nőtt az előítéletesség, a népesség 23%-a szerint ugyancsak nőtt, 49% szerint csak azonos maradt... De napra nap közfigyelemre érdemes kutatási eredmények bizonyítják a mindenkori előítéletesség,

idegenellenesség, nevenincs ellenségképek vagy uszító szövegek dülését a közgondolkodás intim mezőiben, s ennek történeti analógiáit már a szakemberek is csak erőteljes definíció-csatákkal képesek részben visszatartani...).

A Szerző társadalomelméleti problémaként taglalja fölhangolójában az antiszemitizmus felbuklásának történeti kontinuitását, csoportjelenségként megjelenését, kultúraként és ideológiaként mutatkozását. Mintegy föltételként kezeli az előítéletesség nem pusztán csak történeti (kereszténység előtti, „pogány”, antijudaista keresztény, felvilágosodás-kori, polgári és modern) formáit, hanem motivációs hátterét, individuál- és csoportpszichológiai okait, társadalmi neurózisként megformálódását és tömegpszichózássá izmosodását is számításba veszi. Empirikus skálák alapján klaszszifikálja a tekintélyelvű személyiség részvételét, a zárt és nyitott (Eysenck szerint „durvalelkű” és „finomlelkű”) személyiségstruktúra formálódásának okait, a motivációs elméletek szerinti beállítódás-magyarázatokat, az etnocentrizmus és xenofóbia következményeit. Ebben a démonizálást éppúgy, mint az abszurd világösszeesküvés-gyanút, a zsidó mint „a Jóval örök harcban álló Gonosz” megtestesítődését, az autoritást elutasító ellenséget, a misztikus demokrácia veszélyét, „a tekintélyelvű antidemokrata valamennyi ellenségének társadalmi reprezentációját” csakúgy nyomon követi (35. old.), mint a mindenkori külső csoportok torzképét, a gondolkodás rugalmasságát csökkentő, konfliktusokat gerjesztő milióként bemutatását, a társadalmi tudásban a készen kapott sztereotípiák-készlet fontosságát, stb. Súlyos és korszakos tézisek ezek, mégpedig kutatásokra építve, tudományos tapasztalattal és sokrétegű elemzésekkel megtoldva, komplexitásaik mentén újrendezve...

A nyilvánosság előtt zajló diskurzus és nyelvhasználat, a mindennapi antiszemitizmus szótára épp ezekkel összefüggésben nem a „primitív” gondolkodáshoz köthető, ahogyan ez a közgondolkodási vagy politikai retorikában megjelenik, hanem a mindenkori társadalmi elit képviselői szervezik és „teremtik meg az asszociatív kapcsolatot bizonyos társadalmi feszültségek és a 'zsidókérdés'

között, és ők hozzák létre azt a nyelvet és azokat a fórumokat, amelyek ezeket az asszociációkat diszkurzív közhelyekké teszik még azok számára is, akik egyébként visszautasítják őket" (55. old.). A politikai rendszerátalakulás éppen ez okból a legintenzívebb közeg lehet a köznévelkedés hamis hangoltságára, a nyilvánosság előtti narratívák megsokasodására, az előítéletes személyiségek megnyilatkozására, akik mintha „ezzel a köznévelkedésnek adnának hangot”. Hiszen (jelen esetben éppúgy, amiként fél évszázaddal vagy egy egészszel korábban is történt) „a társadalom tagjai hajlamosak azokat a véleményeket támogatni, amelyeket tekintélyes közszerplők képviselnek mérvadó fórumokon”, ahol mintegy legitimitást nyernek rögtön, főként azok előtt, akik a társadalmi margón ágálnak, vagy a politikai centrumban fennhangon mutatkoznak. Olyan jelenségekre mutat rá itt a Szerző, mint a Szent Korona hetilap és a Hunnia Füzetek betöltött szerepe, a „magyarországi zsidóuralomra” utaló (s a bolsevizmust hazánkra szabadító Kun Béla, Korvin Ottó, Szamuely Tibor, Vágó Béla – mint „még véletlenül sem keresztény és magyar emberek” hatásával érvelő, Horthy vezérkari pozícióit elfoglaló, majd a „moszkvai négyesfogat” égíse alatt teret nyerő befolyások „faji önzését” kifogásoló) szemléletmód szélsőjobbos interpretációi, a liberális párttörekvéseket „liberál-bolsevista” mumusként beállító érvelés, a „kereszténnyé, nemzetivé és magyarrá” teendő új országot álmódó legitimációk, a holokauszt-tagadó érvelésmódok, stb. De közben (ha észrevesszük, s ha nem) a „nép elvérvése” mint a politikai átrendeződés veszélyét tematizáló fenyegetés, továbbá a „vészterhes működés” lehetősége, mely „az országot ma is néhány száz volt ávós, moszkovita és kunbélás pénzügyi vadásztársaság markában” látja, akik „természetesen már mind liberálisok lettek”, nemcsak a jövőt látja kritikusnak, hanem „a múltért vállalandó harcot” olyan feltételként szabná, amely nem illeszkedik ugyan közvetlenül az antiszemita diskurzusba, de a szimbolikus politizálásban a magyarság megfeneklett fejlődését (a német „történevitához” és a francia-német antifasizmus-kommunizmus narratívához hasonlóan) egy konzervatív és egy modernizációs

sémát tematizál, beleszöve mindebbe a magyarság trianoni veszteségét, a Horthy-rendszerre következő megtorlás jogtalanságát, vagyis a nemzeti konzervativizmus kemény harcát, a „kis-ország” diskurzus örökös fenyegetettségi élményét, vagy a szomszédsággal és a mindenkori rejtekező hódítókkel, mentális megszállókkal szembeni „indokolt önvédelmét” is.

Kovács három diskurzuskört különböztet meg, melyek egy láncá szövéődnek össze ugyanakkor: a nyíltan antiszemita, náci és újnáci megnyilvánulásokét, melyeket marginalizálnak lát és kis létszámú csoportjaik súlytalan jelenlétét fogalmazza meg; második körben a politikai centrum antiszemita diskurzusát nevezi meg, a nemzeti összefogásra építő, „magyar kollektívum szubsztanciáját veszélyeztető” és rejtekező idegen zsidó túlhatalom rémképével egyetemben; a harmadikban pedig a politikai-kulturális élet konzervatív (de nem antiszemita) antikommunizmusát körvonalazza, jelezve, hogy e múlt-orientált diskurzusmező épp a feltételeket, közeget jelenthette a nyíltabb antiszemitizmus számára (lásd 75-84. old.). Mindezek együttes hatása volt, hogy a nyelvi eszközzel kialakított „nyelvi tér” olyan „átkontextualizálást” eredményezett, amelyben az antiszemita beszéd legitimitása megerősödhetett. Ezt a – sokak számára meglepő és félelemkeltő – diskurzust nemcsak a magyar értelmiségi közbeszéd, a közpolitika és a zsidóellenes nézetek nyilvános kezelésének optimális módjairól szóló merengések vagy viták vették körül, hanem a rendszerváltás megváltozott retorikai mezőjében magának a befogadó-válaszadó közegnek, vagyis a magyar társadalomnak rész-válaszai, ellenállásai, pártoló vagy megfélemedő reakciói is. A közel tíz évnyi kutatásra épülő harmadik nagyobb blokk a kötetben azt a kiegészítést testesíti meg, amely Kovács megközelítésmódjának egy újabb szintje. Míg az első két fejezet a teoretikus (szociálpszichológiai? morálhistorikus? köztörténeti?) szintet, valamint a közbeszéd-elemzés (sajtóidézetek, kritikai olvasatok) második rétegét ismertette, a magyar társadalom 1994 és 2002 közötti előítéletességi szintjeit immár empirikus kutatási anyagból teszi áttekinthetővé. Ez (a kötet szinte

törzsananyagát, terjedelmének egyharmadát) adó, vizsgálati eredményeket taglaló blokk nemcsak a szaktudományi kutatások szemléleti előzményeit, mintáit veszi sorra, hanem európai összehasonlító bázison helyezi el saját kutatási tapasztalatait is. Az „antiszemitizmus-skálák” révén a nacionalizmus és patriotizmus viszonyrendszerében kapunk összehasonlító térképet a környező országok antiszemitizmus-állapotáról, s ebben korántsem képviselünk kiugró helyzetet. Finom distinkciókat eredményez, hogy Kovács András nem követi a korábbi kutatások pozitív és negatív válaszokat, kisebb marginális (viszont differenciálatlan közép szintű) csoportokat elkülönítő skáláit, hanem föloldja, árnyalja a kapott válaszokat azok tartalmi, az aktuális közbeszéd-tematikák, kognitív szintek, emotív és konatív (azaz: sztereotípiák, érzelmi telítettség és diszkriminációs készség) faktorai szerint. Ez a három-skálás mérés (az első, 1995-ös, majd második, 2002-es adatfelvétel) szolgált alapjául annak az összegzésnek, mely szerint „a mai magyar felnőtt lakosság 29%-a a nem antiszemita, 25%-a antiszemita és 32%-a elfogadja a zsidókról kialakult évszázados gazdasági sztereotípiák némelyikét anélkül, hogy ehhez különösebb antiszemita érzületet társítana. A megkérdezettek további 14%-ának attitűdjei a sok válaszhiány miatt nem mérhetőek, s így az attitűdhiány következtében ez a csoport is inkább a nem antiszemiták közé sorolható. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a mai magyar felnőtt lakosság egynegyede minősíthető antiszemitának” (107. old.).

Az olvasó érdemleges részletezést talál a kötetben e számadatok demográfiai, térbeli, iskolázottsági, jövedelmi, életkori, nemi és státuscsoport-dimenzióiról is: példaképpen az előítéletek közötti különbség iskolázottságtól és nemektől független voltáról, a szélsőséges vélemények Budapesten kétszeres arányáról, a magasabb státusúak körében csökkenő arányú előítéletelességről, a lakóhely és gazdasági erőforrás-függő nézetek specifikumairól. Az összegzés szerint „az adatok kétféle – középosztályi és az alsó rétegek körében terjedő – előítéletelesség létezését jelzik” (113. old.). Ám, ha az antiszemitizmus abszolút számokban

mégiscsak mérhető növekedését közelebbről is szemléljük, kiderül, hogy a magyar népességben a szülők korosztályához képest lefelé csúszó 47%-os csoportnak hatvan százaléka vallja be több-kevesebb antiszemitizmusát! S ezek az arányszámok kevés ok miatt fognak mostanában javulni, sőt... Viszont a társadalmi reménytelenséget vallók körében jóval hangsúlyosabban van jelen az antiszemitizmus, a múlt iránti nosztalgia pedig közel tízszerese azokénak, akik nem antiszemiták. Eltérést mutat a vallásos hívők körében is a sztereotípiák jelenléte, és a nem hívőkkel összevetve a templomjárók fokozottan hajlamosak az antiszemita előítéletelesség követésére, miként ezt a nemzeti érzületet erősen hangsúlyozók körében hasonlóképpen lehet érzékelni (119–125. old.). Ha pedig más etnikai-kulturális csoportok között tesztelik az antiszemita előítéletet, akkor az egyéb (arab, bosnyák, kínai, néger, román, sváb) csoportokkal összevetve tapasztalható mindegyik elutasítása, de ez esetben a zsidóság a közepesen megtűrték körébe kerül (a németekkel együtt), a többi csoport iránti ellenszenv még markánsabb, vagyis a xenofóbia hazai szintje is igen erőteljes, ami (külső és alkalmi hatások függvényében) bármikor fordulhat a hazai zsidóság ellen is, vagyis rejtőzködő antiszemitizmust és „idegen”gyűlöletet takar. Talán nem is oktanul olyan párhuzamok mentén, mint a befogadás, integrációs szándék, asszimilációs törekvések utóbbi több száz éve alatt nemegyszer.

Ezért Kovács, amikor oksági magyarázato(ka)t keres az antiszemitizmus jelenlétére, ezek között fő komponensként a konzervativizmus hagyományát emeli ki. A 2002-es felmérés alapján kijelenti, hogy „az elmúlt hét évben nem nőtt az antiszemita aránya a felnőtt magyar lakosságban, még akkor sem, ha a rejtőzködő antiszemiták csoportját is közéjük számítjuk. Jelentősen megváltozott azonban az antiszemita előítéletelesség oki hátterének, az előítéletek tartalmának és a zsidóellenes előítéleteket tápláló csoportoknak a szerkezete” (186. old.). Az anómia (útja vesztett céltalanság és egyre fokozódó bosszúvágy) már nem jelenik meg a zsidóellenességet közvetlenül motiváló okok között, ezek ugyanis már mind világnézeti-politikai

és társadalmi jellegűek: a xenofóbiára hajlamos társadalmi csoportok körében „racionalizálódott” az anómia, vagyis „az integrálatlanság okozta feszültséget bizonyos világnézet-politikai választások kanalizálhatják, és ezek gyakran zsidóellenes beállítottsággal járnak együtt”. Ennek része lehet politikai identitásválasztás, s immár „nem a társadalmi integráció és frusztráció foka választja el egymástól az antiszemita és nem antiszemita csoportokat, hanem a világnézeti-politikai orientáció”, amely „mögött – akárcsak 1995-ben – egy magas státusú nacionalista csoport áll, amelynek nacionalizmusa és antiszemitizmusa is jól megkülönböztethető az alacsony státusú nacionalisták hasonló attitűdjeitől”, politikai táborválasztási szimbólumaitól (186-187. old.).

Ezek a magatartások, értékek és diskurzusrendek az Európai Unióban már régóta meghaladottnak és szalonképtelennek számítanak. Például az is, hogy a szovjet tömb egyes országaiban az antiszemitizmus időről-időre – anticionista retorikába csomagolva – az állampolitika része volt, belügyi szervek által megfigyelt tevékenységként, felekezeti vagy egyházakon kívüli társadalmi terepeken egyaránt. S ha esetleg a „zsidókérdést” a korszak politikai apparátusai deklaráltan nem is túrték meg, azért a zsidó származási és kapcsolati szférát következetesen nyilvántartották. Ha az előítéletesség ma talán nem is nagyobb, mint a nyugati államok többségében (Hollandia kivételével), a „posszibilista antiszemitizmus-elmélet – amelynek szemléletmódját ez az elemzés is követi – abból indul ki, hogy a három tényező – az előítéletesség, az antiszemita kultúra kialakulása és az antiszemita politikai ideológia létrejötte – nem következik szükségszerűen egymásból, egyidejű megjelenésük rajtuk kívül álló és egymástól is független történelmi tényezők következménye” (251-252. old.). Ennek egyik oka például, hogy a rendszerváltás politikai pártjai és nagy táborai nemigen tudtak eltérő társadalmi tervekét kínálni, és ezért arra kényszerültek, hogy mindenekelőtt a szimbolikus szférában különböztessék meg magukat a másiktól, legitimációs problémáikat viszont épp a történelemre hivatkozó retorikával, a szimbolikus térben teremtették meg (ugyanis

nem rendelkeztek történelmi múlttal és körülhatárolható tömegekkel, sem megerősített támogatottsággal, sem társadalmi lecsúszást akadályozó eszközökkel). Így a „zsidókérdés” nyelvi szükségképpen a felszín alatt már évtizedek óta bujkáló önazonossági igény szerint alakult ki, az értelmiségi pozícióharcok és szubkultúrák meglétét tükrözve, identitás-diskurzusokba átfordulva. A szociális és nemzeti problematikát a nemzeti önvédelem retorikájába ágyazó, hiányzó perspektívákat és partikuláris problémákat nagy társadalmi csoportok önérdekeként megfogalmazó univerzálisabb nyelv egyfajta legitim diskurzusként jelentkezett, a régi rendszer(ek)hez való viszonyt és az antimodernizációs változást egyaránt körvonalazva (ld. 253-257. old.).

Mindezek egyelőre csak szavak – fogalmazza a szerző –, s azok is maradhatnak addig, amíg ki nem alakul és hatékony erővé nem válik az a nyelvi mező, amelyben politikai közszereplők „a hataloméhes hazai Idegen, a Zsidó által képviselt nemzetvesztő erők nemzetvédő ellenfeleiként jelentik meg magukat, továbbá a politika és társadalom valamennyi konfliktusát e két erő harcaként mutatják be, s ha vannak a társadalomban olyan, jelentős csoportok, amelyekkel felfedeztethető, hogy diffúz kiszolgáltatottságérzésük oka a nemzet fenyegetettsége, orientációvesztettségüké a nemzeti hagyomány megsemmisülése, depriváltságuké pedig a könyörtelen Idegen feltartóztathatatlan térfoglalása” (258. old.). A hazai történelemben már voltak ilyen korszakok, amelyekben az antiszemita ideológiára nem a szélsőségesen deprivált helyzetben élő rétegek voltak szükségszerűen a legfogékonyabbak, hanem a megrendült státusú, elbizonytalanodott élethelyzetű csoportok, amelyek számára elegendő magyarázat, hogy a hanyatlásért és kudarcért minden felelősséget egyetlen bűnbakra háríthatnak, a széles körben elterjedt elégedetlenséget és elbizonytalanodást „racionális” okkal „néven nevezhetik”, társadalmi integráltságukat esetleg visszanyerhetik. Ennek egyik (jóllehet első) formája a „nemzeti” a „nemzetietlentől” elválasztó kód. E kódot „értő” és használó politikai pártosodásban talán vannak szélsőséges elemek is, de a „kommunista múltat” elutasító és új

jelent vagy jövőt még nem leelő „pragmatikus” társadalmi csoportok többsége még mindig bizonytalan (a politikai pártot választók mindössze 12%-a maradt „hű” a pártjához két választáson keresztül). E pragmatikus csoportok három komponensűek: egy részük a nemválasztókból állnak, másik hányaduk az akkori Fidesz választóit adta, a harmadik pedig a vidék konzervatív pártjainak híveiből tevődik össze, s közös jellemzőjük ugyancsak az anómia, az elvérténytelenedés és elbizonytalanodás átlagnál erősebb foka. A vesztesek ők, a lecsúszók, a csekély mobilitási esélyekkel rendelkezők, azok, akik az 1995-ös felmérés frusztrált csoportját alkották, s akik közt az átlagnál nagyobb arányban voltak antiszemiták. Ők egészültek ki azokkal, akik frusztrált nacionalizmussal élnek együtt, s akiket a többiekhez nem elsősorban az kapcsol, hogy nem integrálódtak a társadalomba, hanem hogy fiatal és városi rétegeként fogékonyak a nemzeti radikalizmussal összekapcsolódó politikai antiszemitizmus ideológiájára, s van akkora súlyuk, „ami kísértésbe ejthet bizonyos politikai csoportosulásokat, hogy az antiszemita ideológiát próbálják meg mozgósításukra és megnyerésükre használni”, a zsidóellenes előítéletességet nyelvvé, kultúrává, ideológiává – azaz „izmussá” – szervezni. Ennek a legitim és illegitim világmagyarázatok határait kijelölő elitdiskurzus esetleg gátat vethet annyiban, hogy az antiszemita világmagyarázatot az illegitim szférába utalja, s ha ennek az ítéletnek a nyilvánosság előtt is érvényt képes szerezni, „akkor van esély arra, hogy fokozatosan elhalványul az antiszemita nyelv jelentéstartománya, és a zsidóellenes előítéletek lassanként beleolvadnak a társadalomban tenyésző többi etnocentrikus, xenofób előítélet szürke masszájába. Ha nem, akkor megkezdődik egy veszélyes történelmi kaland” – summázza mondandóját befejezőként Kovács András.

Kötete, ha lehet átfogóan értékelni, a jelenségek történeti, szociológiai, kisebbség-lélektani, diskurzuselméleti és bizonyos tekintetben kulturális antropológiai metszetét, kommunikációs és nyilvánosságelméleti összegzését adja, érdemben építve kortárs és korábbi kutatásokra, társadalomlélektani folyamatokra, tömegpszichológiai megfigyelésekre is. Olyan kötet ez, amelyet nemcsak

a zsidósággal kapcsolatosan érdemes írni és olvasni, megérteni és komolyan venni. A megjeleneése óta eltelt egy évtized szinte mindezen komponensek fokozódó romlását, a negatív hatások összegződését, a közbeszéd tónusának harsány elfajulását, a rejtőzködő társadalmi indulatok immár kevésbé óvatos mutatkozását, sőt a kormányzati szintre emelt régi-új világgép sikerre futását is igazolja...

EMLÉKEZŐ-TÖRTÉNELEM, ÚJRA-ELBESZÉLÉS ÜNNEPEI, EMLÉKEZET-ANTROPOLÓGIA

Az 56-os emlékévként és előtt a történészek fél évszázados szakvitái és a sodró időben újra meg újra-keletkező forrásértelmezések egyre inkább mint az emlékezet konstrukciói kezdenek izgalmasak lenni. E lokális ünnepfelfogás és emlékezetkutatás példáinak keresésekor érdemes figyelmet kell szentelni a szegedi néprajzos-antropológus tanszéki kiadványsorozat tematikus kötetének, a Barna Gábor szerkesztette *1956 Emlékezés és emlékezet*-nek.³ A múlt mint tapasztalat, az ünnep mint funkció és megemlékezési szertartás megannyi formában és környezetben nyer értelmet/értelmezést, s ennek mindenkor, helyben aktuális és szimbolikusan „nemzeti”, szemtanúságra és jelenlétre visszatekintő (sőt visszaható) mivolta szerepel a kötet tizennyolc írásában, melyek tanulmányok vagy közlemények, elemzések vagy értelmezések sokféleségében hivatottak a tematikus körben fogant kutatásokat felmutatni (1997 és 2005 között keletkezett dolgozatok révén). A kötet a szerkesztő összefoglaló tanulmánya (241-261. old.) szerint is a Néprajzi és Kulturális

³ 1956 Emlékezés és emlékezet. Október 23-a megünneplése és a forradalom történelmi emlékezetének megszerkesztése napjainkban. Egy kutatószeminárium tanulságai. Szerk. Barna Gábor. Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 17.) Szeged, 2006. 264 oldal. A kötet szerzői: Pázmándi Judit, Schill Tamás, Kovács Anna, Kiss Nikolett, Hügyecz Krisztina, Szabó Katalin, Iancu Laura, Felföldi Edit, Tóth Antal, Fábíán Balázs, Jung Orsolya, Paréj Gabriella, Kulik Melinda, Gatti Beáta, Gyöngyössi Orsolya, Kovács Orsolya, Bajáki Bernadett, Tóth András és Barna Gábor.

Antropológia Tanszéke által az ünnepek és megemlékezések formáit föl kutatni törekvő, elemző és értelmező, rítusokat és közösségi szertartásokat átlátni próbáló törekvéseket tükrözi mindaz, amellyel október 23.-át mint a változó szimbolikájú, korábban tiltott napként értelmezett és a felejtésre ítélt, helyi emlékezetből kitörölni próbált jelenséget járják körül e kutatószeminárium diákjai. E történelmi és re-konstruktív folyamatnak fontossága a jobb- és baloldali politikai aspirációk terén, a narrációk mentén megoszló, az ideológiai és politikai tagoltságot is kifejező sajátos emlékezet-konstruktívokban mutatkozik meg, de jelen van az élethelyzet-függő, szimbolikus terekben és időben formálódó egyéni emlékezetben is mint önálló érték vagy mérték. „A mai hatalom legitimitációját mégis innen eredezteti, s önmegegyezésében érdekében felhasználja az ünneplést, valamint az újra-elbeszélést az iskolai oktatásban és nevelésben egy 'közös értelmi világ kialakításához', ...mely az elemzések, anyagközlések, falusi, városi, iskolai és pártünnepségeket, illetőleg fővárosi és vidéki emberektől rögzített visszaemlékezéseket” mutatnak be. Minthogy a szerkesztő, nem mellesleg tanszékvezető egyetemi tanár, néprajzkutató főképpen a vallásos népelet, a rítusok, szokások, hiedelmek témakörében alaposan járatos szakember, a kötet címével egyező tárgy körű összegzésében épp az idő és az emlékezet, az ünnepfelfogások és rítusmegélések értelmezésében nemcsak az 50. évfordulót „köszönti”, hanem az október 23.-ához kapcsolódó emlékezet-rétegek fölfejtésében, tipológiájában is alapozó fontosságú különbségeket ír körül. Az emlékező rítusok, a hatalomhoz lojális magatartást elváró szertartások, a rituális ismétlések, csoportszintű tér- és időbeli összetartozások identikus elemeit vonultatja fel, nem mellesleg a legitimitációs eljárások történeti emlékezetét és kulturális normatívákat erőltető mentális stratégiáinak természetrajzára irányítja a figyelmet. Ez a történetkezelési gyakorlat a „hideg” (elidegenítő) és „meleg” (serkentő, készítő) magatartási szabványok manipulálására vállalkozó hatalmi viselkedésmódot intézményesíti, hogy az ünnep magával ragadó,

„az időből az örökkévalóságba” átlépő kommunikációs eljárás módjait segítse uralmi technikává válni. E téren az ünnepek lebonyolítását és emlékeztető szertartásosságuk karakterét meghatározó törekvések az emlékeztető lehorgonyozását, a mitizálható jelenségek térnyerését, az emlékművek és tárgyi szimbólumok révén csoportidentitást is kínáló eszköztárat mozgatnak, szoborparkok cseréjét, emlékmű-váltást, emléktáblák vagy emlékeztető helyszínek újjáavatását és létesítését is magukba foglalják, a kollektív emlékeztetőt a biografikus emlékeztető segítségével mintegy átkódolni is igyekeznek, s az emlékeztető-építést a konnektív (kapcsolatokra és kapcsolási viszonyokra építő), illetve kötelék-emlékeztető (a megosztó helyett a közösséget formálni szándékozó) rítusok újraformálásával szabályozó alakzatokat teszi ceremoniális viszonyrendszer nagyjává építményévé, a kulturális emlékeztető szakralizációs szertartásává is. A kötet tanulmányainak, esetleírásainak záró tanulságait e szavakkal fejezi be: „1956 nem szerepel a nemzeti emlékeztető építő és erősítő történelmi események között. Megdöbbentő tárgyi tudatlanságról tettek tanúságot a kérdőíves vizsgálatokban megkérdezett tanulók. De ugyanez a negatív elutasító vagy közömbös viszonyulás tükröződhet az ünnepség alatti viselkedésben is. Ma semmi jel nem mutat arra, hogy emlékeztető rítusainkból egyfajta 'civil vallás' épülne Magyarországon. A jelenbe szövődve szakadatlanul folyik a múlt újjáalakítása” (259. old.).

A kötet az emlékeztető mítoszaira épülő, azok stratégiáiban időleges és pragmatikus eljárásrendeket követő gyakorlatok sokaságát kínálja helyi, települési és csoportminőségi példák révén. Az esettanulmányi és értelmezési példatár oly színes egyvelegét mutatják, amit kiadósabb terjedelmű (nem is ismertetésben, hanem már másodelemzésben és különböző analógiák, konnotációk, „magát az életet” élő) csoportok és szemléletmódok igazolásával lehetne halványan részletezni – ettől itt most kénytelen vagyok eltekinteni. Az írások amúgy sem a „kivonatolásra”, hanem az értelmezések értelmezéseinek értelmezéseire tartanak igényt, ha érdemi

megközelítést, s nem csak jelzést vállalnánk ve-
lünk kapcsolatosan. Az évtizedekig tiltott, de ma-
gánemlékezetben megtartott október 23.-a (mint
'56 szimbolikus megfelelője) az alternatív emlé-
kezet egyik kiemelt/kiemelhető példája is volt,
mely egyértelműen rámutat: „az ünnepek érték-
köttöttségeik révén megosztják a társadalmat,
más és más érdekeket szolgálva. S gyakran ezek
az értékek/érdekek másokkal nem összeegyez-
tethetőek, vagy egymást kizáróak...”.⁴

ERDÉLYI EMLÉKEZET – PERSZONÁLIS FÉLÉVSZÁZAD

Ha a magyar könyvpiacra okkal méltó sikerre jutott
Forgách András *Élő kötet nem marad* című ügynök-
históriája (Jelenkor, 2015), vagy Esterházy Péter
Javított kiadás-a (Magvető, 2002), György Péter
Apám helyett-je (Magvető, 2011), Szőnyi Tamás
Nyilván tartottak (Magyar Narancs – Tihanyi-Rév
Kiadó, 2005) titkosszolgá-leltára, és több más
hasonló kiadvány is, akkor nem szabadna kifelej-
tenünk az erdélyi Securitate-krónikákat, az eladó
magyar lelkek intim piacát, s a köröttük maga-
sodó vásárlóerőt, magát a Hatalmat, az Önkényt,
a Diktátorok vagy Viktátorok mindenkori nyaló-
emberei mellé szegődő „nyelveket” sem. Nap-
jaink társadalomtudományi kutatási és nyilván-
nossági horizontja egyre nyílik a múltfeltárás,
azon belül pedig az ügynökmúlt, a besúgás és
beárulások rémtörténeteire felé. A mindenkori be-
szélő – ha nem épp Mario Varga Llosa főhőséről
van szó, kinek a macsigengák körében és esőerdői
környezetében megtartott rituális szerepköre épp
a csodálatra méltó emberszolgálatról árulkodik
míves szépprózában – jelesül úgy jelenik meg
korunk hósekként, mint a mindenkori megbocsá-
tandó bűnök hordozója, elesett/megesett vagy

utólag el is ítélte lelke... Sokak talán nem születtek
jó vagy megfelelő hazába, mások nem marad-
tak ott, mert menniük kellett, megint mások ott
is maradtak, meg is úszhatták a számonkérést,
de utódaik rémületével kellett pótlólag is szem-
besülniük, mikor vallomásos kényszerré vált a má-
sodgenerációs ügynökök elkerülhetetlen szem-
besülése saját felmenőik múltjával...

Esőerdőbe vagy budapesti elitbe, székelyföldi
faluba vagy bukaresti hivatalnok-negyedbe szü-
letni, esetleg épp alkalmas földrajzi és etnikai
térben lenni, majd utána a hosszú időtartamok
lehetőségeit a kényszerek történeteivel is
egybevetni ma már nemcsak történelmi, pszicho-
lógus, földrajzos vagy antropológus feladat,
hanem mindezek együttesét igénylő vállalkás.
Kevés erre elszánt elme és kutatói program adatik
meg, hacsak nem életmű-értékűen merészkedik
részkérdések belső és kiterjedési terekben is
járatosnak mutatkozó attitűd olyan összegzésbe
fogni, mint Oláh Sándor tette Csíkszeredában.
*Kényszerek – tanúságtevők. Történetek a leg-
rosszabb évszázadból* című kötete⁵ pontosan erre
vállalkozik. Az eltűnő (vagy eltűnt) életforma
vonzásából kényszerekkel és vágyakkal a Nagy
Háborútól a szocializmus kori életformaváltásig,
de még inkább az erdélyi falu és az ügynök-
jelenség „alulnézeti” elbeszélései számos olyan
dimenzióra lehetünk figyelmesek ebben a kor-
szakos prózában, melyek az életformák és élet-
világok tapasztalattörténeteit egybeszerkesztve
formálnak emlékezet-könyvet. Oláh célja nem
utolsósorban az, hogy a történelem maguk való-
diságában már szinte elbeszélhetetlen történé-
sei ne tűnjenek a névtelenség feledésébe, s ne
legyen megszépítő emlékezet része „a meggyö-
törtek, megkínzottak, üldözöttek, vagy az erőszak
enyhébb formáival uralom alá hajtottak, a dik-
tatorikus uralomgyakorlásban szoros függőségi
viszonyokba vetettek” megannyi emléke, hanem
megmaradjon „a hóhéroknak segítők története is”,
„hátha kevesebb rosszra lesznek kaphatók a ké-
sőbbi nemzedékek” (6. oldal).

⁴ Lásd még a Szerzőtől-szerkesztőtől az Ünnepek és ünnepek címen összefoglalt kitérőt áttekintést a Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata, 2006:3. (73.) számában, <http://www.tavlatok.hu/6104zkult.htm>. Ugyanitt Mindszenty memoár-részletei és Camus korabeli nyilatkozata is olvashatók. <http://www.tavlatok.hu/73tanulmanyok.htm>

⁵ Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016., 336 oldal

Oláh Sándor, aki alapító tagja volt egykor a csíkszeredai Kulturális Antropológia Munkacsoportnak (1980!), számos korábbi művében bemutatta már a rurális vidék munkaerőgondjából, székely vendégmunkások magyarországi vándorlásából, a Homoród-menti falvak életvezetési struktúráiról, megélhetési gazdaságok lehetetlen viszonyaiból vett mintázatazt az erdélyi magyar falunak, újabb könyvében abból indul ki, hogy megannyi történész szerint a 20. század az emberiség történelmének eddigi legrosszabb, kivételesen kegyetlen időszaka volt.⁶ Diktatúrák és genocídiumok, tömegpusztító háborúk és ideológiai gyilkosságok, embertelen életminták és mérhetetlen brutalitás söpört végig rajta, s e megrendítő tapasztalat a különféle életvilágokban élő és cselekvő emberek tömegei számára maradtak jelképes és történeti hitelű tudások. A kötetben ezek számos verzióját, egyéni történeteket jeleníti meg, egyértelműen a történetmesélés legújabbkori narratív trendjeinek megfelelően, s térben szólva a külső hatalmi kényszerek és belső, egyéni döntések metszéspontjain, az átélés tónusán át vezet a falusi vagy városi környezet, a fölművelők vagy kisiparosok, munkások vagy értelmiségiek életútján át betolakodó hatalmi relációk felé. Igaz meséiben, a narratív történetmondás talán típusos, az alávetett egyént a maga csoportminőségében feltárukozóvá váló életpályák bűvkörében vonultatja föl, nem utolsósorban épp a létformák elbeszélőinek, értelmiségi közvetítőinek térben és időben behatárolódó emlékezéseire hagyatkozva.

6 Oláh kötetéről a weben föllelhető rövid ismertető és forráshely: Oláh Sándor: Kivizsgálás: írók az állam és társadalom viszonyáról Székelyföldön 1940–1989. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008., 388 oldal. On-line: <http://docplayer.hu/2555920-Olah-sandor-kivizsgalas.html>

A szerző korábbi kötetéhez hasonlóan (Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén 1949–1962. Pro-Print Könyvkiadó, 2001. Falusi látletelek 1991–2003. Pro-Print Könyvkiadó, 2004, Kivizsgálás. Írók az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, Pro-Print Könyvkiadó 2008) ez a tanulmánykötet is a mikrotörténetírás, a dokumentumelemzés, a kulturális antropológia módszereit alkalmazva alkot szemléletes, gazdagon dokumentált képet a térség társadalmi folyamatairól. <https://tudomanyhaza.wordpress.com/2016/01/10/megjelent-olah-sandor-csikyszeredai-kutato-uj-konyve/>

További írásainak adatbázisa: Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár, www.olah.adatbank.transindex.ro/; <http://www.adatbank.ro/keresesnagyu.php>

Oláh kiemeli, hogy az egyéni életutakban személyes emlékekanyagként megmaradt dokumentumok, levelek, sőt irodalmi feldolgozások jelentéseit is fontos lehet tükrözni, hisz ezek mint a korszak „lenyomatai” nem „maguktól” beszélnek, hanem a hallgató tekintete, a kutató pillantása és értelmezési keretbe emelő gesztusa révén nyerik el életvilág-leírás arcukat. A múltbéli valóság-fogalmak és a torz vagy hamis ideológus képeket tükröző életvilág-hazugságok kritikai áttekintése ma (még és már) nem halogatható tovább: Kurkó Gyúrfás életpálya-modellje, egy falusi kisvállalkozó narratív emlékekanyaga, egy pap az ügynökhálózatban vagy a közösségi emlékezetet, a székelyföldi életmódváltást áttekinthető nagyívű résztanulmány pontosan a 20. század megrendítő tapasztalatát, magatartásmoდეlek és erkölmintázatok sokféleségét hozza terítékre, nem másképp, mint ahogy Ők Maguk, mi magunk vagy a korszak leíró és interpretáló tanúja elbeszélheti. A könyv épp az iménti pillanatban jelent meg, de mert az előző, Kivizsgálás című műnek gondolati folytatása, már az alaposabb olvasás előtt is figyelemre érdemesnek látszik a téren, hogy a köztörténeti írás, a látletelekben nevet találó és a kutatói „öntörténet” feladattudatát is ellátó vállalás fontos részeleme a tapasztalati párhuzamokat kínáló más munkáknak.

Oláh Sándor új opusza, s benne Szabó Gyula *Gondos atyafiság*-a, Füzi Lászlónak a parasztéletforma ellehetetlenüléséről vallott nézetei, Márton Áron és az ügynöklétbe bevont Pálfi Géza kapcsolathálója, a székelyföldi munkamigrációk sorsdöntő személyes mozzanatai, de meg további megannyi kérdéskör megfélémlítés-történeti narratívája talán nem az egyetlen, de bizonyosan állíthatóan egyike az utóbbi évek lokalitáskutatási, térségkutatási és faluantropológiai szempontú faltárásai közül a legjobbknak. További, részletesebb elemzésére még érdemes lesz visszatérni, akkor immár a kötet piacra kerülése és olvasói reflexiók összehasonlítása után... Itt most csupán fontosságára, s az emlékezet „munkájának”, metodológiai aspektusainak, valamint a föltárás és megnevezés felelősségének példázatos vállalására utaló értelemben hoztam be ebbe

az emlékezeti (emlékezetpolitikai) jelentéstérbe, no meg a „jelentések” terébe, a feljelentések légkörébe, s az utólagosan átírt jelentéstartalmak értelmezésének egyre kiterjedtebb narratív tudástartományába. Oláh Sándor szerepe ebben is igen jelentős, alapozó könyvei sem mások által meg nem írhatók, sem hordozott és felfeslő tartalmuk nem ruházható át már jelentésterekbe. Emlékező, ezért emlékeztető vállalás mindez, melynek korunk narratív történetmesélési újágazatai között egyre jelentősebb teret kellene

kapnia az erdélyi, kárpátaljai, vajdasági interpretációk megismerése, korszakos vállalások és teljesítmények körképe esetén.

Emlékezetpolitikánk és emlékező (történelem-hordozó) problematikák és tökéletlen rekonstrukciós eljárásaink során, melyeket maguk az emlékezők és emlékeiket történelemmé értelmező kutatók is „maga az élet” sodrában élnek át, ekképpen olyan konstruktummá állnak össze „ami már nem létezik”. De enélkül sem múlt, sem emlékezet, sem jelen nem volna lehetséges.

Miklós Péter újabb kötete – irodalmias kifejezéssel élve – a műfajválasztásával (*művelődéstörténeti tanulmányok*) is utal szerzőjének szegedi kötődésére. E vonzalom több áttételen, és főleg historizáló¹ érvényesül, de Miklós szakját tekintve ez rendjén is van. Ugyanakkor aligha választhatott volna ennél vitatottabb (rész)diszciplínát; miként a szak

illeszthető „eseményt” integrálni akar, csak kérdés, hogy mibe és hogyan. Üdvös volna elrendezni a gyűjtőszöveg felhalmozta anyagot, megfelelni a várakozásoknak. Általában a politikatörténet és a művelődéstörténet (közkeletűen eltérőnek tudott²) irányultságát tartják a – mindkét oldalt kielégítő – szintézisreállítás akadályának³.

Így a Nagy Összefoglalás rendre elhalasztódik vagy működésképtelennek bizonyul. A másik, a történetírói diskurzus közegellenállását kihívó gyakorlat a művelődéstörténetnek a pozitivisták módszerei (pl. a forrásfeltárás, -kezelés, -kritika), a „filológia” és a szellemtudományos attitűd összekapcsolására tett kísérlete. Úgy, ahogyan ezt az ötkötetes⁴ bevezetőjében Domanovszky Sándor megfogalmazta: „A történetkutatónak mindenekelőtt a szemléletet kell megszereznie olyan megértéssel és olyan elevenen, hogy az elmúlt életet át tudja élni, összefüggéseit meglássa s így a saját szellemén át föleveníthesse. Ez magában

is bonyolult feladat: az adatok föl kutatása, hi-telességük megítélése, az adattömegből a lényeg kiválasztása s a jellemzőnek összeszerkesztése. Anyaggyűjtés és forráskritika az első állomások, amelyekből a rekonstrukció megindul. De maga az anyag még nem történelem. A történetíró az élet kérdéseivel akar tisztába jönni.” E szintézis (például

Történelem és vidéke

Miklós Péter:

Az emlékezés világai

Művelődéstörténeti tanulmányok

Szeged, Bálint Sándor Szellemi

Örökségéért Alapítvány,

2015. 228 old.

egyik kiváló művelője írta: „...a művelődéstörténet olyan általános történettudomány, amely a történetiség tisztázásának és tudatosításának eszközeivel az élet minden mozzanatára kiterjed. A művelődéstörténet mind tárgyában, mind módszereiben, mind szakágga különíthetőségében a legvitatottabb diszciplínák egyike”. Németh Géza Béla véleménye/kritikája több mint elgondolkodtató, hiszen ő volt az, aki 1981-ben létrehozta (újraalapította) az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékét, igaz, 1986-ban már átpályázott – és professzori kinevezést kapott – a XIX. századi magyar irodalom tanszék élére.

Németh G. tömören összefoglalja a probléma lényegét: a művelődéstörténet minden múltbéli, a legtágabb értelemben vett kultúra-fogalomba

1 Vajda Gyula Kolozsvárott már 1883-tól oktatott művelődéstörténetet. A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen 1892-ben hozták létre a magyar művelődéstörténet tanszékét, amelynek élén – 1896-tól mint nyilvános rendes tanár – ugyan ő állt. Vajda halála után (1909) Erdélyi László Gyula bencés szerzetes kapott professzori kinevezést, aki a Szegedre áttelepített egyetemen nyugdíjazásáig (1938) vezette a tanszékét. (A pesti egyetemen később, 1898-ban létesült művelődéstörténeti professzoratús.)

2 A két klasszikus lexikon is tárgyalja: „a művelődéstörténet, bár nem hagyja figyelmen kívül az egyes nemzetek politikai történetét, amelynek vezető eszméiben mindig a nemzet műveltsége tükröződik, mégis inkább az emberi tudás fejlődését vizsgálja” (A Pallas nagy lexikona, XII. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp. 1896.); a művelődéstörténet „az emberiség társadalmi és szellemi fejlődésének története, szemben a tisztán politikai történettel. [...] A művelődéstörténet és a politikai történet közt az a főkülönbség, hogy míg ez utóbbi a megtörtént dolgokat regisztrálja s szorosan megállapított szubjektív szempontból magyarázza és bírálja, a művelődéstörténet inkább a korok belső életébe hatol s az eseményeket mint egy fejlődésfolyamat szükségszerű tényeit tünteti fel.” (Révai nagy lexikona – az ismeretek enciklopédiája XIV. kötet, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1916.)

3 A kettő összeolvasásából keletkezett általános történetírás vagy kiterjesztett társadalomtörténet sem lett szilárd diszciplína.

4 Magyar művelődéstörténet. I-V. kötet (Szerk.: Domanovszky Sándor); Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1939-1942.

a magyar művelődéstörténet kézikönyvében, amely az érzékeny objektivitás és a fegyelmezett szubjektívizmus egyesített mintadarabja) mégsem sikerül(het)et, mert a politikatörténet ignorálása és a szerzőgárda által „szétírt” történelmi anyag miatt csak „jó színvonalon megírt, ám belső összefüggések nélküli rész tanulmányok füzére” lett/lehetett (Kosáry Domokos⁵).

Durván leegyszerűsítve: az egyik oldalon sorakoznak a „kitűnő forrásalapozottságú tanulmányokból összeállított [...] rendszer nélküli cikkgyűjtemények”⁶, a másikon az invenciózus amatőrök népszerűsítő tomasai, s a kettő között (de sosem félúton) a művelődéstörténetben még mindig fantáziát (!) látó szaktörténészek produkciói.

Ennyi talán elég is a Miklós Péter választotta „műfaj” mizériáinak érzékeltetésére. A kötet anyagában való eligazodást (s annak behatóbb esetét: az értelmezést) elsősorban a cím segíti (*Az emlékezés világi*). Valószínűleg nem véletlen, hogy a paratextus a világa – virága rímtoposzra játszik rá, ezzel fel- és megidézve a régiséget és a keresztény szakralitást (*Ómagyar Mária-siralom*), s egyúttal tovább is vezetve a (legtágabb értelemben vett) értékvesztés képzetköréhez. Ez utóbbi eredményes „kezelése”, az emlékezés a történetírás egyik (kvázi erkölcsi színezetű) hivatása⁷. Jan Assmann megkülönbözteti a kulturális emlékezetet a tudományos történetírás identitássemlegességétől, ám Miklósnál az elhatárol(ód)ás – szerencsére – nem valósul meg. Így a kötetet tanulmányozva aligha maradhat kétségünk ízlése felől, miközben

a századfordulós, Békefi Remig képviselte pozitívista ihletettségű művelődéstörténet-írás erejéit is képviseli.

A kultúra és az emlékezet kapcsolatáról Jan Assmann azt írja, hogy a kulturális folytonosság és az emlékezés funkcionálisan összetartoznak ugyan, de az emlékezés a felejtéssel alkot egy párt. Az írásos kultúra a felejtés kultúrája, amelybe időről időre „értelem tör be a mindenkori aktuális értelmén túlról, feledésbe merült fonalak vetődnek fel, hagyományok elevenednek meg, elfojtott tartalmak térnek vissza”. Ugyanakkor a „szöveg a felejtés köntöse” is (Aleida Assmann). Jan Assmannnál az időfolyam szakadásainak oka a (kulturális perspektívából szóba hozott) halál, amelyen épp az emlékezet igyekszik felülkerekedni, ezáltal létrehozva a múltat. Már benne is vagyunk Miklós könyve legtalányosabb vezérszavának, a „világi”-nak a problematikájában. A „világi” nem tételez fel egy kontinuos múltat, a kötet írásainak erős biográfiai vonulata pedig a régi idők jeles alakjait kelti életre. Viszont nem jön létre „kerek, nagy ívű koncepció”, sőt „a biztos alapokon nyugvó kumulatív tudás” pozitívista eszményét látszik megvalósítani⁸. De ez sem egészen stimmel, ha Foucault történetészére vetünk egy pillantást (aki azon túl, hogy „lemond egy feltételezett tudat szintetikus teljesítményeinek fogalmi eszközeiről”, elutasítja a pozitívista módszer „hatalomakaratát”), mert Miklós írásainak dialogicitása (Stanislavich püspök a Temesvidéket „magyar Kánaánna” fejlesztő telepítéspolitikáért első képviselője és egy Makót megsarcoló despota; Kálmány Lajos „erőszakos, összeférhetetlen természetű ember” és Jókai, Mikszáth, Pósa Lajos pártfogolta jeles folklorista stb.) kifejezi, hogy „intencionálisan igaz történet akar lenni, de léteznek más megközelítések is”.

Habermas Foucault-kommentárját felhasználva: Miklós Péterben – anélkül, hogy ez hangsúlyosává válna – fellelhető némi antimodernista „báj”, mert kerüli a jövőkép-teremtésben érdekelt ideologikusságot. Többnyire nem interpretál, mintha búcsút vett volna a hermeneutikától. Végezetül

8 Elsősorban az életrajzok „szócikkyszerű” retorizáltságára gondolok.

5 Kosáry Domokos egy elméleti tanulmányában a reménytelen tényszaporítás (itt megjegyzendő, hogy Kosáry Nietzsche tipológiájából átveszi az antikvárius ízlésű kutató jellemzését, aki a pusztá empiriánál maradván a történelmet egyedül, kis jelenségek vagy éppen kuriózumok többé-kevésbé összefüggéstelen halmazának tekinti) és a holisztikus, víziószerű nagy elbeszélések elégtelenségén túllépve, módszertani tertium daturként a történelmi modellekről értekezik. (Modellalkotás és történet-tudomány. Történelmi Szemle, 1978/1.)

6 Takáts Sándorról jegyzi meg egy tankönyv. (Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán – Szívós Erika: Művelődéstörténet, kultúrtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe [Szerk.: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József], Osiris Kiadó, Bp., 2006.)

7 A már említett Domanovszky – mindennemű moralizálás nélkül – hivatkozik Windelbandra, a „szellemtörténeti irányzat egyik oszlopos teoretikusára”, aki szerint a történet az emberi nem emlékezete. (Ld. 4. jegyzet.)

(a szintézis, haladás, korszak vezérszavak mellőzésével) a globális történetírással szemben a provinciális megértési horizontokba illeszti témáit. Bár ezt is lehetne még finomítani, hiszen Miklós (vagy az emlékezés?) világainak világa (hogy a jelzett figura etimológiát használjam) mégsem csak a „szabálytalanul felbukkanó és újra elsüllyedő diskurzuszsigetek pluralizmusaként” könyvelhető el.

Még mindig a „világainál” maradvá⁹, eszünkbe juthat a nagy vihart kavart akadémiai kiadvány, *A magyar irodalom története*. Leginkább a szerkesztetlenségét kifogásolta a szakma (még azok is, akik szerzői voltak a kiadványnak), amelyre Szegedy-Maszák Mihály olyasféle magyarázatot adott, mint amilyennel Domanovszky mentegette magát az ötkötetes bevezetőjében. De a vita a „története” kapcsán csúcsonyosodott ki. A nemzeti irodalom nagy elbeszélése helyett eltérő színvonalú és látásmódú tanulmánygyűjtemény született – vélték egyesek, érthetetlen hiányokkal és módszertani disszonanciákkal. Az *emlékezés világi* egyszerűs mű, egységesebb is (erről később), viszont felfogásmódja több ponton érintkezik a Szegedy-Maszák – Veres András szerkesztőpáros kérdéshorizontjával. Az akadémiai kánonvita (magas kultúra vs. populáris kultúra) nála az egyetemes történelem vs. mikrohistoria dimenziójában jelenik meg; Szegedy-Maszákék gyanúja, hogy némely esztétika ideológiai hátszándékokkal terhelt, megfelel Miklós szubsztantív (vagy bármely) történetfilozófia iránti berzenkedésének; az irodalomtörténet-író identitásának feszegetése a kisebbség-tematika analogonja; végül: Miklós Péter ugyanúgy absztrakt csendességgel, s nem a poétikus/esszéisztikus nyelvhasználat ambiguitásokat rejtő, affektívabb, váratlanabb („szubjektívabb”) regiszterében szólal meg. Farkas Zsolt leleményét újrahasznosítva: nem kíván a paralógia lovagja lenni.

A múlt század hetvenes éveiben konferenciát rendeztek Szegeden *A novellaelemzés új módszerei* címmel, ahol (és amikor) Vitányi Iván Móricz

⁹ Jelentősen túlterhelné ezt a rövid recenziót, ha iderángatnám a Lebenswelt vallásfilozófiai, fenomenológiai, szociológiai stb. karrierjét, mindenesetre a mikrohistoria (az antropológiával összefogva) sok örömet leli a letűnt életvilágok rekonstrukciójában.

Barbárok-ját elemezve kijelentette, hogy a „Barbárok szerkezete rendkívül szigorú: két élesen elkülöníthető részre oszlik. Az első terjedelme (hogy én is statisztikai módszerrel éljek) 3099 szó, a másodiké egy: Barbárok. S ezt ne tessék szellemeskedésnek venni.” Szerintem annak vették. De hogy miért idézem föl ezt a mára nyilván feledésbe merült pár mondatot?... Miklós Péter könyve (*Az emlékezés világi*) szintén két részből áll: a borító fülszövegéből és kötet teljes anyagából. A fülszöveg előszerkeszti a tartalmat, csoportosítja a tanulmányokat (művelődéstörténet, eszmétörténet, sajtótörténet, vallástörténet), majd eztán megindul az időrendiséget követni látszó dolgozatok sorozata. A kronológia sejtelmét viszont az írásközti időrések, a krónikaszerűséget pedig a kommentárok (és azonosítható intenciók) hiánya gyöngíti. Miklós a narrativitás megteremtésére alkalmas kerettörténeteket választ: ez lehet egy jól dokumentálható életút, egy hivatali előmenetel állomásai, egy konkrét ügylet (Geschäft) lebonyolódása, egy intézmény alapításának/működésének „korszakai”, egy sajtótermék metahistóriája. Nem a mesélőkedv, nem a belsőleg újraélt időlélmény vezeti, hanem a formaként adott szekvencialitás és az ehhez alkalmazkodó kutatói fegyelem. Nem szédül bele a múlt mélységes mély kútjába, ezért nem kell foglalkoznia a „mélységélességgel” sem. A viszonyok és a tények időiesítésével formálja narratívvá anyagát¹⁰, s ez az időn való felül- (kívül-?) emelkedés ad újfajta objektivitást (viccesen kérdezhetnénk: de ki objektivál?) a munkáinak, amely Foucault archeológiájának is kifejezett törekvése volt.

Nem venném górcső alá mindegyik dolgozatát, inkább csak megjegyzéseket fűznék egyikhez, másikhoz. A legfordulatosabb történetet a Kecskeméti Lapokról írt összefoglalója közli, végigkövetve a lapnak a mindenkori hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodását. A Deák-párt, a Szabadelvíz Párt, a Függetlenségi és 48-as Párt, a Nemzeti Tanács, a szocdemek, a kiszagdák, sőt a Népfront is bele-beleszól az irányultságába; mikor ki fizette

¹⁰ Metaforikusan közelítve Miklós Péter tanulmányaihoz: egymástól ellebegő idő-kabinok, amelyek egy-egy petit récit hordoznak.

a nyomdaköltséget... A nyílt pártszempontok és az öntudatos közszolgálatosság hosszú birkózása jellemezte az újság egész történetét, de már a kezdet is igen izgalmasnak mondható, a két „alapító atya”, Madarassy László és Hornyik János eltérő habitusa miatt. Madarassy izgékony, kalandor-lelkületű jogász, Hornyik (szerkesztőtársánál majd harminc évvel idősebb) akadémikus, rezervált intellektuel volt. Miklós (talán a történész kolléga iránti lojalitásból) a lap programját az ő cikkeiből idézve ismerteti, pedig az 1868. október 3-ai első számot Madarassynak a *Lapom célja* című „küldetésnyilatkozata” nyitotta. (Ezt egyébként Miklós Péter egy önálló kiadványában¹¹ –facsimilében – közli is!) „Célom végre nem az, mit Széchenyi mondá, hogy számos ún. jóakarót és barátokat szerezzek, kik egy nap egekbe emelni, másnap pedig sárral dobálni volnának hajlandók [...] hanem hogy használják, s ezért igazat fogok mondani mindenkor és mindenütt, akár tetszik, akár nem” – fogadkozott. E bátorság nyilvánult meg a programcikk Kecskemét közállapotait érintő kritikájában (ostorozta az indulatos pártoskodást és a restségből vagy tudatlanságból fakadó részvétlenséget¹²). Összefogást kívánt a közjó érdekében,

11 Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története – (1868–1956). Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 2016., 121. old.

12 Néhány szemelvény Madarassy szövegeiből:

„Ama polgárok kik kölcsönös szeretet és bizalomtól vezérelve [...] összesített erőt képeztek, megtörtek minden nehézséget, legyőztek minden akadályt; most apróbb tömegekre szaggatva, eltelve egymás iránt táplált gyűlölettel, titkos és nyílt ellenségeskedésben élik napjaikat.”

„Az ellenvélemények kerülnek egymást, s társalgókörök válogatott oly egyénekből alakulnak, kik közt véleménykülönbség nem létezik, s ha valahogy belopódzik is egy más gondolkodású, az ugyan nem fogja egyhamar titkát elárulni, nehogy méltatlan bántalmazásokban részesüljön, vagy ablakait beveresse, vagy midőn háza ég, több legyen a gyönyörködve ácsorgó publikum, mint az oltásban résztvevő polgártárs.”

„Menjünk házról házra, kérjük meg polgártársainkat egyenként, hogy miért közönös előttük városunk állapota: és megtörténhetik, hogy számos helyen a kiskorúság következő válszaival fognak találkozni: »én nem bánom bármi történéjé, mert a tisztviselők akaratom ellen lettek megválasztva, lássák azok, akik rájuk szavaztak«, »én nem törődöm vele, mert a képviselő testületben sok a jobboldali, ha hiba történik, legalább több okom lesz ellenök agítani«, »én nem szólok, mert a baloldaliak előtt még a hangom is kellemetlen, s folyton csak gyanúsítgatnak«, »én bele nem avatkozom, mert városom ügyeihez nem értek, és különben is el vagyok foglalva, csapszékben

„fölrázni az alvó erélyt” Jókaival, Széchenyivel, Kossuthal példálózva – a Deák-párt lapjában... (Miklós nagy teret szentelt a lap és a népi írók kapcsolatának; erről szívesen olvastam volna önálló elemzésben is.)

A *Konfliktus és szolidaritás – szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez* némileg eltér a kötet többi írásának szemléletmódjától. Miklós historiográfiai és módszertani kérdésekre is kitér, nagy-történelmi érdeklődésű, szintetikus igényvel fellépő. Valószínűleg ebben szerepet játszhatott a dolgozat szakirodalmi mögöttesének (összefoglaló, korszak-monografikus munkák) ihlető hatása is. A gróf Apponyi Albert halálának politikai visszhangját tárgyaló tanulmány részvétváriatokat, nyilatkozatokat közöl, amelyek vagy formális (protokolláris), vagy az elhunyt érdemeit felidéző, a személyes megrendültséget és a nyilatkozó társadalmi szerepének/rangjának nyelvi kliséit hordozó textusok. Természetesen a szöveghalmazban kirajzolódik valamiféle mintázat, de ennek kontúrosabb elrendezésével több támpontot is kaphatott volna a jámbor olvasó. Az *emlékezés világainak* záró tanulmánya a piarista gimnázium újraindítása körüli mizériáról szól, végül is megnyugtató végkifejlettel. A jelenkortörténethez köthető, sajtóreceptióra támaszkodó krónika abból a szempontból figyelemreméltó, hogy Miklós empirikus alapállása itt teljesedhetett ki igazán, hiszen kortársként lát(hatott) és tapasztal(hatot)t mindent.

Az *emlékezés világaiból* sok minden kiderül, szorgalmas és pontos munkára valló kiadvány. Jelentőségét (a feltárt forrásokon és környúlásokon túl) az adja, hogy tizenöt év terméséből válogatott a szerző, tehát történészi munkásságának egy bizonyos témakörre/témakörökre koncentrált összegzése; akarva-akaratlan is szakmai ars poetica. Irodalmárként nem vagyok illetékes Miklós Péter teljesítményének elbírálására, de mint gyakorló „hermeneuta” felfedeztem és élveztem észjárásának rejtett előfeltevéseit is.

a magasabb politikával«, »nekem kétségem volna ugyan, de nem érek rá, mert három hivatalt vállaltam«, »én meg hasztalan farszatanám magam, városunk ügyis elsüllyed vagyoniilag, rántsák ki a sárból azok, kik belévittek« stb.”

■ Szemle

Erről – csak rövidenszólván – megjegyzendő, hogy Miklós tanulmányainak mélyszerkezetében többnyire ott feszít a konformitás – nonkonformitás életszerű kettőssége, a betyárokkal szimpatizáló perzekutor kétségei. A nepotista multikulturalizáló, a hanyag és iszákos imádság-gyűjtő, az új egyházat alapító katolikus pap mind az ő embere.

Le-leszáll a hivatalosság szenttelen hatalmi logikájával küszködő, jobb sorsra érdemes ügyek és emberek kisvilága(i)ba. Miklós Péter bizonyára többet is fog tenni „a múlt nélküli emlékezet” korszellemével szemben.

Kovács Imre Attila

Az ismét a magyar államhoz tartozó Felvidéken szájról szájra járt egy vicc 1938 végén, amely szerint két felvidéki magyar találkozik, s az egyik újságolja, hogy csodálatosan szép álmot látott. Mire az ismerőse megkérdezi, hogy mi volt az. Az, hogy a csehek kimentek – érkezett a válasz. De hát ez a valóság! – így a másik. Igen ám

Csak álltak és sírtak

Simon Attila:

Magyar idők a Felvidéken,
1938–1945. Az első bécsi
döntés és következményei.
Budapest, Jaffa Kiadó,
2014. 247 old.

– mondja az álmolátó –, de álmomban nem jött be helyettük senki!

Az 1938. november 2-án a bécsi Belvedere palotában a nemzetközi – Joachim von Ribbentrop német és Gian Galeazzo Ciano olasz külügyminiszterből álló – döntőbíróóság által meghozott határozat szerint a Felvidékből mintegy tizenkétezer négyzetkilométernyi terület és csaknem nyolcszázhetvenezer lakos (nyolcvanhét százaléká magyar volt) került vissza Csehszlovákiától Magyarországhoz. A magyar csapatok 1938. november 5. és 10. között vonultak be a döntőbíróóság által megítélt területekre, s a magyar lakosság mindenütt kitörő lelkesedéssel és meghatottsággal fogadta őket. Egy komáromi szemtanú így emlékezett a magyar katonák érkezésének élményére: „csak álltunk a hídon és sírtunk”.

A Magyarországhoz való tartozás kapcsán érzett felvidéki örömben aztán rövid időn belül egy kis ürem is vegyült. Ennek a folyamatnak a mechanizmusait dolgozta föl nemrégiben megjelent *Magyar idők a Felvidéken, 1938–1945* című, *Az első bécsi döntés és következményei*

alcímű könyvében Simon Attila, a szlovákiai komáromi Selye János Egyetem történelem tanészékének docense és a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója.

A kötetben szereplő megállapítások elsődleges forrásai szlovákiai és magyarországi állami (például a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, vagy a kassai levéltárban őrzött) és egyházi (így a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményéből való) közgyűjtemények adatai, illetve a korabeli felvidéki sajtó híradásai és tudósításai voltak. Az akkoriban magyarok, németek, csehek, szlovákok és zsidók lakta Kassa – amelynek polgárai Márai Sándor munkáiban váltak halhatatlanná – 1938 és 1945 közötti története különösen nagy hangsúllyal szerepel a munkában.

A kötetből világosan érzékelhető az impériumváltásnak és következményeinek a korabeli felvidékiek általi ambivalens megítélése. Az öröm és ürem ket-

tősségének többes alapja volt.

A csehszlovákiai magyarok a demokratikusabb közülethez voltak szokva, ezért nehezményezték, hogy a politikai pluralizmus csökkenését hozta a magyar világ (nem tartottak például parlamenti választást a visszacsatolt régióban). Ahogyan az sem tetszett sokaknak, hogy magyarországi „méltóságos urak” és „tekintetes urak”, valamint „monoklisok” jelentek meg vezető posztokon az új államigazgatásban, nem pedig a cseh időkben magyarságuk miatt mellőzött helyi szakemberek. Pejoratív éllel az anyaországból a Felvidékre helyezett közigazgatási előljárókat és alkalmazottakat „anyásoknak” és „nyanyásoknak” nevezték.

Simon Attila könyvéből természetesen egyértelművé válik, hogy – mint a szerző megfogalmazta – „ezeket a gondokat messze felülmúlták a visszacsatolás előnyei, messze felülmúltá az öröm, hogy a csallóközi, a gömöri vagy kassai ember ismét magyar állampolgárrá vált. Ezt leírni azonban nehéz, sőt talán lehetetlen is. Ezt át kellett élni.”

Miklós Péter

LAPSZÁMUNK SZERZŐI

Dr. A. Gergely András CSc

tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia
Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet
(Budapest)

Prof. Dr. Csiszár Katalin

egyetemi tanár, University of Hawaii,
Magyarország tiszteletbeli konzulja (Honolulu, Manoa)
egyetemi hallgató (Szegedi Tudományegyetem)

Deák Judit

nyugalmazott főorvos (Szeged)

Dr. Hencz Péter

történész (Szeged)

Kornéli Beáta

Kovács Imre Attila

irodalmár, Emlékpont (Hódmezővásárhely)

Marosvári Attila

történész (Makó)

Dr. Miklós Péter PhD

címzetes főiskolai tanár,

Prof. Dr. Sallai János

intézményvezető, Emlékpont (Hódmezővásárhely)

Dr. Vanderstein Noémi Viktória PhD

egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem (Budapest)

tanár, a zsidó vallástudományok doktora (Hódmezővásárhely)

